MSS No. 319 Subject PHILOSOPHY

Name of MSS सरस्वती कंठा भरण

Author भोजराज

Period ______ Folios 84

Script SANSKRIT Source Prithi Pal Singh

Missing Folios 3A-4, 26A-27, 55A-56, 64A - 66, 68A-69

Sans Kavita

A. no. 319

सरस्वतीकंठाभरण

मदति
वर्तते
या॥
खिन्नस
तिद्व
मन्नि
णश
नसारे
केनदंसुरतो
मम॥अरविंद
नुप्रासःस्व
सारः।कुदम
संध वल्लीयथ

स्वैनमः ध्वनिर्व[...]र्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयं
[...]देवीं तामुपास्महे १ निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैर
कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विंदति ॥ २॥ दोषाः पदानां वाक्या।
[...]हेयाः काव्ये कवींद्रैस्ते तेनैवादौ प्रवक्ष्महे ।३॥ असाधु
[...]चानर्थकं च यत ॥ अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैव च ॥४॥
[...]कष्टं गूढं नेयार्थमेव च ॥ संदिग्धं च विरुद्धं च प्रोक्तं पदस्याप्रयोजकं ५
[...]दोषास्तु परसंश्रयाः ॥ अथैषां लक्षणं सम्यक्सोदाहरणमुच्य
[...]रुद्धं यत्तदसाधु प्रवक्षते यथा भूरिभारभराक्रांता बाधन्ति स्कंधए
[...]कं धो यथा बाधति बाधते । अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधंत इति
[...]। कविभिर्न प्रयुक्तं यदप्रयुक्तं तदुच्यते ॥ यथा कामदीकमयाः कमीला
[...]॥ ससंस्ति किं वचं तीमेशं वंः कं वं परिष्याति । अत्राचीकमयाः अति

राम:

सद्गतिप्रदः कृतजनस्मरणः। सोयं हृदस्थधाम्नि देवमभिभज्य मददर्शितः। समस्तसमग्रे वायस्मिन्ना
वर्तते यदा। पदानामेषा समाप्तः पदानुप्रास उच्यते। विसर्गविंदुसंयोगस्वरस्थानाविरुद्ध
या॥ आनिवहीत्वसर्गयोपमकोऽभो विभिद्यते। मसरणो दन्तुरः प्लक्षणः संपुटं संपुटावली॥
खिन्नस्तवकवान्न्यासी मिथुनं मिथुनावभौ। गृहीतमुक्तेनाभाव्यस्तानीन्नपुनरुक्तिमान्॥
इति द्वादशभेदा। यमनीषिभिरिहेष्यते। तेषु मसरणो यथा। सदृशो वसरणास्मस्य स्थाने शान्ति
शान्तिमे। चेकारवलं रूपाकारभुजे भुजगभूषणं। सोयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मासर
ण इत्युच्यते। दन्तुरो यथा। स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः। अनन्त
नसारं निषिधान्नगेंद्रकान्तं नला भिषधाख्यमेव॥ अत्र निषिधशत्रुरेतिपदसंयोगाधि
क्येन दन्तुरता॥ सोयं पदानुप्रासो दन्तुर इत्युच्यते। प्लक्षणो यथा। अर्थे हि कान्ते वेदहि [illegible] वचो
मम॥ अरविंदासिरोहिणे मलेके [illegible] हियोषितो। अत्र स्वरैस्सहावर्णोः प्लक्षणता। [illegible] पदा
नुप्रासः प्लक्षणा इत्युच्यते॥ संपुटं यथा सदर्प इव कन्दर्प्पसुरत्नामा रुग्णां मतिः। असार इव
सारः। कुरुष्व मदनग्रह॥ अत्र शब्दस्यापदस्याव्यवधायकत्वात् अनुप्रासोयं संपुटः [illegible] नवनेव
संपुटावली यथा [illegible] किरातो [illegible] शिलीमुखान् शिलीमुखान् [illegible]

रातः करोति यत्॥ अत्र करोति त्पकं संपुरकि किरातः किंकिरात ... पसर ...
ती पशिलीमुखान्॥ शिलीमुखानि निचतुर्थे ... यं पदानुप्रासः संपुट ... नुज ...
॥कुलजातिसमाकुलोल्लतानानासुखदसुखा ... र मूदतनानो॥ अभ ... लो
भवभववेधरिमेदनायभूपः॥ अत्रशेतेरानिचहीनाखिन्नतासोयं पदानुप्रासः खिन्नदसुखतो॥
स्तवकमान्यथा॥ भासपत्यपिभासा हो कविवर्गे जगत्त्रयीकेनपाति निवेधारः कालिदासस्यादास
तो॥ सोयं वर्णानुप्रासावत्प दानुप्रासोपि स्थाने स्थाने विनिवेशात् पल्लवकवानितुच्यते स्थानीय
था॥ पदंजोहृत्वा उल्लगरलक्षारि सोचद्दवाट सोखदकू वारोहारोमल अपवर्णादेहतवर्णा॥ मुख
लोवारणालोजलदविजलहातराडलद्दावसिहाजंहिहाकमलव अरणासोयंपदानुप्रासः स्थान
निरमात्स्थानोनुच्यते॥ मिथुनं यथा॥ पुरः पार्श्वर पारानटभुविविहारः पुरवरंततः सिंधुः सिंधुः फूलि
पतिवनेशावनमतः॥ नदग्रेतूदग्रे गिरिशिनिरिस्तस्यपुरतो विशालाभिलोलितलल नाभिविजयते॥ म
देवतात्रातियादंदयाद्वयोः पदानुप्रासयोर्विन्यासान्मिथुनं मिथुनात्लोयथाशिरसिशरभः कोडेको
उः करीकरटेरभुगमिदरुरूममेलापरगाः॥ शिखामुखेरभुखा कतिरपिहरिस्तादोदूराद्रुगिहिंयजिर
तोधनुषिलघुनालक्ष्येपूर्वोजयोस्पयशश्विनः॥ सिपर्हद्वयोर्योः पदानुप्रासयोर्लिरन्तरमावर्ति॥

1A

...मादि

मिथुनावलीत्युच्यते ॥ गृहीतमुक्ता यथा । पुन्नागनागकेसर । परिवासवासनासुरभिः सुरपि
र्मधुरमधुप्रियमस्वरस्मरणाचरणवान्प्रान्तः ॥ सोयं चक्रवालवंत्य [illegible] अनुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ।
पुनरुक्तिमान्यथा धूमाइ धूमकलसे जलइ जललवेहिं न हवंती आवेधो पडिइ अ पडिउस्स दिसे
रेसइ रासत्र सिहरे चणुम्मि णइ अलं ॥ अत्र धूमादीनां पुनर्वचनात् [illegible] यदनुप्रासो यं पुनरुक्तिमानुच्य
ते । वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च । पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता । लाटानुप्रासधर्मस्य
पावट्टावक्ष्यते इति ॥ यदनुप्रासवर्णापितावद्वैव प्रपंच्यते ॥ स्वभावतश्च गौरणपाचवीप्सा भीक्ष्णादि
भिश्च सा ॥ नाद्यो द्विरुक्तिभिवाक्येतदनुप्रासस्तूच्यते ॥ सा स्वभावतो यथा कुर्वती मीकलकलं मादूतेन
चलाचला ॥ मातर्गुलगुलायते गजा इव घनाघनाः । अत्र कलकलमित्यादिषु स्वभाविका पुनरुक्ति
रूपदृश्यते । गौरणा यथा । अमन्तममन्तं चं [illegible] दृस्तथा वृजमेवुज रतिरपिर । तिः कामः कामो मधूले
मधूनपि । इति नभजति वस्त्रप्रापः परस्परसंकरं नदिपमेव लोकार्णिधते: कुतः सकलातिम । का अत्रा
मृतममतामित्यादिष्वभेदेपि भेदेप चारो साविशेष साविशेष्यभावः सामान्यविशेषभावाभावान पुनरु
क्तिवभासते ॥ वीप्सा यथा । शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ॥ देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने
ने । सेयं द्रव्य वीप्सानामद्विरुक्तिः एवमन्यत्र [illegible] नाना क्रिया वीप्सायामपि द्रष्टव्या । प्रकार गुण [illegible]
[illegible] त्युच्यते

२

इपि विस्मयप्रकार एव यथा। मानि[illegible] न पातानुमवाप्य कलुषा अति [illegible] समुदितः
प्रयपीस्वभीतभीत इव शीलनमपूरवः। अ[illegible]श्लेषेन यथा श्लेषं मग इत्यादौ मानन यं कृतं॥ मत्तामु
कुलिना ह्वरणपापं पापमन प्यतासोयमाभीक्ष्णेणामुसचानुप्रयुज्यत इति पुनरुक्तः। क्रियापदाभी
क्ष्ण्यादिरुक्तो न तु पुनरुक्तं यथा जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी जयति जयति देवी लोकमाता
भवानी। जयति धन्यः सोपि भक्तस्तयोर्यः किमपरमिह धन्यं वस्तु पेमेता वदेव॥ आदिग्रहणान् निर्मूलसं
भ्रमादयः परिगृह्यन्ते तेषु निर्मूलादिर्यथा। निर्मूलकाषंकषतिस्वात्तमनः स्मरद्रोहे। लाउ प्रमाने कर्म
णि चेति कर्त्तरि णमुल्। जस्फोटं स्फोटं त्याप्सुहृदयेप्रहार इत्यध्यः। संभ्रमेण यथा। अस्थीन्यस्थीन्य जिनम
जिनं भस्म भस्मेतु हरिं दुर्गं गाङ्गं गौर ग उरग इत्याकुलाः संभ्रमेण। भूषावेषोपकरणगणप्रापणव्याकुला
नान्त्यारंभप्रणापिनिशिवपातु वाचो गणानां हर्षविशेषे विस्मयादयोपि संभ्रमस्योपाधयो भवन्ति सुहर्ष
संभ्रमेण यथा हृष्टः कोनु कोनालालनस्ता ममाराधितो। क्वार्जुनः। क्वार्जुन इति ब्रुवन्त्या नाकयोषितः॥
भ्रमावेशसंभ्रमेण यथा॥ कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं परित्यज हारं हहति दावाग्निरेष वल्गमपाकुरु। अत्रमु
च परित्यज दहति। अपाकुरु इति क्रियापदे श्लेषा सम्भ्रमान्न द्विरुक्तिः। तथाहि। अरण्यानीप्रवेशे वि
जिगीषुद्विष्यां योषितां दावाग्नि संभ्रमावेशाल्लायाप्य वमुच्यते तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसंभ्रमः साधागते दावा

२

9A

आवुत्तारपितुमशक्यः। ततस्तथा सेगहेनोहारी अनंतरं परापातेनदावाग्निदीप्रेवाससीति। विस्मय
संभ्रमेणयथा अहोरूपमहोरूपमहोमुखमहोमुखं। अहोमधुमहोमधुमस्याःसारंगचक्षुषः। एतेषु
समस्तिष्वपिसंभ्रमेषुयावद्बोधमितिहिरुक्तिः। एवंत्रिरुक्तिरपिदृष्टव्या॥ जायजयजयश्रीमनभोजप्रभा
तविभावरीवदवदवदअयंविहन्तिदम्यवधीयति। शृणुशृणुत्वद्दस्यूपोरिनुजातिमंडलेनहिनहिनहि
क्ष्मामांनेडक्षणेनविरज्यते। क्रियासमभिहारेक्रियाभ्यासश्चयःपुरायुक्तावदाहृतःसोपिनामानुप्रा
सरूपतोजायतेनचदोषायकाव्येलेकासंकरः। विभूषयतिहारोपिस्तनौग्रीवांमृगीदृशां॥ जातिभेदे
पदावतिःप्रवृत्यामिन्नयेहपासत्सूरिभिरनुप्रासोलाटीपदतिगीयते। सचाव्यवहितोव्यस्तःसमस्तउ
भयःपुनः उभयत्रवालेचगर्भश्चेहातिधीयते॥ यत्त्वव्यवहितोनामनेयज्ञातस्यशक्यते। कतुमेकादि
गुणानापदरुत्यादिभंगिभिः। तेष्वव्यवहितेषुव्यस्तोयथा। उदग्रेयशसायपशोधैर्येधैर्यगणगुरुतमा
गुरुतामगमःस्थितावस्थितिर्निलयनालिखेणचरवंसमतिक्रामन्। अहिस्रजसेरणजसेधीरंधीरेरणगरुड
आरुढिगरुडंरामोविदेहं प्रवदितुंभरणाद्रवेणआरवंसमुप्युदैदैतो अत्राव्ययानोधाककत्वादिवादि
भिर्व्यवधानंनाश्रीयतोनहोवादिःशाकपत्राषपृथकपदत्वंशास्ति॥ यदीवमिदमिहोदारणंपुष्पनी
त्वसुखंत्वान्मुखमित्वदृशोत्वद [illegible] मृत्निरदमृग्नितलेनामि [illegible] क्रशे [illegible] तेनकि

3

न्तु यथा अमतममतं चंद्र [illegible] न पातान [illegible] वाध्यकल [illegible] स्तुथ [illegible] स्तुं [illegible] नोस
मस्तो यथा ॥ अपहस्ति नान्मकिशलयं कि [illegible] लयश्याम वंति लोक पाशोकं । स शोविजताय रसुमनः
सुभं गच्चमधुतिलकं । अत्र किशलयकिशलयकिशलय इति सुमनः सुमनः इति च समस्ता नामेवाव्य
वधानादयं लाटीयानुप्रासो [illegible] तः पूर्वः पुनरव्यवहितव्यस्त उच्यते उभयस्तु हि धाम य
मः समस्तो । परो व्यस्तः प्रथमो व्यस्तो परः [illegible] त इति च ॥ तयोः प्रथमो यथा । जितलांगं गनावक्रं वक्त्र
तस्याम गीदृशः । कस्य न तो भजनकं जनकं [illegible] व्यधस्य नः ॥ तद्दिदं लक्षणे नैव व्याख्यातं । द्वितीयो यथा
। नलिनी नलिनी नाथकरसंक्रांति संसमात । [illegible] कचाविकचाणां नोकान्तानां हरति श्रियं ॥ अस्यापि लक्षणे
नैवोक्तोर्थः स्वापेक्षया व्यस्तो न्यापेक्षया च समस्तो द्वितीयो व्यस्तसमस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः ॥
सोपि द्विधा । अतिपारमता योगर्भ इवानुप्रासवेन्या सात् । तयोः प्रथमश्चक्रवालं यथा । जयति त्वत्समस्ति
मेरतिमिरांधेकवल्लभः । वल्लभीकृतपूर्वाशाः पूर्वाशातिलको रविः । अत्र तिमिरवल्लभपूर्वाशाशिष्वाशा शब्दाः ति
मिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः ॥ यथा सं पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः पदानां घोर्विविवेशिता इति यथो
क्तलक्षणानुगमाल्लाटीयानुप्रासोयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रवाल इत्युच्यते ॥ एतेन पादमध्येनुप्रास
विन्यासात् गर्भोपि व्याख्यातो यथा समाधवामाध [illegible] दन्तद्वयिः सकौतुका कौतुकमंप्ट्रे रेस्ताना । सविभ्रमा विभ

-4A

नुपयादिविमुक्तापि राजति काव्यपद्धतिः॥ य[illegible]नुप्रासश्लेषोपि ह च तत्र निवेश्यते॥ कुंडलादिवि
युक्तापि कान्ता किमपि शोभते॥ कुंकुमेनागरा[illegible]श्च न्सर्वांगीणः प्रयुज्यते॥ श्रुतिवर्णानुप्रासावेक
विधौ कुतन्निबु गोदेषु॥ पदयोनिरनुप्रासो द्विधात्र गच भारेषु॥१५॥ वर्णस्थानस्वराकारनिवधा
न्यतीहयः निपमस्तद्वंद्वैः प्रोषन्वित्रामित्यभीधीयते॥ वर्णानां दन चात्र स्वराणां पृथकनिर्दिष्टात्॥
व्यंजनान्येवंश्रमग्रहे नोतत्र वर्णाधिक्रेद्वचतुर्व्यंजने॥ भाः जंजो जाजि जिज्जाजीतं ततोतितनतातित
तु॥ भीमाभी भूमाभू रारीररीरीररः त्रिव्यंजने यथा॥ दिवानां नंदनौ देवी नोदनो वेदरिंदिनः॥ दिवंदुदा
वनादिन दानयनदिनः॥ द्विव्यंजने यथा॥ भूरिभिभारभिर्भीराभूभारैरतिरेभिरे॥ भेरीरेभिभिरभ्राभै
रभीरुभिभैरिभाः॥ एकव्यंजने यथा॥ ननोननु[illegible]॥ नुन्नोनोना नानानाननु॥ नुन्नोनुन्नोननुन्नेनोननेना
नुन्ननुन्ननुत्॥ क्रमस्थसर्वव्यंजने यथा॥ कः खगौ[illegible]श्चिच्छौजाझाज्ञो रौ ठौ डंढणः॥ तथोदधीन् पफर्बी
भीमयोरित्वाशिषां सहः॥ छंदोक्षरव्यंजने यथा॥ [illegible]रमुरारातिभयाय जागन्तोतुगणस्य लंसतोरजनस्य जा
पतो॥ स्मितं स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे समत[illegible]जनयस्य भूयेत॥ षड्जादिस्वरव्यंजने यथा॥ सामममरिधम
नीनिधीनिनीसामधपनिधामसाधनीमानि[illegible]स रिमापयापपासायगासमसमागमासमा॥ गुरजा
न्तरव्यंजने यथा॥ खरगरकातितकेशम[illegible]रूकेनमाराकारंतो दितिरुरु[illegible]समनरह
[illegible]मूर्तीरिवरूः॥ तत्वानाम[illegible]ष्मानि गिरिरिसिस्त्रिरु
न्द्रधे धीरां॥ चतुःस्थानव्यंजने यथा[illegible]भिर्क॰

विधी श्मु खिमिनोनेगिर्द्धिनुनिस्तालबंयः॥ स्फुरत्कुंउलरागैघनमेघानयनननयन इंद्रो
प संग्रामेप्राव र् काल र् वाचभोविनिर्द्दिय यथा। यापगवद्दालारीरराकमशौ उग्र घोषित्वम्भवम
वक्रपाति: भूपाच्छि पापग्रमयेक्ष्य मारोगोक्षायमुख्यामरपूगपूज्य:॥ निरोष्ठेयथा॥ नयनानंद
जनेन स्त्रत्र गरागालिति। अघनेगग नेहधि रानदीयतांसकृत॥ निर्मूर्द्धन्यं यथा। शलभार् वधा
वलस्सायकास्तस्मभनुजः नियेतु सायक [illegible] न्नास्तिनसंयुगसोमनि। त्रिस्थानवित्रेषुनिरोष्ठ्यद्दंत्य
यथा जीयाज्जगज्जेष गरिष्ठ चारश्चकार्विषाक्समकडारकाय:॥ हरिर्हिरण्पाक्ष शरीरहारीरवगेश
य: श्रीश्रयरपियशप्य: भिरोधमूर्द्धन्यं यथा। अतिनीसासकलेनकनरहतिघनस्तनि। आनने नलिन
छापनयनं शशिकालिते। द्विस्थानवित्रेषु [illegible] केथ्यं यथा। अनंगलेघनालग्ननानातंकासद्देगना॥
सद्दामघसद्दानंद ननोंगीसंगासंगताव [illegible] वित्रे [illegible] र्यथा॥ आगागाङ्का वापगा हकाघक
काकहा अहाहाङ्क: खगाङ्कास्वगगाव [illegible] वित्रेषु ह्रस्वैकस्वरयथा॥ उरुगुरु गुरुं युग्म वक्रु श्रु स्नु
सुकुः पुरु॥ ललुभुप्रपुर्भुर्मुन्लमुद्गुरुनमुद्गुर्हिः॥ दीर्घै [illegible] स्वरयथा। वेधेरेमेरेशेरे द्वेरेजेरेलेजैनेः
सेद्धेः मैत्रेनेकेंद्रूर्ये वेरे दैः स्वेस्वेरे द्वे [illegible] ः॥ ह्रस्व। द्विस्वरं यथा। क्षितिस्थितिमितिक्षिप्ताविधिवि
न्निधिसिद्धिलिडाममअसनमद स्महरस्मारहस्मरा। दीर्घद्विस्वरं यथा। श्रीश्रीसीह्रीकीर्तीधीनीनी
गी: प्रीती। एवेतिहेहेतेपेनेमेदेवेशे। त्रिस्वरेषु ह्रस्वस्वरं यथा। क्षितिविजितिस्थितिविहितिप्रनरयः पर

5A

गन्तायः ऊरु रु रु वुर्गुरु ध्रुवः स्वमरि कुले शुधिकुरुः। चतुस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा॥ आम्नायानामा
ह। त्वावागमो तीरीतीः प्रानी भरी ती भी गोरो गोमे हे मोझे ध्येवे क्षेमे दे प्रति व्यंजन विन्यस्तस्वरं य
था। नायेनो ग्रो। सुरेहे नो येवि लो भिन्दि [illegible] नायाग्रे [illegible] गिणप्रवोहितो क्षे योमुनोच्चिलि। तद्देवाया
त्म सत्त स्वरं यथा। नपनं ग्रत्नदः नवयव [illegible] भनंदना [illegible] यग्रत्सा मव हनक्षौ मंतक्षणा। आकार।
चित्रेषु वपत्रे यथा। पाश्रिनापा वनत [illegible] छिदनो वया। पावनी याधिया मापाया मापासंस्तु
ताश्रिया॥ अत्र। कर्णिकायां मसेदेकं [illegible] गुवि [illegible] प्रवेशानिगमो दिक्षु यादेव दलांघु जेदि
नायमव दलं यथा वरस्फ रवरक्षा रवरक्षा [illegible] करगरज्जेर। चलस्पालवलताल वलकालगलह्वाल
॥ अय धा कर्णिका वर्णाः षष्ठे ध्वषो तथा परे। तेषां संधिषु चाप्यष्टा व बपत्र सरोरुहे॥ तृतीय मबपत्रं
यथा। नशाशो शानवे भावे नमत्कामन तद्वता। नमाभिमान ननमन नतुत्वानु नयन्त यं॥ अत्राप्यकर्णि
कापुनः पर्णपर्णाग्र पर्णकर्णिका। प्रतिवर्णार्जेडी मानिहत्वात् षद्दलांबुजे षवे चतुः पत्रषोडशपत्रे
अपि द्रष्टव्ये। तयोश्चतु पत्रं यथा। समवात्वासु मनसा वत्ता पीवरोरस। सारधामे निसहसा साहसदु
सुवाससा॥ कर्णिकातोच्च यद्दृहं पत्राकारा चरावलो। प्रवेशायेत्कयाकायां पद्मोत तच्चतुर्दलं षोडशप
त्रे यथा नमस्ते महिम येमन नमस्याम तिमरला। हा मसोम नमत्काम धाम भीम सममत्त [illegible] पुनः [illegible] कुमे
तास्व वर्णाः सर्वसमाः [illegible] माः। मध्ये पवर्ग विन्या [illegible]

कंय

।रवया

याराताव घधिराम्याविसररसविघानवाकुर [illegible] कं रत्न [illegible] नन यन [illegible] शि

तव्यमारा।।रामावस्तस्फिरतानुहिन नहितुःश्रीः करभारधारारधारक्षालक्षे

य्याल्लविघावतास।।निविध व रत्न म्मोसमिदं पाराधं भक्तिभिः।अस्य [illegible] कंके।।श्रीःकविना

मोकमंवुजं।।तत्रोकः राजसिखरनमल्ला एतेनचक्रमपि व्याख्यातं यथा।सत्वमानविश्रिघमाशि

रभसाद्दालंखमभवः पुरोलघाव स्य यशुद्धिरनु दुरनरश्रीवत्सभूमिपूर्दोपुमाकाममयास्तभी।परः

मगव्याधः सनाट्टहरेकोसैः समकालमभ्रभुद्योरोयेल्लदासरोपुरः पुमेलिखेस्यादानत्रत्री

नूपउरीकृतानानुयैनुभमपन्नेमोनामोकश्चसंविधिः।अत्रोकः।मोधवाव्यमिद शुश्रियालव

धः।एकर्चेनुरकं कमपियथा।श्रुद्रुवद्रुसुराशिसारं।वषमनरुग्जापालिप्यिरभमोद्रुमेरजम्पदंग

विगवासीरोनचेचदुवा।।नष्याचिंतिनशुभिस्तविधिदिमेदेनचकं पुचाचारोमांशुर दम्न सुयन

नुमेरयोभवानीरुचा।अत्रक्विः पुन्ननरवाचावद्रुवितिचकं राजगुरुरोदंसादरमवादि।गतिविश्रेषु

गतप्रत्यागतंयथा।वारणागगभीरासासारा भीगणारवा।कारिनारिवधासिनानसेधावरिनारिका

।।अत्रापुकपादयोर्गतिः।युकपादयोः प्रत्यागति।तदद्वरा गतेयथा।निशितासिरतोभीकोन्येजते

मरणाहचोचारुलमतेजन्येकोभीनोरसितासिनि।अत्रगतिप्रत्यागतिभ्यांसएवश्लोकः।श्लोको

तरयथा।वाहनाजनिमानासेसारजावनमानतःसततसारगराजेभेमारीहावज्जनवीनि।अत्र

6A

प्रातिलोम्येनापरः श्लोको भवति यथा॥ निघनज्ञवहारिभाभेजेरागरसानमः। ततमानवजासासा
सनामानिजनाहवा। भाषांतरगतं यथा। हहरेवहलाल्लासेवाल्लारहुमल्लीमसा। सालकारसल्ली
ल्लासावुगाल्लाकिलारता। अत्रप्रातिलोम्येनापरः संस्कृतश्लोको भवति। नरलाकलिलागान्तुंसा
लाल्लीसरकालसासामल्लीमहुराववासेल्लालाहवरेहह। तद्भाषानुगतं यथा। विदितोऽशिविकेनीके
नयातेनिजिनाजिनि। कोदंगविरोधो यो यानतिमेतिना। अत्रप्रातिलोम्येन स एव पद्यार्धानुरंग
पदं यथा। वालासकालवालासाकांतिलालालिना। सस्वासुनवनीसारदर्पिकाप्रतगर्हिता। क्रमात्
पादचतुष्कस्य पंक्तिशः पठिते खित्तोतुरगमपदेनैव श्लोकोन्य उपजायते। यथा वालाल्लालेनतो
व्रस्वासुकलारागनर्पिकासुदतिकावर्हिवासासालानललासका॥ आद्यर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धत्र
मर्णे यदिशान्तद्रुद्धं सर्वतोभद्रं सर्वतोभ्रमणे यदिशान्तयोरर्द्धभ्रमं यथा। ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षना
शिनि। त्वराधिककसन्नादेरमकत्वमकर्षसि। सर्वतोभद्रं यथा। देवाकानिनिकावादे वाहिकास्वस्वका
हिवाकाकारेभभरेकाकानिस्वभव्यव्यभस्वनि। वेधचित्रे चुद्रिचतुष्कवक्रवंधी यथा॥ जयदेवनेमेद्रा
देलेवासरविनायक। जगदेधनचेद्राभालेघिदंनविभायतो। द्रहश्रिसरसंधिमालोविभयादद्वास
माश्रिते चेतः। द्विचतुष्कचक्रवंधे नेमिविधौ चापर्यन्तमयेना हिंगे गाटकवंधी यथा। कराङ्गनवशो
रेखगौरवस्यकल्मासं। सैषा घायवल [illegible] धीयथाउपा [illegible]। पृगात [illegible] पुनः [illegible] थिम्

7

गेत्र जेति द्धि थं नाटकवधे स्मिन् नाः [illegible] मिता॥ अत्रां नः गजशेषखरस्य। निषि [illegible] नटवे

धो यथा ससतीजपतादत्र सरतीयमि। तात्र सा। सा परिसचजयोशमिनास्यादनेनसा। शेखरसु

स्मतमस्मात्मर्ति पर्वभ्रमतिरेखयायुद्धोनेमोनदिनरदई षिविडितिचक्रामिधेवंसेशरयंत्रवं

धोयथा यमसक्तजगतोगात्रसद्दानवकुलनयासमस्तजसतांनात्रमुद्रामवनलक्षयाचतुर्वीपिव

यद्दिषु पंक्तिशोलिखितेष्विह आदैरा उक्तरंगस्य पादैः पादः समाप्यतेव्योमवंधोयथा॥ क्रमत्वा।

वलिहानि विकाशविशेषवर्द्धजनकोकननगामिकरेद्दिविसारमनाशमराजरतानातमासोवलहानि

विलासवरोवानेजनकाननभामिविरंसवितारमनादिमहेजगतांताअथादशाक्षिखरचरींगोमूत्रि

कपाचतुष्पदीं पश्येत्॥ तत्राधैर्लैर्ई ब्यांसवेयो व्योमवध इति मुरजवं धोयथा सासेनागः सनारमे

रसिनासीदनारतातारनादजनामनधीरनागमनामया॥ अत्र पादचतुष्के पिप्योक्तिशः। परिलेखि

तोश्लोकयादक्रमेरगस्याद्देखासुमुरजत्रये॥ एकाक्षरमुरजवंधोयथा। सुरानानत्वाभनहाननष्टये

पुनरक्तवेनयघधनस्तवानन॥ मनस्यनून व्यतनप्रघूर्ननंसकाननस्याननदीननर्ई नोश्लोकस्येनस्या

यद्दिषु लिखितेषु चतुर्थपित्सरंगाकरोहस्याच्चतुरेकाक्षरावती॥ मुरतेप्रस्तारो यथा॥ तालसारमभा

एकानारकापतिदशिता॥ मारधामोरमाधीनावलयामासमागरं। क्रमेरोवास्यपादेषु अस्तेषु चतुर्थ

पितुर्यान्मुरजमार्गेणश्लोकोपमुपजायते। वरकारमदंधीरं नारधामासमालिकासालतामालयामाय

७

7A

तारा भाति रसागता ॥ उदाहरणमात्रं चेतनेन गतिविचित्रादि गोमूत्रिकादयो ऽपि चित्रप्रकारा भ
वंति । गतिरिह वाक्याचयत्रमार्गे मूत्रस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत्र आजु दुष्करं चित्रं वेदितः तेषु यावो गो
मूत्रिका यथा ॥ कांक्षन्नु लोमतनयास्तन ताडितानि वक्षस्य लोत्पिरतयास्त्र न पीडिता श्रीयीया
दपापभयतोन मुचि प्रहारी मा याम पास्य भवतो वुमुचा प्रसारी ॥ सेयमयुग्मतः ॥ यादृग्गोमूत्रि
का युग्मतो यथा देवः शशांकशकलाभरणः पिनाकी दैयःशमेक विकलेभरणः ॥ स नागः चिते
महासुरतनेन शुनं विधतां चित्तं महासुरजनाजतलग धवानानन भेम धवा ॥ अर्द्धश्लोकगोमू
त्रिका यथा ॥ कूडाग्रोनेउ भागक्के निदनितसमस्कंदली चक्रवालोदवोदयाउदयं शमम रतनना
नेदनो नम्य धामाः श्लोक गोमूत्रिका या प्रथमश्लोको यथा यायादृश्य्रं धारी सकलसुरो लोदपास्त
रविंदो देव्याहृद्गागभागः पुरदनुजदवस्त्वानसेविप्रिधानेः ॥ केदर्पज्ञोददक्षः सरससुरवधूमेउली
गीतगर्वो दैत्याधीशांतकेनाननवरणानस्वःशंकरो भव्यभाव्यः । द्वितीयश्लोको यथा दियाज्ञश्चंड
धामा सालिलहरकरोनूरकं दारविद्रोटे हेतुर्गंगरागः सुरमनुजदमस्त्वागसेयन्निधानेः ॥ मेदंदिकू
द्वोमदश्रीः सदसद्दरस्व धूरवहादुनागेरवगभ्योऽदैत्ये धीवेधहानावननतरसनयः शंम्परोद्विष्यसेवः
विपरीता गोमूत्रिकार्धप्रथमश्लोको यथा विनायकं दानसुगंधिवक्त्रं स्मिताननं नंमरचरं कथा । सुनमा
मिविघ्नावतिहरिसारसतीसुतथाकरवल्लभचा द्वितीयविपरीतश्लोको यथा । चलहूनतारक्ष्मगंभसु
भासंसंसारहारवाहविघ्नमान्यं । स धा [illegible] सर्वं रागगर्नेनवकेवुनाथमू । मित्र छंदोगो

8

मूत्रिकायीप्रथमश्लोको यथा नमनचेन्द्रकल[illegible]मेउन न[illegible]नसंगत[illegible]धरम्॥ हरमभाग
रदसवशादरग्रमितरावरा ग्रासनविक्रमभद्रितं। [illegible]श्लोको यथा। कामदेवं उकत्रमदामाईनेना
गदंनाज्यजप्पंगद्राकुर्वुरमाधीस्सोभमरव्येसके सासुरंनोपिनारायणास्वासमंवि भ्रमम्। संस्कृत।
प्राकृत गोमूत्रिका कायासंस्कृतश्लोको यथा सक्तेरसदृद्धिमिथ्याविनरतुलरलोदारितासातिवर्गेस
संसेहमेदसज्ञोभवभयकल। नमेगरेकेलेकारीसंदोहोलव ल्लासाजनरहवलिहावंउत्ताभूर
खर्वो देवीजोराजदेहमदमग्निरितोविक्रमाउंवरेसा। प्राकृतश्लोको यथा। चंद्रोकंदप्पमेतेवि
हसासंहल्लोहारितारायवधोसच्छदोवंदसाज्ञोकुलयरलनेसंकरेमेलिकारी। कंदोदोल्लासल्लासी
उआश्रीसिवासिहामंडसीभूदरवंउदोत्ताजोराहणलोहेविहिस्सिआसीअरइविह्नमासीवल्लरासम
संस्कृतपादगोमूत्रिकायथा। वाल्लाविल्लासावसिहारिहासालोल्लामल्लाभावसहासहावा। देहे हरंती
सरसासुरामोर्गेहेच्चरंतीसहसाभिरामा॥ अद्भुगोमूत्रिकापुरस्तारोयथा नतमोदिक्कसपुण्यायसुनामरसभा
सिनोनतभव्यारिदाशयसुसारलयभाविनोऽत्रगोमूत्रिकाश्लोके। पमुत्तियतोग्रनरिव्यासदारायसुसा
मलसभासिने नमोभवरिपूरायसुतारस्यभाविनोगोमूत्रिकाधेनुर्यथा॥ ममस्फुरतुचिद्धनःसततचि ८
न्तरक्षामतिःसमस्तरविविभिन्नितस्कृतगुरुचिःस्मरस्सेमकृत॥ समद्धिरतचित्तितःकृतविचित्ररत्नामयोनम
स्करविहितस्पितरूचेहरिः। सामरः। चतुरणामपि पादानांक्रमेणव्युत्क्रमेणचाद्वयं गोमूत्रिकाधेनुर्वैयरी
त्यवशेनच। शतधेनुयथावंद्यादेवीपर्वतपुत्रीनित्यंमधुमधुरकमलवदनापुंरघ्राधिदेवतादेवे। स्तू त्याकि

8A

न्तरगेय भक्त्यावरचरितमहिषरमथनी जमत्त्रयनापिका। सिंदूरैर्ध्येयाकेसरियानाकाम्याश्शाच।
नुररसिकहृदयान्निलोच नवल्लभाधीरैः पूज्यादर्पणपाणिन्नूनेगुणानिलयललरभललितासतोषु
धुरंधरापतिविच्छेदिनीह्येषाश्लोकधेनुरतुत्तमा॥ छंदोमेदाक्षतमियंप्रसूतेश्लोकतरंगिकानू। नस्य
धेनुर्यथा। नखमुखायाशिाकेहर्षिकरोगोतिभिः सहसाप्मितिनलतितेसुदृशामशिशशियमकेकुचम
सः कारिणः सुतनोः सुधाचहसिताहरिणानफातिः। गताःसिंदूसाध्यरपिता नसमाः सकलास्त्वयातश्च
भुवश्छलिताः। नववलनूपदर्पविजितानितरोविवुधास्त्रियैरोचरितेश्चतुरैः। पदविच्छेदिनीह्येषाश्लो
कधेनुरतुत्तमाछंदोमेदाद्दशशतींप्रसूतेश्लोकतरंगिकानम्प्रयुतधेनुर्यथा क्रियेजयसिजेभसेसजा। सि
जायसेत्रासेसुखे। मिथ्यासिमृष्यसेसुलक्ष्यसियोपसंप्रोपसे। घुषेम डसिहेतुंसकुड्डसिगल्लसेकीवसेह
षेहृतासिरज्यसेरजसिराजसेभ्राजसे॥ एषानुपदविच्छेदिन्यैवधेनुः क्रियापदैः संबोधनाग्रगैर्दृष्टा स्माभिः
श्लोकायुतप्रसूः लक्ष धेनुर्यथा। दुर्गोमंदुद्रिदितिसुराभिदिनेसेहिके गौरिपद्मेनितेलक्ष्मेवरेरंपकलिकम
लिकलेकालिकेचंद्रिचंडे। धनेपुरुपेथरारोषशाचिगात्वरिशिवेमेरवेसहजिसंध्येछायेमायेमनोज्ञः वनि
जननिजयेमंगलेहिशंनः। संबोधनैरियेधेनुः क्ष्मासैकक्रियापदैः। लक्षत्रयंसहस्राणिषष्टिंश्लोकाकान्प्र
सूयते॥ एषान्यपदमेदेनसंप्रमाहिदिह्रस्त्रभिः यावद्वोधंपुनःस्तेप्रयुतंश्लोकतरणिकाम्। क्रोटिधेनुर्यथा।
स्थूलंदत्सेसूक्ष्मधत्सेभुविभवसिनभसि [illegible] । मित्तेमगांदरुघिमिघसिधनु

९

षि मनुष्येजयेपुरिजं भसे। स्वल्पंत्रीषेकल्पेश्रेष्ठे[illegible]यतसिचभस्सुधिगत्मसेप्त्रूषेवा।
मसूषका मूं हृद्दिशासिक्वसिसवसेरू चिदृशिर्इपसे। संबोधने हैनीयाने:सममान:क्षिपापदैः।
श्लोककोशोरियंतिस्वः सादुर्ग्धेनुः। प्रसूयते।। पदानुसंभ्रमादिभ्योभवत्यस्मादिह स्फुटः।। स्थूलादीनां न
दात्वेवा दशकोशः प्रसूयते।। कामधेनुर्यथा। यागीशीः श्राद्वीः स्त्रीहृीभीजूर्मूलाः स्तर्ऊःभ्रूमूः। सुकन्न
ग्युरुस्सुयुक् शुकत् रद्विट् युत् कृतविद्व मुक्दिक्घूः स्रकुवामामनलभामपुत्तस्पुतकाऽमा हावघ
गोसासाया मामेधामेनानानितंव मेनैः। पदग्रलाघप्याका मे कामधेनुरियं पुनः। परार्द्ध्योनां परार्द्ध्यानि प्रसू
ते श्लोकतर्साकान्। एकाद्यरादिछंदोभिर्गतिवंधाद्भिमेदतः उक्तानुक्तानि चित्राणिसर्वाणिपद्यप्रसूयंते
रस्यं दुखारशोचोस्यागछेत्पेकादिनासिका।। तस्यस्यानातिकालाभिःषण्मासाहोरात्रमछति।। प्रशावादिन
मोनानि यद्यन्यस्याजयंतिये। सर्वभाषासुवाकूतेषामविछिन्ना प्रवर्त्तते। सिद्धेर्मंत्रपदैःसेयंशास्त्र्याणा
लोच्यनिर्मिता।। जयतां जुह्वदिवीसर्व। कामान्प्रयछति स्थितेनागेंतेके हत्या शंसितेभविभाजवेत्।।
नभेदास्तिभवत्येवमन्येष्वपिडियोजयेत्। यानंयातीति याकाचित्स्वयाभिरतां गृणातिवाकुचर्गीः। शरणं
शीः शरणातीति श्रीनेवाश्रीः। अयतीति शोभालक्ष्मीश्चश्रीः।। ध्यानंध्यायतीतिवुद्धिर्धीः।। स्त्रेवसूणापि ६
नेत्रास्त्रसंचस्त्री ह्रीस्कुनीतिमायातज्जाचह्रीः। विभेतीति भयकामोभायंचभीः। ज्वरोगगिर्जरावजूः मूर्छा
मोहसमुछ्रायोवेषनंचमूः। त्वराहिंसात्वरतेवतूः। सूयतेसवनंसुद्धुउश्चसूः।। अग्रभागोधूर्भारधुर्वतीति

9A

पूः पूरीपालने पूरणे च पूः॥ भूमिभवनलोकश्च भूः॥ पदयाप्रसवनीति षवर्णः सुषु [illegible] माला पं
क्तिश्च सज्जन इति स्त्रक। योगः। समाधिः सम श्च युक्। भोजने पालने कौटिल्ये च भुक्। रोगो शिशिर्भ
ग श्च रुक् शोक सुचिन्ते दाम श्च शुक्। अभिलाषः पिपासहिंसा च र। द्वेष शत्रुवलमभिलाष श्च
द्विट् युद्धं मिश्रे रामभि अग्नौ च प्रत्। क्रोधः क्रुध्येतीति रूट् शक्ति श्च क्रुत्। चेतना स्थितिः वपने च धिना ज्ञा
ने सत्ताविमवलाभ श्च वित्। मोक्षो मोहे मुच्यतीति मुक्। आशा इ अतिसर्ग पदेश श्च दिक्। क्रीडावि
जिगीषा व्यवहार श्च द्यु॥ श्रुति वाक्यं विवर्तने हिंस्रचक्र क्रू। दृष्टिः चनिं पश्यतीति दृक्। गति गर्धने विकल्प
श्च वा। लक्ष्मीमनिं शब्दावयव श्च माका। मतिमा मर्णीय न्हानीति च मृत। कृंतति करोति करणे च कृत॥
दोमिभी नेभातीति भा शब्दा शब्दावयव श्च प्रतिषेध श्च मा। हर्षो मोद आमोद श्च मुत्। वुभुक्षा तन्तो दश्च
क्षुता प्रस्त्रसुखं कालने च क्॥ अमतीति अमा पीडी। लक्ष्मीः त्ता व क्व च श्च अम। द्वारं द्वास्य तु पाय श्च द्वाः
। स्वर्गो आकाशो दिवने च द्यौः॥ वाग्भूमि धेनु श्च गौः सह एन अकारेणावि प्नुना वर्तीन इति सा लक्ष्मीः सा
तनंतरान् पंचसाः प्रतिदान शब्दावयव श्च सर्वनाम च सा॥ इषा अप इति शब्दावयव श्च या। चेद्र कलाम
ह दर्प श्च मा। लक्ष्मी संबोधने च तुष्यति ष क्षते वमे। धारणीयो धरो शब्दावय ष श्च धा पक्षि संबोधनम
वि स्त्री संबोधने च शब्दवयव श्च वे। धात्री पोषयित्री शब्दावयव श्च धाः। शब्दावयवो स्म दर्पो लक्ष्मी संबो
धने च मे॥ प्रतिषेधः पुरुष वाचो शब्दवयव श्च [illegible] श्च मोत दर्पो युष्मदर्थे श्च ल:

10

यवास्मदर्थेषमोजल्पानं नमि
त्मीसंबोधनेवतो। युष्मदर्थीभावमन्य [illegible] रत्वात्कोरताद्बोधत्वाद्धितावधेः
यते श्रोद्धिं वचनं यस्यासाश्च हि नोयेनमपोः [illegible] द्यवक्षतो [illegible] इरत्वात्कोरताद्बोधत्वाद्धितावधेः
। दिक्मात्रं दर्शितं नविविशेषमूह्यं महात्मभिः॥ ४४॥ तुक्तिमत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः॥ द्वयोर्व
क्त्रोस्तादिष्ठति वन्हनामपि संगमे। अनुक्तिः रूपवक्रोक्ति वैयात्योक्तिस्तथैव च। गूढप्रश्नोत्तरोक्तीच चित्रो
क्तिश्चेतितन्निदा। तामुक्तत्युक्तिर्द्विधा॥ ग्रामा उपनागरिकाच। तत्र ग्राम्यायथा। जतोमरपुरंधुरंतुकुड
तु उउसमउकोविहेससाहोमिमहोसिराटंचुलेमेल्वासितो। विकिस्मुकुवसाउंवासाउउग्गुअकुखुकहहि॥
वासाउउन्नुमायगहिल्लउअस्मविकामन्हसाउ वारिज्जतुसाद्वाइकरइवलिवेडनुचवकरुमंछतुअ
हिमुहेहिनरुराहिं अच्छसइउकरु। सेयमुभयतोपि अजुनेवमार्गेसोक्ति प्रत्युक्तिः समाप्रवृत्तिरितिग्रा
जूक्ति नमिवाकोवाक्यं। सैवोयनागरिकायथा॥ वालेनापविमुंच मानिनि तृणरोषाल्पाकिं कृतं खेदोस्मा
सुनमेपराध्यतिभवान्सर्वेपराधामपि। तत्किंरोदिषिगद्गदेन च सा कस्याग्रतोरुद्यते नन्वेतन्ममकानवास्मि
दयितानारमीत्यतोरुद्यते। सेयमेकृतः काक्काकुरितेति विषमाद्रपमजूक्ति नमिवाकोवाक्यं। वक्रोक्तिर्द्विधा
। निर्व्यूढाच॥ तयोर्व्यूयथा किंगौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोहं। ता
नामि सत्यमनुमान एतेन सत्यमित्यंगिरोगिरिभुवः कुटिलाजयतु। सेयमावाक्यपरिसमाप्ते निर्वाहात्
निर्व्यूढेति वक्रोक्तिः। वाक्यं। अनिर्व्यूढा यथा के यं मूर्ध्न्यंधकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्ते ज्जयुक्ते

१०

ए ममहरि हर्षे लायागमनमवलोकयन्ती [illegible] नशारङ्ग जरानन्दितो ॥ अ
पाप इत्यत्र स्तनशब्देन जघनसान्निध्यात् हीपितेन क्रियागूढमिदं कारकगूढं यथा पिबतस्ते शरावे
शावारि कल्हारशीतल तवैकेनेमो उर्विदाधेन इदयेविनिवेशितौ अत्र शरावेति कर्म कारकस्य
गूढत्वात्कारकगूढमिदं । संबंधगूढं यथा नमया गोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि । अस्थानरु
दितैरेभिरलं मालोहितेक्षणे ॥ अत्र न मे अगोरसाभिज्ञं चेत इति संबंधि पदस्य मयेति तृतीया
भ्रांत्या गोपितत्वादिदं संबंधगूढं पादगूढं यथा । द्विविय लामिनीनारसंरावविहलश्रुतिः । हेमी
सुमावाशुसुभे । अत्र पूर्वार्द्धस्थितौ द्वितीय प्रथम सप्तम पंचमैकादश नवमत्रयोदश षोडशाक्षरैः ।
असुर्यपादो गूढ उत्थाप्यः पपावियलामिवसंहतिरिती । इयं पादगूढं । अभिप्रायगूढं यथा जरद्दे
अरेरणाभाणि आरवणोधे नृणाउरालं वस्त्र । ताविसव अवडु पेहसि गणपल्लो इ । अंसअरी अत्रनि
रीक्षितमने नात्र पुत्रस्थापितलक्ष्म या दत्वा चाह्निकं तेन नियुक्तो मां न कर्मरतोसि ॥ अभिप्रायेणावधाः
श्राय नावलोनमित्यभिप्रायगूढं । वस्तुगूढं यथा । पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदिदा
स्यसि नेच्छामि नदास्यामि पिवास्यहं ॥ अत्र दास्यसीति दासी लक्षणास्य वस्तुनागूढत्वादिदं वस्तुगूढं ॥
यत्र पर्यनुयोगस्य निवेदः क्रियते पदैः । किंदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तेहि प्रश्नोत्तरं विदुः । अंतः प्रश्न बहिः
प्रश्नश्च हिरंतः समाद्वयैः । जातिपृष्ठोत्तराभिरव्यैः प्रश्नैस्त दपि षड्विधं । तेष्वंतः प्रश्नं यथा । कास्त्वमस्मि गुहा
वद्भि प्रभ्र मुष्मिन् किमुत्तरं । कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखे । अत्र के दर्थयसीति ॥ यदेकपमु

स्वरा यथा। कान्तयानुगतः कोपं यानस्कन्धो मदोद्धतः॥ मृगाणां पृष्ठतो याति शम्बरो दृढयौवनः
अत्र शंबर इति शंबर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्वादेकाक्षरेयं॥ च्युतदत्ताक्षरा यथा। विदग्धः सरसो रागी
नितंबोपरि संस्थितः। नवं पालिंगितः कंठे कलं कूजति कोविटः। अत्र विट इत्यस्मिन्संदेहे वकारे च्युते
पकारे दत्ते घटः कूजतीति द्वितीयोर्थो भवतीति सेयं च्युतदत्ताक्षरा॥ अक्षरमुष्टिर्यथा अतिः अतिः
अन्य अन्यं सी घर घ ज घ फ स्वा मे ला मे लं भे ले फ स फ स फ स फ स सि य मक्षराणां मुष्टि विमुष्टिरित्य
क्षरमुष्टिका। अत्र हि पादशश्चतुर्भिः लिखिताच्चतुर्भिर्मुरजबंधैः श्लोक उत्तिष्ठति तद्यथा। अघ
मेसफला प्रीतिर्न घमेसफलाइतिः। अघमे सफलं जन्म अघमेस फले फलं बिंदुमती यथा। नवा
नावादः प्रत्यत्विपताकाः प्रतिसंगरां फलं प्रत्यच्छतो यां पंचपद्यां सि न तु नक्क चित्।० इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थ
स्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य श्लोकान्तरस्य बिंदुभिरेव सूचनात्कम इति बिंदुमती
न यथा॥ दु००। दुठठा।०।०।०दु ०ं ०ं दु दुं००:॥०।०००।०ं०। ३ः०० ०ं०० ०ः०ः॥ निर्भेदः उदधा
बुदधावाज्ञासंयुगे संयुगे जयः। साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र नव कीर्तयः॥ अर्थप्रहेलिका यथा। उत्तम
कांचनाभासं त्वं दरदशनच्छदं। सरसं चुम्बते हृष्टै र्वद्धैरेपि किमुत्फलं॥ सेयमपि सूचितस्यैव पक्वाम्रफ
लमित्यस्य अर्थपदप्रयोगेणावगतेरर्थप्रहेलिका। क्रियाकारकसंबंधपदाभिप्रायवक्तृभिः। गोपि
ते षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिनः॥ तेषु क्रियागूढं [illegible] मभिमतं गमनमिदं मदि
रा त्रोजरगा याः कथमिव सहसा विलोक [illegible] मनुगामः। अत्र जगाम [illegible] मि

काकिनीचरकथेन विभेषितबालेन न्वत्ति [illegible] ॥ सेयं दूती तमुष्यसे [illegible]
मिधर्येवाभिधानादभिधीयमानदूती त्वम [illegible] कोयमेतु । द्वितीया यथा । कियन्मात्रं जलं वि
प्र जानुदघ्नं नराधिप । तथापीयमवस्थानेन हि सर्वे भवादृशाः । शेषप्रश्नद्विधावेशारघस्य दूघस्यमी
यमानत्वात् ॥ प्रतिपमानदूघप्रश्नोत्तरोक्तिर्वामिवाक्यं । चित्रेति द्विधा । चित्रा विचित्रा च । तयोराद्या
यथा । लभ्यन्ते यदि वांछितानि यमुनाभागीरथीसंगमे देवप्रेष्यजनस्तदेष भवतो मर्तव्यतो वांछते
न येतरन्मरणो न किन्तु मरणो कायान्मनोनो वियुतिरीघं जो वमन स्तवास्स कमलेकायात्र न निश्चति ॥
न दृष्टं स्वकल्पितोक्तिप्रयुक्तिर्भ्यं जीवतोपि जन्मान्तरकलीवाभिसाधनेनाश्चर्यहेतुरिति चित्रानाम चित्रो
क्तिर्वाकोवाक्यं । द्वितीया यथा । के पंभामिरिभूषणं के नवनेशोणाः कपं कुकुमान्कपोसान्तरितः प्रिये
विनिमयः पश्यापरंक्तास्तिमे । पश्यामीत्यभिधापसांद्रपुलकोमद्गन्मज्ञान्यास्तनोहेतेन प्रतिनिर्जि
ते दूरवता तथक तेहसनवोहरः । अत्रोक्तिप्रयुक्त्योर्नैतरां सनभरं न वैचित्र्यादिनापि समासे विचित्रोक्ति
संज्ञमिदं वाकोवाक्यं ॥ प्रहेलिका सकलत्वप्रश्नः सापि वा च्युताक्षराद्दत्ताक्षरोभयमुष्टिविंदुमत्यर्थवत्यपि
क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे । परव्यामोहने चापि सोपयोगः प्रहेलिकाः । तासु च्युताक्षराया
द्या । पयोधरभराक्रान्ता सतमतीपदे पदे । पद्मेक नकायाति यदि हारेण वर्जिता । अत्र विहंगिकाकाहा
रेण वर्जिता न यातीति वक्तव्ये हारेण वर्जितेत्युक्तं ॥ अतः का इत्यक्षरस्य च्युतत्वात् च्युताक्षरेयं । दत्ता

कान्ता यत्रैव कामिन्ननुभवति मया पृष्टमेतावदेव । नाहं हंहं करोमि प्रयनयशिरसस्तूरामि नामि
टानोभवं भोः को भवान्नाप्रतिक्वचन नरः पातु वो मन्मथारिः । सेयमनिर्वाहाद्दनिव्यूढेति वक्रोक्तिर्न
भिवाकोवाक्यं ॥ तेइमे उभे अपि श्लेषवक्रोक्ती भवतः । वैयात्योक्ति द्विधा । स्वाभाविकी नैमित्तिकी च
। तयोः स्वाभाविकी यथा । नादेयं किमिदं जलं घटगतं नादेवमेवो यतेसत्यं नामपिवामि कल्पयतः पः पी
तेन नाम्ना क्वचन किं वर्णा अपि सति नाम्निरहितः किमेरले त्वं बुतोयस्मादेव भवान्भगित्यसिन तस्तेनेव
मावाधसे ॥ अत्र खेरिरापाः सहजा हेयास्तास्व ॥ भाविकीयं वैयात्योक्तिमामवाके । वाक्यं नैमित्तिकी
यथा । कुशलं राधे सुखितोसि कंसः क नु कु सा राधा ॥ इति पारीप्रतिवचनैर्विलक्षहासो हरिर्जयति ॥
। अत्र गोत्रस्खलिते विपक्षनाम्नैव वैयात्ये नोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्तिर्वाकोवाक्यं ॥ गूढोक्ति
द्विधा मुख्या गौणी च ॥ तयोर्मुख्या यथा । केशव यमुनातीरे व्याघ्रनवानुषसिंहं सिकोकोय ॥ कान्ता विरह
भयातुरहृदयः प्राप्तः प्रियेहंसः । अत्र प्रियेहंसइत्यत्राव र्णलोपे सहंसइत्यर्थस्य मुख्ययैव वृत्या गूढत्वा
दियं मुख्या गूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यं ॥ गौणी यथा । निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशु
बिंबं उत्पत्तिरिन्दोरपि निः । फलैव कृतावि निद्रा नलिनी न येन । नाविमो पूर्वोत्तरार्द्धयोरन्योन्यो त्तया गू
ढकामलेखाविती यं गौणी गूढा । किर्ना । वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तरोक्तिर्द्विधा अभिधीयमानदृष्टाभ्यतीयमा
नदृष्टा च तयोराद्या यथा । कप्रस्थिता [illegible] निर्धने । वसति जनः प्रियो ॥ मू

12A

क्षेरेफः पकारयुक्तं दर्यमीति स्यादन्तो वा क्यान्तरस्योक्तत्वादन्तः प्रश्नमिदं । बहिः प्रश्नं यथा । भद्रमा
णवक । स्वाः हि कीदृशाः खलु ते पिता । वेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः ।। अत्र जन्मक
रस्योत्तरस्य प्रश्नाद्बहिरुक्तत्वाद्बहिः प्रश्नमिदं । बहिरन्तः प्रश्नं यथा । सुभद्रां कं तु पापघ्नं प्रश्नमुच्चि
त उत्तरः स कीदृक् कथिमाचष्ट्यो ग्निपरास्थितिः कुतः ।। अत्र वायुत इत्युत्तरे शप्रश्ना द्बहिरुक्तेनवा
युतो नरो वा नरो भवतीति सुभद्रे यत्पत्ताप्युच्यते । तेनेतद्बहिरन्तःप्रश्नं भवति । जातिप्रश्नं यथा । कीदृशा
भूमिभागे नराजास्त्वालो नुमीयते । भोगरागं कुरुते न युक्ताः किमादुस्तदनिच्छवः । हेमवारकरजिनानाजि
रं करवामहे ।। इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागः । ताभ्यां प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते ।। जातिप्रश्नमिदं । पृष्टप्रश्नमि
दं । पृष्टप्रश्नं यथा । के । सोजोन्मरा वा ऊ कोटंडगं तु वे सहस्रा ह । का काली कामधुराक्लिप्तुक पृष्ठकान
न षष्ठायें । अत्र यथेव प्रश्नः कस योजनपादः कस्य योवेंडगं नो ह्वे सहस्र इत्यादयः । नएवक्रोशो योजनपादः
कोटंडगं नो ह्वे सहस्रे इत्यादि । न्युत्तराणि भवति । एवं का काली कामधुरा किं पुक पृष्ठकानन षष्ठीयं इत्यु
त्तरं किमभिहितशेषस्य प्रश्नस्येति पृष्टप्रश्नं । उत्तरप्रश्नं यथा किं वसत्तसमपेन भजः शृणवान्सर्पपु
लोमविल्लिरवः । उत्तरं च किमवाय नु रेतो कानना दतिमिरा दपि काली । अत्र प्रश्नस्य हेका न वाद्देहेतिमि
रादपि काली त्येन द्वे वोत्तरं भति ।। इत्युत्तरप्रश्नमिदं । पद्धांच निवेशेनव्युत्पत्तेरे ककारणां । रूढ ध्येयं
विदुस्तेन लोकपात्र प्रवर्तते । काव्यं शास्त्रेति [illegible] काव्यमितिहासशास्त्रे नितिहा ।।

सत्तिदपिर्षद्विधा।। तेषु काव्यं यथा। यदि [illegible] अथ विसन्यजी
वामि जीवितव्यसनेन किं तदिद मुक्तिमाप्य प्राप्तनकाव्यमितु [illegible] शास्त्रं यथा। स्निग्धोत्र ना यतेनु
ताम्रनखो कुमार्याः पादौ समौ पवित्रवारु निह्न गुल्फौ।। स्निग्धांगुलीकमलकातितलोचयस्या।
ता मुद्वहे यदि भुवोधिपतित्वमिच्छेत्।। अत्र स्निग्धत्वादेः प्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदं इति
हासो यथा।। हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यास्मितवाट पुदेक्षत। भयात्मनैः सुरैः शक्रेन तस्येत स्यै दिशे नमः।
।सोपमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः।। काव्यशास्त्रं यथा। नौ दीपदानिरतनाठकविदाशान्नी वात्वा
न्ना रि निपरमाराण्ययवाःस्मारस्य। दष्टे धेरेभराविनाविधुता ग्रपाशि सीत्कारशुष्करूदिता निजयतिना
र्याः अत्र काव्येन शास्त्रमविदिन मीदं काव्यशास्त्रं काव्येतिहासो यथा।। समे चरिस्तुर्भुवनान्तरेषु यांह
स्तु याद्रिश्रिपदाश्रयः श्रेया। अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसंध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः। अत्र श्री
गुप्तस्यो दितिहसार्थस्य काव्येनाभिधानात्काव्येतिहासमिदं।। शास्त्रेतिहासो यथा यमे चार्थे च कामे च
मोक्षे च भरतर्षभ। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्। अत्र धर्मार्थ काममोक्षाणामितिहासे
निवेशितत्वादयं शास्त्रेतिहासः। अवंतत्काव्यमाहे र्पतनेक्ष्यतेनाभिधीयते।। श्रोत्रयोरेव देभवेन १३
दधियद्विधा श्राव्यनाटीम्पस्कारो वस्तानिर्द्देश इत्यपि। आद्विमिकाध्रूवाचेति भेषो ध्येयं मविष्यति।
। तत्राद्यौ यथा।। भूपादश्चपरो देवः पार्वती दपितोहरः पातु वः परमं ज्योतिरव्याप्त वाङ्मनसगोचरः। अत्रा

13A

शसापांलिउ॰ लाइचतद्दिंदेत्वाकपदृयमाधीः नोदीयथाभो रुसरस्स इ त्रकइरणे। रणेंदेतुवासा
इरणे। अ समरांविपरंय अइ उवारावासीछ इल्लापिग्रं आ। वछि। मितहमा अ हीफुरदुल्लोसाकिंव
चालि आरीवीउविउवीलिहतुकवक सल्लाजो होंच उरावि असे यरंगमंगलात्तः स्वस्त्यनयने नारी
नमस्कृतिर्यथा जयति त्रस्नभूःश भुर्वं देमहिमहेश्वर॥ इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमो नाकेभ्यः प्रशास्महे। सेयं
स्तुति। नमस्क्रियानमस्कृतिरेवभवति॥ वस्तुनिर्देशो यथा म अस्तु द्दामज टाभारभ्राजगगंगावुशेख
रः॥ आदिदेवं हरोनामसर्वसिंहस्यकारणं॥ सोपकथा शरीरव्यापिनो वस्तुनो नायकस्य निर्देशो वस्तु
निर्देः। यः आक्षिमिका यथा अ पपीडि अमहिसासुरदेहहाहे। भुवरा म अलु आबसमिलेहेहिंसुरसुर
देत्तवनि अधवलछिहिंजइ अंसहासुर अणुमहलछिंहिं। सेयमभिक्षिप्तिनरागविशेषप्रयोगमात्रक
त्वे स्वनमातिमिकाधुवायथा म अवहणिमित्ताणिगज अमरु दसुरमंगुहेति। एत्रन। त्तद्वाचसरोग
हिजननमोजि अ रंगइवाहोरसेयं पात्रप्रवेशस्यानुसंधानादिप्रयोजना ध्रुवा। यदंगिकेकनिवर्ण्यवृसि
नेवाचिकादिभिः नर्तकैरभिधीयते प्रेस्यमास्वहिद्दिकाहितम्। तल्लासांताउवंचैवछेलिकं संयथासहा
हल्लीसवेचरासंचषट्प्रकारं प्रचक्षते॥ तेषु लास्यं यथा॥ उज्जिउवालिपि। अपेपहिजेतउपेकवमिह
ण्पहोइजइलोअराववउ॥ तदिदं शृंगाररसप्रधानता [illegible]॥ [illegible] पासु अवहवइ झारणि [illegible]
सुणि अदाहरणउ। सोसवि सद्दपहारुहिरानु [illegible] वसा। [illegible] णालसारि रजे

हाइमहारगुः। इहवीररसप्रधानत्वात्तोदकच्छलिके यथा। णिहु...गोउपच्छानुरत्रारउभुंडहिंसिं
हसत्तिः णिच्चकत्तडाठजुच्चलेहिं पुणुपुणुणाच्चउसत्ति इदं ... वीरप्रधानत्वाच्छलिके। स
मायथा॥ वीहेसिहरिमुहि च्चयुत्तेहि मंगलेलेहिसइं। केदइगिहासुरु मारिउ केउवलिउणायइ। न
दिदं छलिकमेवकिन्नरनिष्ठयंसमा हत्लासकं यथा–चंदनधूसरत्रंत्रा हल्लिभलोत्ररा अंः हा
सपरमुहअंगीसासकिलासि त्रंत्रं दुस्माराणदुम्मरणासंसंकामित्रभंडवाञ्जं। मासिणि णि त्राराणात्रं
किंतुक्त कारहि त्रत्रं। मंडलेनतुपत्लीणांनरसेहल्लीसकेतुनच्चनेतामवेदेकोगोपस्त्रीणांहरिर्यथा॥ ह
ल्लीसकामि देरामा। यथा त्रइदुम्म णाइम्मरणा आत्रजूकिरणापुच्छामितुमेणाजिविक्किजइ जेणाविणा
सोयालिहिज्जइ को सजणो। तदिदं हल्लीसकमेवतालवेधविशेषयुक्तं रासरइत्युच्यते त्रंगवाकू। सत्वजा
हार्याःसामान्यस्त्रियश्चत्रइत्यमी। षडत्राभिनयाः सदृइभिनेयं वचोविदुः। तेष्वांगिकाभिनयवयथा॥ दोर्द्दण्डाः
घधृतागदाः क्वचशिराग्नद्वौभुजौ द्वाविमौ वक्त्राणि कनुकोनिमतिवलिमच्छेदं ममेदस्वाचाच्चस्ताः क
जिनार्णावधानिघनाक्षायत्ततः संयमेहिलाकंपितभूधरः क्वचरणान्यासः क्रमंद्रागतिः। अत्रांगिकाभिन
नपानांप्रतिपादितत्वादिदमांगिकाभिनयेवाचिकाभिनयवयथा। ऊर्वीसंमदनप्ररथपर्णावहन्त्यानत्वं
गपायद्भिहिंतेपुरःसस्रोनां॥ नभूपः। शिशुशुकसारिकाभिरुक्तधर्मोनांश्रवणायथातिथित्वमेति॥ अ
त्रवाचिकाभिनयानांप्रतिपादनादिदंवाचिकाभिनयं॥ सात्विकाभिनयवयथा॥ वारंवारंतिरयतिदृशो

१५A

रूहमंबाष्पपूरस्तत्संकल्पोपहितजडिमस्तंभमभ्येति गात्रं। सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कंपलोलां
गुलीकः पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि॥ अत्र बाष्पजाड्यस्तंभस्वेदकंपानां प्रतिपादि
तत्वादिदं सात्विकाभिनयं। आहार्याभिनवयथा॥ चूडाचुंबितकंकपत्रमभितस्तूणीद्वयं
पृष्ठतो भस्मस्निग्धपवित्रलांछनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीं॥ मौर्व्या मेखलया नियंत्रितमधोवासश्च मां
जिष्ठकं पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दंडोऽपरः पैप्पलः॥ अत्राहार्याभिनयनां प्रतिपादित्वा
त्वादिमाहार्याभिनयं। सामान्याभिनयवयथा॥ राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे द
स्योरस्य कृपाणपातविषयादाछिंदतः प्रेयसीं। आतंकाद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्क्रो
धेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तते॥ अत्र तु सामान्याभिनयानां प्रयोगादिदं सामान्याभिनयं
। चित्राभिनयवयथा। अतिकररवभीमस्तामसौ वेक्ष्णनश्वस्रागुपपहतचत्रुर्वितिरूक्षयशातः
कथमितरभवयस्यक्रान्तिमे। त्किमन्यन्नभवतिहिमहिम्नास्वनयोगेस्वरीयं। अत्रतत्ताध्यापप
त्राध्यापयोः कथितत्वच्चित्राभिनयमिदं त्वतस्त्रोविंशतिश्छेनाः शब्दालंकारजातयः। शब्दसंदर्भमात्रे
ण हृदयं हर्तुमीशते॥२॥ इति महाराजाधिराजश्रीमद्भोजनरराजविरचिते सरस्वतीकंठाभ
रणे शब्दालंकारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः॥ ॥ अनन्तमर्थमलंकर्तुं युगमन्यादिवर्त्मना।
ज्ञेयाजात्यादयः प्रोक्तास्तेऽर्थालंकारसंज्ञया॥ जातिर्विभावनाहेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरं। विरोधः संभवो

न्योन्यपरिवृत्तिनिर्दर्शनं। भेदसमाहितं ... मीलितं ... प्रत्यक्ष ...

मारस्तानिव ज्ञेमितेः। तिषु। नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि ... नः। स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गभ्य

स्तानि जातिं प्रवक्षते। अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते। जायमानमियं वस्तिरूपं सासाव

कालिकं। स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः। ते संस्थानादयस्तेषु सा विशेषेण शोभते॥ तत्र स्व

रूपं संस्थानं तथैव च। वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदैर्बहुधा स्थितं। मुग्धोगनार्भकस्तिर्यक् नीचपात्रा

श्रिताश्रयः। देशः कालश्च भक्तिश्च साधनानि च हेतवः। तेषु संस्थानं यथा। सदक्षिणापाङ्गनिविष्ट

मुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादं। ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं॥ अत्र धनुर्धरस्योचि

तानि समग्रावुद्धिपूर्वकं स्थापनो यानाति संस्थानमिदं जातिभेदः॥ अत्र संस्थानभेदेन यथा पादावष्ट

म्भनम्लीकृतमहिषतनोहल्लसद्बाहुमूलं भ्रूलं प्रोल्लासयन्त्याः स्खलितवगुबोमध्यमागस्वेदव्याः वि

च्छिन्नस्यावदद्धोतत्रनविरलवलिव्यक्तगौरान्तरालः स्तिष्ठावः पांतुलेखाः क्रमवशविकसन्तश्चुकमानमु

ग्धाः। अत्र स्त्रियाः भ्रूलताप्रोल्लासनादो व्यापारो वुद्धिकारितमयिप्रारोराक्स्थानमीदृशं जायते। इति द्र

मवस्थाने नाम जातिभेदः। वेषो यथा। घराापिः धूतस्यशिरामहमकर्णेश्च वच्छिकुवलयकृतरशे। करस्थ अत्र

च्छत्रं मंजरिपुनितनपमीडे श्रोगामिा। अत्र वसंतोत्सवे ग्रामं तरुणीनामयं वेषोजनमनः प्रमोहाय जाय

ते। इति वेषो नाम यो नमजातिभेदः। व्यापारो यथा अंग्रगते नवसतिं परिगृह्य रम्यामापाद्य सेनिकृतिराक

15A

रणाकुलेनायांतोन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशुद्रुताकुद्वाहुनानुविरेमुह रात्म्यवर्गपी॥ अत्रनादृशि-
ष्यागोरेष्या ष्टृतानामिदृशमेवस्वरूपं नापत इति व्यापार नामायं जातिभेदः॥ अश्वेयेसुमुग्ध
युवतिर्यथा। सहिश्चाहिमसमाणायनपलगोकुसुमयुघहेति। मुग्धवदु आहसिज्जा इयपहोइ
नोणहव आद्रौ। अत्रमुग्धवध्वाश्रितत्वात् यास्वरूपभणानादियं मुग्धांगनाश्रिता जातिः। आर्भ
काश्रितायथा। आक्रोशन्नाहूयन्नन्यानाधावन्मंडलंहरन्गाः कालपतिं दृढेन दुंभसस्त्रीवनाभि
रीणिः। अत्रार्भकाश्रितयायास्वरूपोक्तिरियमर्भकाश्रयाजातिः। तिर्यगाश्रयायथा। लोठव्यस्त
विपाटुराग्रनस्तयोराकरोटीरोमुखेविनस्याग्रिमयोर्युगे चरणयोः सद्योविभिन्नद्विपः। एतस्मिन्न
दृशोधवासितनसंटः सावज्ञतिर्यक्चलत्स्कंधानाहति धूतलोलमधुपः कुंजेषुशेतेहरिः। अत्रसिंहस्व
रूपवर्णनादियंतिर्यगाश्रयाजातिः। निचाश्रयायथा। मंडूतेसदृशंयद्गंध्वगग्रातैः कीर्तिस्तितोद्वष्य
ते स्पानेरूपमनुत्तमंसत्कृतिनाट्टानेनकरोतितः। इत्यालोप्य चिरंदृशाकरणापार्शानानुरेणास्रुत पा
थेनेकपलालमुष्टिरुचिनागर्वायतेहालिकः अत्रहीनयात्राहालिकस्वरूपोक्तिरियंनीचाश्रयाजा
तिः। अपहेतवः। देशेयथा॥ इमास्ताविंध्याद्रेः शुचकरितवंशीवननघनाभुवः क्रोडालोलहिरद
रदनास्रणतरवः। लतानांकुंजेयासामुपनादिरतनोलालाकनीकयोलव्यक्तिदोभः पचिचपनुदोर्वीतिमस्त
नः। अत्रविंध्याद्रेरीदृशप्रदेशेबहुत्वं [illegible] मितिहिनुविनो [illegible] देशस्वरूपदेशहेतुर्जातिरियं।

16

॥ कालहेतुर्यथा कंपते कपयो भृशं जलकृशां ऽजादिके ॥ पतिश्चाशु श्रीकुहरोदरं क्ष्मा...
पिस्विन्मोपि नैवोद्गतिः शीतार्तिव्यसनातुरः पुनरपि दीप्तो जनः कं भवत्स्वानंगानि शरीर एव हि निजे
निह्नोतुमाकांक्षति ॥ अत्र हेमंतहोतुवृत्तिर्यथा यथा श्रयत्यावारस्त्र योक्तेरियं कालहेतुर्नमिजा
तिः शक्तिर्यथा वध्नन्नंगेषु रोमांचं कुर्वन्मनसि निर्वृतिं ॥ नेत्रे निमीलयत्येष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥
॥ अत्र रोमांचबंधादिषु प्रियास्पर्श प्रवृत्तो र मनस्योत्पन्नत्वाद्रियं शक्ति हेतुर्नाम जातिः साधनहेतु ।
र्यथा उपनिहितहलीषामार्गलद्वारमारात्परिचिकितपुरश्रीसारितारात्यरोमांचः पवनरपतिर श्रीव
रिधाराः प्रतीच्छन्नविशन्निवलितभ्रूगेव्यामरागमुक्ता । अत्र जायमानक्रियाहेतुकृत योः कर्तृके
मेरुणोः सधनयोः स्वरूपवर्णनादपं साधनहेतुर्नाम जातिभेदार प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणां
तरं । यत्र स्वाभाविकं वापि विभाव्यं मा विभावना ॥ शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते ॥ शुद्धा य
त्रैकमुद्दिश्य हेतुकोनिवर्तते । अनेकोयत्र सा चित्रा विचित्रा यत्र नाश्रुति । तयान्यया वाशीभेणवि
शेषः कश्चिदुच्यते । तत्र कारणांतरविभावनायां शुद्धा यथा ॥ अपीतक्षीवकादंबमसंमृष्टामलांब
रं । अप्रसादितसूक्ष्मांबु जगदासीन्मनोहरं । अत्रैकैके कादंबादिकमुद्दिश्य क्षीवतादेः पीतत्वादि
रेकैकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्यते । हेत्वंतरं च शरत्स्वभावो विभाव्यते सेयं शुद्धा नाम [illegible] कारणांतरविभावनायां
विभावना स्वाभाविकविभावनायां शुद्धा यथा । अनंजितासितादृष्टिर्भूरनावर्जितानता अरंजितारुणा

१६

16A

श्रायमधरस्तव सुंदरि ॥ अत्रैके कंदर्पादिकमुद्दिश्य शमितत्वादेरजितत्वादिरेकैकः प्रसिद्धो हेतु
र्व्यापार्यते स्वाभाविकत्वं चाशमितत्वादिरूपस्य रविभाव्यते सेयं द्वानामा स्वाभाविकत्वविभावनायां विभा
वना । कारणांतरविभावनायां चित्रा यथा । असंभृतं मंडनमंगयष्टेर नासवाख्यं करणं मदस्य । काम
स्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे । अत्रैकमेव वयो लक्षणं पदार्थमुद्दिश्यानेको मंड
नादिप्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादिव्यावर्त्तितो कारणांतरं च तत्तनोर्भेदघातूय चपलावरायलक्ष्मीलाभादिर्वि
भाव्यते ॥ सेयं चित्रा नाम कारणांतरविभावना । सेव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा । शोमत्स्य अवद्दि
अमुंग अविसारि अवतंसं अशरणोरणा । अगहिरं । अपलललहुच्च परिसराहं । अराणा अपरमत्थ पाअ
डमदमहरणं ॥ अत्रैकमेव मधुमथनमुद्दिश्यानेक तुंगत्वादेः प्रवृत्तादिप्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्यते । स्वभावि
केचते प्रत्येषां विभाव्यते सेयं चित्रानाम स्व ॥ भाविकत्वविभावनायां विभावनाति येव गीभोग्या क्षिचित्ता
यथा । वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुंदरं । अकारणारिपुस्तस्यानिमित्तं सहृद्धनः । अकारणारिपुश्चंद्रो
निर्निमित्तं सुहृत्स्मरः इत्यपि कश्चित् ॥ अत्रोत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणांतरविभावनयोः स्वभा
विकोप्याग्रविभावनाप्या यथा स्वे विशेषु उक्तः । सेयं विभानपेक्ष विभावनाया विशेषोक्ते स्वपेव गी
र्येया विचित्रानाम विभावना भवति । सेयमन्यथा गीर्गोपा यथा । [illegible] रणं वनितास खलानोदरीगहोत्से
गनिषक्तभासः भवंति । यत्रौषधयोरप्यामनैलपूरा सुरतप्रदीपाः । अत्र तैलेन पूराः सुरतप्र [illegible] इति

स्वाविकत्वविभा[illegible]नायाश्लेषस्पर्शे[illegible]विभावना[illegible]मन्यमार्गो मीयाविचि
त्रानामविभावनाभवति॥ क्रियायाः कारणो हेतुः कारको[illegible]त्रहेतुश्च चतुर्वि
धइहेष्यतेः। यः प्रवृत्तिंनिवृत्तिंच प्रयुक्तिं चान्तरं विश्रान्त्या। उदासीनोपि वा कुर्यात्कारणेन तत्रबध्यते। तेषु
प्रवर्तकः क्रियाविशेषयथा। अयमान्दोलितपोरस्वदन्नुमयन्नः कः। उत्पादयतिसर्वस्यप्रीतिंमलय
मारुतः। सोयंयथोक्तोमलयमारुतः प्रोत्पादनक्रियासमावेशानुप्रवर्तकोनामकारकहेतुभेदः। सए
वक्रियानाविशेषयथा। तस्यराज्ञः प्रभावेनतुतेघानानतज्ञिरे। अत्रार्द्रभुकप्रवालानामास्पदेसुरशाखिनां
उत्रेप्रभावः क्रियायाः पुनिविश्रमानएवहतोततीयाप्रयोजयतितकर्तरीतिक्रियायामनाविशेषपंकार
कहेतुभेदः। निवर्तकः क्रियाविशेषयथा। चंदनारण्यमाधूयस्पृष्टामयनिमरान्। पथिकानाप्रमाथायय
वनोपमुपस्थितः। अत्रैवैविधस्यपवनस्यपथिकप्रमाथसाधनक्रियायोकर्तृत्वेनावेशान्निवर्तकोना
मापविप्रक्रियः कारकहेतुभेदः। सएवक्रियानाविशेषयथा। प्रजागरान्निव लोभून्तस्तस्याःस्वतुत्रसमाग
मः। वाष्पस्तुननदात्येनामद्रष्टुंचित्रगतामपि॥ अत्रस्वप्नसमागमनिवृत्तावनिविश्यमानाप्रजागरःततो
पार्थपंचमीप्रयोजयतिवाष्यपुनर्दर्शनक्रियविशादर्शनक्रियायामविशाकमसंधान्नामप्रधानमावेनचो १७
पगच्छतीति॥ इत्यनाविष्टक्रियोनामनिवर्तकोयंकारकहेतुभेदः। प्रयोजकः क्रियाविशेषयथा। तस्मिन्जीव
तिदुर्धर्षेहतमप्यहतंबलं। हनूमत्यृति नमारणोजीवितोपिमतोपवै अत्रबलप्रत्युज्जीवनमरणक्रिययोः

17A

सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणं कारकभावेन हेतुमान विशेषप्रयोजको भवतीति क्रियाविशेषप्र
योजको नाम कारकहेतुभेदः। स एव। क्रियानाविष्टो यथा। मानयोग्यं करोमीति त्रिपस्थाने स्थितो
सखी वालाभूभंगतिन्वाली पश्यति सुरिगाधरा। नात्र मानाभ्यासक्रियायां भूभंगजिह्मांक्षिप्रेहेरणा
दिरूपायामात्मनेवात्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोपमितिशब्दोऽभिधेयप्रयोजकेना
मकारकहेतुभेदः। द्वितीया च ततीया च चतुर्थी सप्तमी पर्यं। क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं तत्र पक्ष्य
सः। सि द्वितीयावाच्यो यथा। तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणामाग्रहस्तः प्रवलशोभाः इव
पा(प)र्श्वा शृंगारचेष्टा विविधा बभूवुः। अत्र क्रियानाविष्टतयैव तद्गतं महीपतीनां शृंगारचेष्टा भवे
त्वोलक्ष्यते। सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगो द्वितीयामुत्पादयति॥ ततो वाच्यमित्थंभूतलक्षणं य
था केऽठकालः करस्थेन कपालेनेंदुशेखरः। जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद् वृषध्वजः। अत्र केऽ
कालं इत्याद्यैर्निक्रियायामनिविशमानान्येव वृषध्वजं विज्ञापयंति। यथा जटाभिस्तापस इति। ततो
यावाच्य एवांगविकारलक्षणं यथा। स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेंदुरुचिस्त्रिलोचनः
युवाकराक्रांतमहीभृदुच्चकैरसंशयं संप्रति तेजसा रविः। अत्र वपुषा चतुर्भुजः मुखेन त्रिलोचनः। तेन
सारथिरित्यंगविकारैरंगिनी विकृतिर्लक्ष्यते यथा [illegible] वाच्यमुत्पातलक्षणं य
था। गोनासायां च [illegible] जितागदराज [illegible] महः पारेणोमान्विभ
मरणी

तो। भर्तुर्भूतगणाय यगोत्रजस्तोमिदाहे ब्रह्मं त्राह्म यः तत्व हिमुतस्ति वाह स्कंधे गीताच भीताच कः। अ
त्र गौर्यविवाहमंगला नौविन्यो न्यानहूपेरगइरं जोअ योगाहिमि भं वनो तासादयो ताये नोप
यावानापकपिलिकाविघ्न हिनि। नतश्चात्यातेनत्वाप्यमानइति संबंधस्योभयनिष्ठत्वात्तादर्थ्य इ
वलक्ष्यवाचि। नचतुर्थीनलक्षणवाचिनः। ततीयापिविषयायहारानाएकयैवविभक्त्या उभयगत
स्यां विसंबंधस्य राजपुरुष इति वद्रुक्तत्वात्। तातीयापि न भवति सप्तमीवाच्यं भावलक्षणे यथा इति
शासति सेनायां गच्छतस्तात नेकदानिषिध्यतसतां किंचितस्य स्यैतत्राधकारिणा॥ अत्रसेनान्यः
पलायमानगणानुशासनक्रियपांधकारे स्वप्रकाशनक्रिया लक्ष्यते॥ यथा गोषु दुह्यमानासुग
तइति। उपलक्षणं चेमतत्॥ तेनासदपिभावलक्षणं शत्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रैवदुसतात
स्यइति। यथा वा। पतुर्भिः संस्कृतहव्यं वितते घध्वरे सुतः। जातवेदामुखान्मायी मिषतामाछिनत्ति।
नः। इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे षष्ठ्यपि भवतीति। अभावः प्रागभावादिभेदेन हि चतुर्विधः॥ घ
टाभावादिभेदस्तु तस्य संख्यानविद्यते। तेषु प्रागभावो यथा। अन्यभ्यासेन विद्यानाम संसर्गेण धीमतां
अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणां अत्रैविद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वं। प्र
ध्वंसाभावो यथा गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः। क्षीणो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥
। अत्र कामकथोन्मादगमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रममनोसंधाने कारणत्वं॥ इतरेतराभावो यथा॥ व

18A

तान्यमूनि नगृहाणीतानं धीनयोषितः । मगाइमेन रायादात्तमोदं यति मानसं । अत्रवा
नाणि अमूनि नगृहाणीत्यादिः इतरेतराभावस्य मनः प्रमोदकारणत्वं ॥ अत्यंताभावो यथा अत्यं
तमसद्भावोर्याणामनालोचितं चेष्टितं ॥ अनस्तेषु विवर्द्धन्ते निर्विघ्नाविभूतयः अत्रानालोचितचे
ष्टितस्यात्यंताभावो विभूतीनां निर्विघ्नवृद्धिहेतुः । एतेनाभावाभावोपि व्याख्यातः अत्रप्राःगभावा
वो यथा । उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्नानमंजरी । ददयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलांजलिः । अ
त्रवस्तुनत्पत्नादेः प्रागभाव उच्यते ॥ तेनेहसहकारमंजरीणामुद्भेदस्य पथिकनारीणांमरणोका
रणत्वं । प्रध्वंसाभावाभावो यथा । पीनश्रोणिगंभीरनाभिनिम्नतमध्ये भृशंध्वस्तनोपापादः परिरब्धु
मविद्वद्धितुः कांतेनकांतवपुः । स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्भ्रयस्येसत्सुतनाभि
पद्मवसतिर्वेधाः शिवं व्यापनि । अत्रपयोजेनवपुषायोयमालिंगनेपि विधिनिवासनाभिपंकेजा
नुपघातः सदहवस्तुनोवस्थानमेवप्रध्वंसाभावाभावदुच्यते । सचेहाच्युतनाभिपंकजनिवासि
नोविधेर्मनोनिर्विकारणोभवति । विद्रकार्यः सहजः कार्यानिनराजस्तथा युक्तानपुन्यूस्येवमसं
ख्यापित्रहेतवः तेमोप्रयोगमार्गेषु गोरणत्वमित्यपाश्रयः कार्याकार्येषु वैविध्य यथा तेकतेमीशते । तेषु
विद्रकार्यो यथा ॥ अनपूर्वामिनसुगोयमानेमल [illegible] । अस्मद्य स्वहस्तसहस्रा पि
वासीद्वृत्तावतीनस्यभुजेनभूपिः । सोपेवा [illegible] । विद्रकार्यो नाम विवहेतु

।सहजो यथा।सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगामिना। तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमंडलं। अत्र राज्याभि
षेकारिमंडलाक्रमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि यौगपद्यप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यकारणभावो
विवक्षितः॥ तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः। कार्यानंतरजो यथा। पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्णं चंद्रमंडलं प्रा
मेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः। अत्र चंद्रोदयलक्षणाद्धेतोः॥ पूर्वकालमेव सागर उदीर्ण इति कार्य
स्योदयलाभः। सहगुणानुत्पाश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्यतीत्ययं कार्यानंतरजो नामचित्रहेतुः॥ युक्तो य
था। गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता। दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुंकुमं॥ अत्र दिग्वधूमुखेषु
ते गुणानुरागः कुंकुमं यशश्च चंदनमित्ययं युक्तो नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयश्चित्रहेतुः। नयुक्तो यथा नमीलय
ति पद्मानि नभोप्यवगाहते। त्वन्मुखेंदुर्मदाक्षीणां हरणायैव यस्यति। अत्र मुखेंदोः पद्मनिमीलनादि न युज्यत इति
नयुक्तो नामचित्रहेतुः। एवं शब्दस्य प्रकारवावित्वात्। व्यधिकरणाद्यः प्रयुज्यते यथा। सा वल्लभावयमप्रगल्भव
चसः सा स्त्री वयं कातराः। सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं। सश्लोता जघनस्थलेन गुरुणा गंतुं न
शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं॥ अत्र भिन्नत्वमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीय
त इत्ययं व्यधिकरणो नामचित्रहेतुः। उतरस्य नोवास्वभावेन शक्तेर्वी हानिर्हेतुना॥ अरुणात्मीयकार्यः स्याद्धेतु
र्व्याहतस्त्वयः। तत्राकृते कार्याविरुद्धस्य भावेन यथा। न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटिर्न पद्मवर्द्धं कृतेन मधुर
स्मितमंतरितं न नवनिष्ठुभसेष्यमवशादपिदारुणया भगवति विद्ययाकलुषितेव दृशा वृत्ते॥ अत्र निष्ठुभसेष्यमस्य

१९

19A

हेतोरनुत्पादितभ्रकुटीदारुणाचेष्टाहारेर। भगवतोमुरारेर्वक्त्रस्यानुष्मस्य करणोपरसामर्थ्ये तत्र तन्मुख
स्यस्वरूपः स्वभावोनिमित्तमितिस्वभावादनुत्पादितकार्योयमहेतुः। स एव शङ्के हानिहेतुना यथा। अनु
रागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः। अत्रानुरागवत्त्वतत्पुरःसरत्वयोः
समागमहेत्वोःसामर्थ्ये विद्यमाने दैवगतिकारणमिति शङ्के हानिहेतुनायमकृतस्य कार्यो नामाहेतुः। वस्तुनः स्व
भावेन व्याहतो यथा। नीवीवंधोच्छ्वसनशिथिलेपत्रपत्तीनम्नानां क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु। अ
र्चिस्तुंगानभिमुखगतान प्राप्य रत्नप्रदीपान्ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः। अत्र रत्नप्रदीपनिर्वा
पणे चूर्णमुष्टेरपेरितस्यापि विघाते रत्नप्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तुभावेन व्याहतो नामाहेतु
भूतः। ११। एव शङ्के हानिहेतुना यथा। शम्भोः कूतनत्यकमेलाकरे केकालमाघं हरेः सैषद्दस्फुरितेदुमंडलत्योपूष
सेजोविनं। ... कालपराणेतमुरद्विषिनवेदष्टाविलासंश्रियः कुर्वन्कोपकषायितेन मनसा मिथ्यन्तानीयानुकः। अ
त्र कोपकषायितमनसस्तस्योन्नतिकारणसमर्थस्याप्यधरग्रहणामिथ्यायदभिधीयमानः प्रतीतोव्याघातः
ततोयं शङ्के हानिहेतुना व्याहतो नामाहेतुभेदः। यत्तु कारणमालेति हेतुसंतानउच्यते। प्रपक्षापासामर्थ्यात्सो
प्यहेतोनविद्यते। एकोभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेतयोः प्रतीयमानेष्व परः कारणत्वेतु नापतेः। तयोराद्यो यथा॥
जितेंद्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते। गुणाधिके पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः
॥ अत्र जितेंद्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरप्रति हेतुभूतानामपि संपदुत्पत्तौ पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदितानामेव कारण

त्वं साधनादिपदैरभिधीयत इति यो ... मभिधीयमानस्तेनु त्वेरणमात्रेण हेतुभेदः । द्वितीयो यथा । पीतामृतरा
हुगोत्कं स्तभुजाग्रजातिः परिणाहि स्त्रीभिर्द्रुस्तावि सवलि अवं के रुकुवेणानो ... नोल्लीनं । अत्र जीवित
दुःखानि । क्रमेणाकरपूरस्य चलनं च स्यानिधुरग्रहणां निधुरस्य हरणस्यापि पीनत्वं दुर्वास्त्वे हेतुरिति प्रतीयमानका
रणत्वं कारणमात्रेणायं हेतुभेदः । इंगितकालरक्ष्योऽर्थः सूक्ष्मः सुगुणात्तुसः । सूक्ष्मीभूतपक्षवतः सूक्ष्मोऽमन्यपक्ष इति
भिद्यते वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः । इंगिताकारलक्ष्यत्वं लक्ष्मयामास्य मेरयोः । तत्रेङ्गितलक्ष्य
मभिधीयमानं सूक्ष्मं यथा । तामन्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयात्तग्रहस्तः प्रनालशोनार्ख्यपारूप
नां शृंगारचेष्टाविविधा बभूवुः । अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीप्रतिपाभिलक्षणस्य मनोरथस्याभिधीय
मानास्य शृंगारचेष्टात्मकेमेंगितेन व्यापकत्वादयमिंगितलक्ष्योऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥ तदेवाकारलक्ष्यं यथा
स्याद्वृनितस्मिन्नभिलाषबंधं शशांकशालीनतयानवक्त्रं । रोमांचलक्षेण सगात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेशः
अत्राभिलाषबंधो रोमांचलक्षेण गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामादित्यनेनाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभि
हितः । तदेवोभयलक्ष्यं यथा त्वदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत । उद्दामरागपिशुना छाया कापि मुखांबु
जे । अत्र त्वदर्पितदृशा इंगितेन छाया कापि मुखांबुजइत्याकारेः ताभ्यामुद्दामरागपिशुनेत्यनेनाभिधीयमानस्या २०
ननरागस्य सूक्ष्मरूपतया लक्ष्यमाणत्वादयमभिधीयमान उभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः । प्रतीयमानमिंगितलक्ष्यं यथा
। वाहित्ता पडिवअणं ण देइ रूसेइ एक्कमेक्कम्मि । अज्जा कज्जेण विणा य रूप्पमाणेण इक्कको । अत्र प्रतिवचना

९०A

स्य परिजनप्रकोपाभावांप्रदीप्यमानेन शोकस्य इति हेतुना प्रतीयमानः संकेतकुडुंगदाहोभ्रष्टवधूम
नस्तापो वाच्यार्थेन लक्षित इत्ययमिंगितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः। प्रतीयमानमेवाकारलक्ष्यं य
था। सोमा इसाम ल्लीए अधछिपलो अरी अमुहसोहा॥ जंबूदलक अक्कस्स। व अंसभमिरेहलि अयु
तेः अत्राहिक्षिप्रलोकेन मुखश्यामतास्याकाराभ्यां जंबूदलकल्पितावतंस इत्यनेन प्रतीयमानः संकेत
गमनभ्रंशसंभवः श्यामायमानस्तापो लक्ष्यते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः। तदेवोभयल
क्ष्यं यथा। प्रपच्छतोच्चैः कुसुमानि मानी विपक्षगोत्रे दयितेन लंभिता नाकिंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख सा
ष्पाकुललोचना भुवं। अत्र चरणेन भूमिलिखनमिंगितं दर्शनस्याकुलत्वमाकारस्ताभ्यां गोत्रस्खलनोद्भवो मानि
न्यामनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यत इत्ययं प्रतीयमानमिंगिताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः। पदार्थानां तु यः सारस्तदुत्तर
मिहोच्यते स धर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्चाभिधते। तेषु धर्मसारूपं यथा। दानं वित्ताद्दतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः
।परोपकरणं कायाद सारात्सारमुद्धरेत्॥ अत्र दानसत्यकीर्त्यादीनां वित्तादिवस्तु धर्मत्वे। सारभूतानामुद्धाराद्धर्म
रूपः सारः। धर्मिरूपो यथा। मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठं। मदनजनितविभ्रमा
च कांता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोन्याः॥ अत्र मधुप्रभृतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानां उद्धरणाद्धर्मिरूपसारः। अ
थ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा। पोरंभहिनागरा जं जं अनुकिव ओतर एसु हावेह। जं जं आसि फिवअ गावबहूरां तेनंधि
ई देह॥ अत्र प्रौढस्त्रीणां सुशिक्षितेसु नकर्मअयो रुयोरं पुनराक्षिप्तं सुखयतीति कर्मनिरलसर्णाभ्यो धर्मे

भ्यः सुशिक्षिताशिक्षितारतकर्मलक्षणाः धर्मधर्म्यव्यतिरेकेणाप्रतिपत्तेरिति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः।
व्यतिरेकेणाधर्मिरूपो यथा। राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सौधं॥ सौधे तल्पं तल्पे वरांगनानंगसर्वस्वं
।अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरं सक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्ते तद्रूपं धर्मिव्यतिरेकः सारः। एतेन धर्मध
र्मिस्वरूपोऽपि व्याख्यातः। स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च। तत्र सामान्यो यथा। गीतश्रीताम्बूलकर्पूरवनिता
दिभिः असारोऽयं संसारः सारवानिव लक्ष्यते। अत्र गीतादीनां जगतः सारभूता नाम विशेषेणैव सर्वेषामुपादा
नाद्वितुनतीयां ततयाच संसारस्य सारत्वेकं गभावादयं सामान्यतो धर्मधर्मिरूपः सारः। विशेषतो यथा। अवे
मिपूतमात्मा हृदयेनैव द्विजोत्तमाः। मूर्द्ध्नि गंगाम्भसा तेन धौतपापा भवाम्यहं। अगंगा प्रयाग सप्तर्षि यादो दुके
पोर्विशेषणासारभूतयोरुपादानाद्भिमवत॥ पूतत्वे चांगभूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः। विरोधस्तु
पदार्थानां परस्परमसंगतिः॥ असंगतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमं समः। तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्चानयोराद्यो
यथा। क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता क्व च लवलीकरः क्व करिदन्तजमु। वरासि। क्व च नवयौवनं क्व कु
सुमायुधनिस्पृहता तव ललनाद्विवेष्टितविरुद्धमहो ललितं। अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणता

२१

दीनां च सुधानामेव परस्परं संगतत्वेनादयं शुद्धविरोधः। द्वितीयो यथा। दिग्वासा यदि तत्किमस्य धनुषा सा
स्त्रस्य किं भस्मना भस्माथास्य किमंगना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किं। इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वा
मिनो भृंगीसान्द्रशिरावनद्धपरुषधरं त्वेस्थिशेषे वपुः अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंग

२१A

तात्पर्यं ग्रथितनामा विरोधभेदः असंगतिर्यथा। सा उ प्यासी गोरडी उरि गोकि बक विखिसगोरि। भिडि पञ्चे
ल्लि उ सो मर इ जस्स सालगा इकंठि। अत्रार्यं विंग्रपियैसीकं ठेन गलति सम्प्रिय पहुलेत पो। परस्परमसंग
तेरयमसंगतिनाम विरोधभेदः प्रत्यनीकं यथा उत्के दासं तायोररतागरसाके॥ जागरस्तनोस्तु तना॥ फल
मिदमहो मया प्तं सुखापमृगलोचनादृष्टा। अत्र मृग[illegible]लोचनादर्शनस्याविकलनिवृत्तिःफलं। मयानुते। दृष्टा
अनस्तापादिकं प्राप्तमिति॥ प्रत्यनीकफलत्वादयं प्रत्यनीकाख्यो विरोधः॥ अधिको यथा॥ एके। दाशर
थिः कामं पातु धानाः सहस्रसः ते तु यावंत एवाजौ तावद्भ्यावदृशे स तैः। अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसंख्ये र्या
तु धानैर्यत्समरकर्म तत्र नैरस्यता वद्याहृश्यमाना तेनैनेकसंख्याविरुद्धमाधिक्याम्पत इत्ययमधिका
ख्यो विरोधः विषमं यथा॥ दिशामालीकालकभंगनागतस्वपीवधूकर्तनिमालपल्लवः। चकार यस्याध्वधूम
संचयो मलीमसः शुक्लतरं निजे यशः अत्र मलीमसाध्वरधूमसंचयेन यदा शुक्लातिशुक्लीकरणं तद्यथा दृष्टा
द्रेव जायते तत्रादृगेव भवतीति प्रसिद्धैर्वैषम्यात्परस्परमसंगतेः रयविषमाख्यो विरोधः। प्रभूतकरणालोकान्या
देवमिति संभवः संविधौ वा निषेधे वा द्वयेन वाद्वये पि वा॥ एषु विधिविषयो यथा॥ त्वय्यादातुं जलमवनते
शार्ङ्गिणो वर्णचौरे तस्याः सिंधोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहं। प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलं। अत्र [illegible] सरितं प्रवाहो मध्या (

निविष्टेन्द्रनीलमणिमुक्तागुणाद्व गगनगनिषिद्धतारा यामविश्यन्ती निविधः संभाव्यमानत्व रयं विधिविष
यः संभवः। निषेधविषयो यथा। परस्य भूयान्विवरोभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरंध्रो भीष्मेणासंभाव्यमि
ष्टगुरौवानसमवलिवनेचरेषु। अत्रेदं भीष्मद्रोणयोः संभाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन्वनेचरेन
संभवतीति निषेधविषयः संभवः। विधिनिषेधविषयो यथा॥ उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यिया
सोः कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते। शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः प्रत्युद्यातः कथम
पिभावानंतुमाशुव्यवस्येत। अत्र द्रुतमपि यियासोः कालक्षेपं तपोत्स्यामीति विधिरूपः कथमपि न भवान्गं
तुमाशुव्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोः संभाव्यमानत्वादयमुभयविषयः संदनकैयस्तिर्यग्
भः संसर्पत्पाः सयद्विभवतः स्रोतसिच्छाययास्तास्या स्यानोपगतयमुनासंगमेनाभिरामा। अत्र यदित्थमेवेक
यास्सिद्देवेसास्यादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभयविषयः संभवः। एते न विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयो
पिव्याख्यातः यथा यदि भवति मुखानां वाक्यदेनोसहस्रं निस्पममवधानं जीवितं वाति दीर्घम्॥ कमलमुखि
तथापि त्वमायते त्वत्समक्षं तु सकलगुणविचारः शक्यते वा न वेति। तदेतत्त्रिगदेनैव व्याख्यातं। द्रोणस्य संभवः
स्वार्थाशनेयं वा शान्तो यथा। तथ्यान्येसैमं वप्राहुः सो नु मानात्र मिघते। मिघते तु पथनिश्चयः स्यात्। यथा रूढा
यांगप्रसरमलकैरंजनस्नेहमृ शन्ये प्रत्यादेशादपि वमधुनो विस्मृतभ्रूविलासं॥ तस्यास्तत्रेमयनमुपरिस्पंदि

22A

शंके मृगाक्ष्यो मीनत्तोभाकुलकुवलयश्री तुलामेष्यतीति। अत्र पथास्वर्या द्रोणा। शते पंचाप्यादिति

नियमः नैवं विप्रलंभे अलका नाम कल्पनमनं जनमत्ताः मधुनो वा प्रत्यदेशः सुहृदतल्लाभारंभे वान

यनस्पंदनानि। संभाव्यते वप्रभूतकः रणल्लोकादितियोऽपि विधिरूप एव संभव इति॥ अन्योन्यमुपकारोय

त्तदन्योन्यं त्रिधा च नत। वाच्यं प्रतीयमानं च तत्तोपमुभयात्मकं। अन्योन्यकलिकान्योन्यभातिरन्योन्यमे

कता॥ अन्योन्यालंकृतेरंतस्त्रयमेतद्विहेष्यते। तत्र अभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा॥ कंठस्तनस्यास्तन

वेधुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य। अन्योन्यशोभाजननाद्भूषसाधारणो भूषणभूष्यभावः॥ अत्रान्योन्य

शोभाजननविन्यासिना उपकार्योपकारकभावस्य द्वयोरप्यभिहितत्वादभिधीयमानमिहमन्योन्यं। प्रति

यमानं यथा। उद्धच्छोपि अइजलंजहजहविरलंगुली चिरं पहिओ। पावालिआवि तह तह धारं तणुं अपि

तणुएइ। अत्र पथिकः प्रपालिकयोर्मिथोनुरागपरैकस्याविरलागुलेनाकरेण पानीयपानमन्यस्याः सुतरां

वारिधारातनूकरणं तेन परस्परमुपकार्योपकारकभावः प्रतीयमानमिदमन्योन्यं। प्रतीयमानाभिधीयमानं

यथा। गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को। अणुअंपाहि दोसेण तेण विसाभार मुअत्र हा। अत्र

गोदावरीविषमावतारव्याजेन तया नस्योरसि आत्मा क्षिप्तः तेनापि अनुकंपाभिर्देषे साश्लिष्टमुपगूढे

त्यभिधीयमानः परस्परानुरागाद्युपकार्योपकारकभावः प्रतीयते इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यं। अत्रान्योन्य

चूडिका यथा। शशिना च निशया च [illegible] गगनं भवता च सभा सभया च भवान्

४३

सभयामवलोचनमाभुवनं। अत्र निशाशशिनोः सम्भवतोऽप्यपरस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्तमा
नयोर्यद्दिग्गगनं जगतीं च प्रतिद्वयोरुपकारकत्वं चूडिके वोपर्युपरि लभ्यते स यमन्योन्यचूडिका। अ
न्योन्यभ्रान्तिर्यथा। जंबूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यास्वपानोन्मदाः कीराः पक्वफलाशया मधुकरीश्चुम्बंति
पुंच्चंत्यिद। एतेषामपि नीलकिंशुकदलेरपिः समानलिपां पुष्पभ्रांतिनिरायतीर्भिसहसा चंचूपमुग्धांग
नाः अत्र जंबुकुंजस्थितमधुकरीश्च शुकशावकं ताली याप पक्वजंबूफलभ्रांतिः पातमधुकरीणां शुक
चुचुकिंशुककुसुमभ्रान्तिः। सयमन्योन्यभ्रांतिरन्योन्यदृष्योव। अन्योन्यात्मकर्त्तयथा। प्रकुल्लताषित्य
निभेरमीषुभिः शुभ्रैश्च सम्पच्छ्यां शुभ्यं तुभिः। परस्परेणाच्छरितामलच्छवी नदेकवर्णाविव नौ बभूवतुः। अ
त्र स्याम यां उनयोः परस्परव्यतिकरेणैकवर्णकरणात् न्योन्यमेकत्वानाघभ्रांतिभेदोन्योन्यादपृथगेव दृश्या।
त्योवत्सको यस्तु यो वा विनिमयो यामिथः परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे सा त्रिधा व्यत्ययवती
तथाविनिमयात्मिका। ननयावो। भयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः। त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद्द्विधाभू
पः षोढा संपद्यते॥ तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा कुमुदवनमपश्रि श्रीमदंभोजषंडं त्यजति मदमुलूकः॥
प्रीतिमांश्चक्रवाकः। उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः अत्र य। २२
त्कुमुदवनादीनामपश्रीकत्वादिकं पश्चाभोजषंडानां श्रीमत्वादिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्य
त्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः॥ व्यत्ययवत्यमुख्या यथा। जो तो अत्थ हरराउरत्तिं उघासियो पि अत्थमेण

23A

सोऽष्ठि श्रद्धीसहङ्गोऽस्य सवतिरा अरोसुसंकतो । अत्र प्रियतमेन रोत्रावुधासितस्याधररागस्य पर्षे स्व
त्नीलोचने पुसं क्रोतिः प्रागरमुख्या तेन पमुख्या व्यस्य परवतो परिवृत्तिः । विनि यमवती मुख्या यथा प्रस्लोत
मसुरभी शिनिघ्न गयाः क्रीडतो गजवनतपः पयोसि रूत्वा किंजल्काव्यवहितवामदानलेखेह्नतेरुः स्यन्ति
तगंधिभिः कपोलैः । अत्र कीकपोलमदामोदस्या भोजरजः परिमलस्य च समित्सलिलद्धि पवपोलाया ।
न्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरत्वादिदं विनिमयवती मुख्यनाम परिवृत्तिः ॥ विनियमे वत्य मुख्या यथा
तस्याच मवयसो जनदापुषः स्वपिरागः किमिह शोच्यते धुना । येव जर्जरक लेवरव्य पानक्रोन मर्म दुकिसोऽज्ञ
लेयशः । अत्र जर्जरकलेवरं दत्त्वा शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमिति मुख्यायैव वृत्या विनिमयोक्तेरमुख्येयं
विनिमयवती परिवृत्तिः । उभयवती मुख्या यथा लोचनाधररूतादुग्धा गावासितानन विशेषिनगे धारवारु
लीय परगुणानाम गुणानां व्यत्ययं विनिमयतुषितेनो । अत्र वारुरपापरधरा द्रागोपरूपस्य वस्तु षोनिर्दिष्ट मः ते ने
यं व्यत्यय वती पञ्च मुखामोदवासितयारवामादेन मुखामोदे विशेषितेन तेन विनिमयवती तदिदमुभयथापि
मुख्य वस्त्वेवोक्तेति मुख्येयमुभयवती परिवृत्तिः । उभयवत्यमुख्या यथा ॥ विचित्रे पार्श्वे वेन भूभतः करस्थेक
ताः । देवोपि स्थापितः किं तैर्न पुनः पृष्ठतः कृतं अत्र भूभतानामकरदानां यत्करप्रदानं क्रिमिशी च यत्पृष्ठे हस्त
निक्षेपः स एव द्रव्यगुणहीनो स्यानादि परिहितो व्यत्ययः पञ्चशरे देवेन भूभतः करस्थीकृताः हि देवोपि तैः
पृष्ठतः करदापित इति सोमं दानप्रतिपादनलक्षणो विनिमयः एतत्केवलमुभयथापी पोहस्थित एव वदाभिधेय

त्वादनुभव वसे वोच्यमानमुपलभ्यतरन्तुभयवतोपमयुक्ता परिहारे दृष्टांतः प्रोक्तसिद्धोपः सिद्धे पतन्
न्तिदर्शनं। पूर्वीनरसमत्वेतरजु वक्रेवक्ष्यते॥ तेषु पूर्वमजुयथा। उदयते समविता पश्चे धर्म्मपतिश्रियं
॥विभावपतिभूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥ अत्रऋजुत्वेमवपूर्वं दृष्टांतपश्चाद्दार्ष्टांतिकं प्रदर्शितमिति दृष्ट
जुपूर्वं चनिदर्शनं सूर्य्यदृष्टांतेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति॥ तदेवऋजु यथा। पाता
उरी अखिजलि कुरणाइ अवहोजल रजसमवा उम्मि। राकुतेपसिहपि अववि समरसासेवि आउरिसा। अ
त्रापि पूर्वं दृष्टांतः पश्चात्सार्ष्टांतिकं तु यथा पूर्वं निर्दिश्यमानं सविना सुरलय वर्गो षुश्रियमर्प्पयतीति तुल्येति
त्तत्तातामजत्तया शब्देनैवाभिधीयते नैवमत्र किं तर्हि ज्वलनेनेति वृत्तेन तुल्यता तु समुच्चारणमिति वत्त
म शब्दपुक्तिचातुर्यात्प्रतीयते नेत्रदिदं पूर्वं च वक्रे घनिदर्शनं॥ उत्तमजुयथा हि अग्नि तिरछोप इस मुहय
छागहि अक दकूवा पहि अए कज्जे गोरडीसांच उरउ वछ। अत्र। ऋजुत्वाशब्दत एवाभिधीयमानसा
धर्म्यदार्ष्टांतिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टांतोभिहितः तदिदमुत्तरमजुनिदर्शनं। तदेववक्रंयथा। उपरि
घनं घनपटलं दूरे दयिताकिमेतदापातितः हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविषाः फणिशिरसि॥ अत्रा
पि दार्ष्टांतिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टांतः किंतु यथा पूर्वास्मिन दर्शयतीति यतित्वा शिभिः सर्ववा
ऋजुत्वा साधर्म्याभिधाननेवमत्र तथापि तु किमेतदेतद्दापतितमिति युक्तिचातुर्य्येणावि पर्ययेणच
लिंगसंख्या यथा संख्या तो तदिदमुत्तरं वक्रनिदर्शनं॥ सममजुयथा। पाति वेद्रांशुभिः सह छाध्वांतरा

24A

जीयराभवं । सदोराजविरुद्धानो दर्शयंती दुरंततां । अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयंतीति
वर्तमानकाललक्षणात् । सरयूरिति तद्वितेन समकालमेव दर्शयंतरादर्शतिकयोः शब्दतः अत्र जूसमेवो
क्तत्वादिदमजुसमं च निदर्शनं । नदेवबकं यथा रादुणावरको अं उ इं इ एसुनि माणुसेविए मे अ ।
गुणवत्तिए राजा अरवंसुप्पत्ते विटकारो अत्र न केवलं कोइंदइंदुक्के माणुसेष्वेवमेवेतरेतरयो
गवर्दर्केतयासुगपदभिधानं गुणवर्जितवंशोत्पत्ते विटकारो न जायक इति । श्लिष्टपदत्वेपि व्यति
रेकमुखेन गुणवत्याश्चाभिधानाद्बुधीवमानुषेपि गुणवत्येवमहानशब्दो भवतीति वक्रोक्त्या साध
र्म्यावगतिः ॥ तदिदमशब्दत्वाद्भिः पूर्वाभिः समानं सधर्मं वक्रं च निदर्शनं । शब्दोपाते प्रतीतिवासादृश्ये
वस्तुनोर्द्वयोः । भेदाभिधानं भेदस्य व्यतिरेकश्च कथ्यते ॥ स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेको भयधिधा च सः
। सादृश्यात्स्वभिन्नः पोढाभिजायते तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा ॥ अरत्नालोकसंहा
र्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः अत्र यौवनप्रभवस्य तमसः तमोजात्या
सहदृष्टिरोधकरमिति सादृश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिरिति व्यतिरेको निहितः ।
सोयं स्वजातिव्यतिरेकः । प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा । असुस्त्वं हि सन्नरि असर अहिं
असुद्दिट्ठिआवट्ठिअमाणु । अप्फुलविगालमहु पि अहं अ्दु व्वारेरासमाणु । अत्र प्रतीयमानसा
दृश्योपचरितभेदात्मव्यक्तेरन्येरन्ये शसुचरितशतै [illegible] बनेदोभिहितः सोयं स्वव्यक्तिव्य

तिरेकः। शाब्दावानसादृश्यस्यैकव्यतिरेको यथा प्रियानेत्रवत्सुसन्नाभिसन्नतभूतिस्तवापि स्मिराहृगयोभ
वन्तयीभवतविभूधरभुवः सम्प्रगाहितः दरभनिर्व्याजेन परमेश्वर स्तुमिपतन्नोयासिवर्जुजनेहेलोला
सितवाहिनीयमपर्यने यत्रो विषादी भवान्। अत्राभियवद्घत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानो
पमेययोरुपमेयस्यैव यथोक्तसादृश्यविषये विषादित्वयुक्तमित्येकव्यतिरेकोऽयं। स एव प्रतीय
मानसादृश्यो यथा सकलैकेन जडेन च सा यस्य दोषाकरेणानेकीकृतः। अभुजंगः समनयनःक पमु
पमयोर्हरेणासि॥ अत्र प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वार्द्धे चन्द्रायमानस्य सकलैकत्वादिहत्तरार्द्धे च वरो
नीयोपमेयस्या। भुजंगत्वादिरेकस्यैवनेत्रकःस्वसौमिहितत्तेपमयोकव्यतिरेक एव। शाब्दो यातसादृ
श्ये उभयव्यतिरेको यथा॥ अभिन्नवेलो गंभीराम्बुराशिर्भवानपि। असावंजनसंकाशस्त्वं च चामीक
रद्युतिः। अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपमानस्योपमेयोरपि पृथक्पृथक्मेदतः स्वधर्मोऽभिहितः सो
यामभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः। स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा। त्वन्मुखं पुण्डरीकं च
द्वयोरप्यत्र योर्भेदः। कमलं जलसंरोहं त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयं। तदिदं नन्दिगर्द्दने वव्याख्याते॥ सोऽयं प्रती
यमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः। अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशो व्यतिरेको यथा त्वन्मुखं पुण्डरीकं च पु
ल्ले सुरभिगन्धिनी भ्रमद्भ्रमरमंभोजं लोलदृष्टि मुखं तु ते। अत्र मुखाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इ
तिपदाभ्यामभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशमेव। भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलदृष्टित्वं च भेदकमुत्यन्यस्तमि

२५

९५A

ति सोयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ॥ स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा । चंद्रो यमेवरोते सो
हं सोयं नीयभूषणः । भमीनक्षत्रमालाट्य भिमुन्लुमुदं पपः । अत्र पूर्वार्द्धे चेन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसा
दृश्ययोरेवरोचित्तं सत्वनीयभूषणत्वे उत्तरार्द्धे न तु नभः पयसोनक्षत्रमालित्वोकुमुदत्वे सदृशे एवमेदके
सोयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः । अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा । शशाम
वृद्धिमेधानमुत्संगेन स्पभूभवतः । विरामस्य धीरासंततिरप्यूरगाः । अत्र भूभत्पदेन साक्षादुपात्तसादृ
श्ययोः शममात्ववतोयोपमुत्संगे समस्ताम्बुधारापातो यश्च भेद्यवृक्षेरभावस्तस्मिदमुभयोरसदृशंमेव
भेदकं सोयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा ॥ अधूवि
लासमस्पृष्ट मदरागं भंगे त्वया इदं तु न पवद्धे हंतवनत्रुरणाभूषितं । अत्र कांतामृगेक्षणयोः प्रतीमा
नसादृश्ययोर्भ्रूविलासमंदरागोनदभावोचविसदृशो भेदकाविति सोयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्य
तिरेकः ॥ सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेकोपि व्याख्यातः यथाभिर्नलेंदुनभोरंजेविकचा
बुजे वभौ सरः परं पर्यश्रूवदनो मम्लतुभ्रातरावुभौ । अत्र नभः सरसोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्निर्मलेंदुवी
विकचाब्जत्वे च प्राग्वदेव सदृशो भेदके ताभ्यां च म्लानचंद्रमुखकमलाभ्यां मनोहरत्वा हृदकत्वाभ्यां च
प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्ष्मणयोर्धैर्यमुखं पर्यश्रुतातनौ वम्लानिः निर्मलेंदुताविराजमा
नत्वयोर्विकचाज्जत्वशोभमानत्वयोश्च सावि सदृशाविति सोयं सदृशाभेदकत्वेन तमेदएव तदुभयव्य

तिरेकः। एतेनैकव्यतिरेकादिसंभेदोऽपि [illegible] भुजेनेत्यत्र भविभवैः कल्पद्रुमैः स्पर्द्धते
नहीनं भुवनत्रयाभयमहासत्रीकृपाणं च मे। तुल्यस्तत्र म[illegible] यागादिष्वपी वस्तेति द्वेकांतरेकायांत
र्विनिवेश्य विश्वमखिलेषां तोसुरोते हरिः। अत्र वर्णनीयवाहुकल्पद्रुमयोरभिमतं कलदायित्वादिभिः
प्रतीतसादृश्ययोर्भुवनत्रयाभयसदायी वर्णनीयवाहोः कृपाणोभेदक इति एकव्य[illegible]रेकः। तथा वर्णनी
यवाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्रीकृपाणः शा
खसुप्तेते अन्यस्य महाप्रलये स्वकायांतर्निवेशिताखिलाविश्वो वैकुंठः तावित्येतयोः सदृशमेव भेद
को हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरभावेव धर्मभेदकोऽसावयमेव प्रकारो व्यतिरेक
संकरगतोपः। स्वजातिव्यतिरेके यतिमानसादृश्यं स्वव्यक्तिव्यक्तिव्यतिरेके चाभिधीयमानसादृश्यं पर्यु
दाहरणं द्रष्टव्यं ते संभवति वा न दातव्यमुदाहर्त्तव्यं ११ कार्यारंभे सहायाप्तिर्दैवाद्दैवकृतेह या। अकस्मिकी बुद्धि
पूर्वेभयी वा तत्समाहितं तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा। मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः। उपका
राय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितं। अत्र माननिराकरणोपक्रमेऽयकालोऽत्यत्र स्याकस्मिकघनगर्जितस्य मानवि
ध्वंसे सहकारित्वादाकस्मिकी पंदैवकृता सहायसंपत्तिः आकस्मिकी वा दैवकृता पतायथा। अनुष्णासतमि २६
त्यनाकुलेन यवतत्सर्वोकुलमर्जुनात्मजे। स्वयमर्थ इवाभिवांछितस्तमभीयाय पराशरात्मजः अत्र भीमानुशा
सनोपक्रमकाल एव व्याससागमनस्य तदुपकारित्वादाकस्मिकी यमदैवकृता सहायाप्तिः। बुद्धिपूर्वा दैवकृ

27A

गोमयात्तथाप्ति कालिकत्वादूनोहतारगलिः। यथाश्मल्याव मपीनामपि नरीनां वराकास्तु खोजातः ह
न्यासादि जसभ्मावम ॐ ई ई शाविरगणापरमुहोजाश्री। अत्र पारमार्थिको प्यपि नदीषु मगतस्याप्र
सारितः सत्यमगः षपः पातुंप्रतिः पघते प्रत्युतत्पजतितेने यंतत्वेप्यतत्वरूपाहनहेतुर्भ्रांतिः। नत्वेअनत्व
रूपोयादानेहेतुर्यथा। समर्थयेतत्पमयमंप्रियाप्रातिष्ठरोननन्मोपसितिनतेन्यथा। अतोविनिद्रिसमावि
र। लोचनेनकरोमिनसस्पर्शविभाविताप्रियः। अत्रांगीकृतललनारूपोर्वशीपयि व्यगसुखनिमीलितात्तस्य
गुरुरवसः शापेनाविर्भूतसमरूपायामापित स्यापेपं पूर्वानुभूतैवंविधानेकविप्रलंभसंभावनयानयोर
नुन्मीवनवुद्धिः सयेतत्वेप्यतत्वरूपोयोदानेहेतुः भ्रांतिः। नत्वेपातन्वरूपोयेक्षाहेतुर्यथा। विकसंयानकृत्रिम
यात्रिपत्रैः कपोतपालीषुनिकेतनानं। मार्जारमप्यापतनिश्चलांगंपक्षानतः कृत्रिममेवमेनो अ
त्रतत्वरूपोपिमार्जारिकृत्रिमोयमिति बुद्ध्याजातायांतस्याप्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणंसेयंतत्वेप्यतत्वरूपोपेक्षा
हेतुर्भ्रांतिः। भ्रांतिमान्त भ्रांतिमालाच भ्रांतेरतिशयश्चयः। भ्रान्त्यन्य थावसायश्च भ्रांतिरेवेतिमेमतंतत्र
भ्रांतिमान् यथाकपालेमार्जारः पयइतिकरालेटिशशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्विसमितिकं [illegible] संकलपतिरता
तेनलेपस्यान्हरतिरूपिताप्युकमितिप्रभामत्तश्चंद्रोजगदिदमहोविभ्रमयति। अत्रैंदुमरीचिस्तुयशः प्रभृति
भ्रांतिभूर्या यभ्रांतिमान्नाममन्ना मर्थो तेरस्पेद्धः भ्रांतिमाला [illegible] वरसंकथानजयोर्वधूकबुआरध
रयोस्तो यद्धिया मधूककुसुमभ्रांत्यातत्पागे [illegible] मध्वामोहजातस्याद्गू [illegible]

पूर्ल

मधुपाः किं वेत्ति तरलोऽस्यानानि रहिष्णसौ ॥ अत्र मुखस्य पद्मे वेमु...नादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पला
दिबुद्धिः सेयं मालत्क्रमेण पतायमाना भ्रांतिमाला भ्रांतेरेव भेदः भ्रांत्यतिशयो द्विधा । वितर्कहेतुर्विप
र्ययश्च तयोः पूर्वं रूपमाभ्रांतिमाचक्षते । द्वितीये तु भ्रांत्यतिशयमेव तत्रोमाभ्रांतिर्यथा । हतो बसंते नयनो
द्दविद्रुमनिर्मग्नेनाभो नियतहिंक्तेः । चुलेहषामिन्नगतेरशोसयंशुकोदरध्यानमिदं स्तनांशुके । अत्र
शाद्वलेपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरूरवसः योयं सादृश्यातिशयितो वितर्कः सेयमुपमा भ्रांतिः भ्रांत्यति
शयो यथा । द्विषदुर्जनरिजूरकोरिसारितिज्योत्स्नालवो भासि नीशशांको कलिकाजलभ्रमिवशाद्धा
मन्वनयामुदं शायाते चन्द्रकरीन्द्रमेण मुकुलीकुर्वं मृणालीं मुहुर्मुहुर्हंसस्समहिर्जिघत्सतितमामाकुंचन
प्राचनैः अत्रे गंगाभः प्रतिफलितं तारनिकरं कलामालोकयतो वासुकेर्यशः परीन्द्रमेण मुकुलीकुर्वन्मृणा
लाशफरीपभिन्नश्चासिताविपर्ययबुद्धिः सोयं भ्रांत्यतिशयो नाम भ्रांतेरेव भेदः । भ्रांत्यनध्यवसायोपि द्विधा
सालंबनो निरालंबनश्च तयोः सालंबनो यथा विरहिणीहृतं अहरहतरहिणीस्या अरुणनकुमारिणी । छा
रुजार अलिनीच हेहिश्चेते रानपूत्रवरो । अहनानुविमर्श्य देहिसोसंदारिणा । अरुजहरणावलंबना अवे
णजेकजाणिअ रश । अत्र नकदयो नाम्नो नजेबूरिति स्थापने इतित्र पारणामेवालंबनभूतत्वात्सालंबनो नामा
यं भ्रांत्यनध्यवसायो भ्रांतिभेदः ॥ निरालंबनो यथा । उभौ रंभास्तंभावुपरि विपरीतौ कमलयोस्तदूर्ध्वं रत्नाश्मस्थ
लमपदुरूहं किमपि यतः ततः कुंभोपश्चाद्विसविसलये कंदलमये नवद्विदाविंशी वरमधुकराः किं पुनरिदं ॥

२४A

अत्रोर्वशिषु पुरूरवसे वेनुउत्पन्नारंभात्तिभ्रांतेर्योयमनतत्समुदायेति किमिदमित्यालंबनं विना कोपि न।
अवसायः। स एष निरालंबनो नाम भ्रांत्यनध्यवसायो भ्रांतेरेव भेदः। ऊहो वितर्कः संदेहनिर्णयोत्तराधि
ष्ठितः। द्विधा सो निर्णयांतश्चानिर्णयांतश्च कोप्येतत्त्वानुमानीयश्चोभयात्मकः स निर्णयांत इतरो
मिथ्या मिथ्योभयात्मकः। तेषु निर्णयस्यानतत्त्वानुपातीयथाभेनाकः किं मयं स्तनाद्विगगनेमन्मार्गमव्याहत
ते शक्तिस्तस्य कुतः सवज्रपतानाभिशितो महेन्द्रः पितापि नसोपि समंनिजे न विधुना जानातिमोरावणो आत्मा
नेसजटायुरेव तस्मात्क्रिया वधं वांछति। अत्र निरूपितलक्षणो वितर्कः जटायुरेव इति तत्त्वानुपाती निर्णयां
तो वितर्कः। स एवातत्त्वानुपातीयथा। अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्व
यं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्मनोरममि
दं रूपं पुराणो मुनिः। अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदनश्चंद्रादिरन्यतमेन प्रजापतिना
भवितव्यमिति अनतत्त्वानुपात्ययं निर्णयांतो वितर्कः। स एवोभयात्मको यथा। चित्रानिवेश्यपरिकल्पितसत्व
योगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः
सोयं तत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपातित्वाच्चोभयात्मा निर्णयांतो वितर्कः। अनिर्णयांतो मिथ्या
रूपो यथा। अद्रेः शृंगं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः स्था
नादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान्। अत्र किमिदं मद्रेः।

ऽंगेपवनोद्धतनीनिमेषमतिकल्पनायामिथ्यात्वादस्त नन्त्रानिर्णयाहनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ।सए
वामिथ्यारूपो यथा। अयमसौ भगवानुन्नतो ऽवः स्थितमया स्तुलिताग्र शिमोलिना ।।समधिरूढमनेनतु
जिम्मुनास्थिद्रिति वेगवशान्मुमुंहुर्गरोो ।। अत्र भगवत्यार्पयोर मिथ्यारूपतेनवेगवत्वादेकस्यानिर्णया
न्तोमिथ्यारूपोवितर्कः अनिर्णयान्तउभयात्मायथा। मयास्विदेषामतिविभ्रमोनाथवस्तेनुमेयोग्यमुनारम
णः।।गाहोवमुज्ञाहियथ्याधुरामे परोक्रमेनेनशशः क्रियते। अत्र मायाद्दीनाविकल्पानांमिथ्यारूपत्वान्मम
शमः क्रियतेनन्वाप्रियंनदत्यस्यामिथ्यारूपत्वादनिर्णयोनस्वात्वायमपनिर्णयोन उभयरूपोवितर्कः।। वस्तुन
रतिरस्कारोवस्तुनामीलितंस्मृतं। पद्दिताऽपिहितावेव तदुणात्तद्गुणो चतत्।अत्रामीलिधावमानगुणेनप्रती
पर्याणगुणेनचवस्तु नामेभवति।तयोराद्यो यथा ।।एवंतो विरासक्तविभ्रमोगोसेपसरतयल्लवारुणयाश्री।।म
ज्ञाणं वेसुमथ्यान्तम्मरहंतं वेसुलोअरोणसु अमरिसो।।अत्र मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मद्यरागः मदताम्रयोः
कोपानुरागः।सासारमभिधीयमानेनैवगुणेनतिरस्क्रियमाणोनिर्दिश्यमानः त्वभिधीयमानेनवस्तुनैवनन्निमीलिता।
प्रतीपमानेनयथा।पिअदंसणेणसुहरसमउलि आजरसेराहोतिणअणाइं।ताकेणवस्सरइअं लक्खिअइ
रकुवलअंतिस्सा अत्र प्रियदर्शनसुखेनमुकुलितयोरेवलोचनयोस्तस्याः कर्णकुवलयंलक्ष्यते।एवंमुकुलित
योरितिवस्तुनावस्त्वंतरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणेनयोपपादितइतिप्रतीयमानगुणेनवस्तुनामीलितमिदंपि
हितंयथा।पार्श्वे [illegible] यह सम्भ्रमंतीअजरस्सुमंदिट्टो।सवरणवावडाएसअस्सोविजरणोतहच्चम।अत्रप्रव

रितस्नेहविभ्रमं तया त्वामवलोकनेन तदन्योजनो न जानातीति सर्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेनापिहितमयो तन्मी
लितभेद एव। अपिहितं यथा। दिट्ठा रूजेण दिट्ठो आलाविआ एविजेन्न आलविओ। उवआरो इअथा
यन्न इ पच्चालपितया पत्यालपितः। उपचारोपन्न कृतस्तस्ये कालितेविदग्धैः स्पकओ तवि अकलि
अंण रहस्सादि। अत्र दृष्टयापन्न दृष्टः संभाषितया पत्न्या संभावितः नाचा यागतो पचारोविहितस्तेन तद
नुरागः परेन पिहितः प्रस्तुत छादनेन रूपकानां प्रकटितरहस्यपिहिताख्योयं मीलितभेदः। तद्गुणो यथा। गो
रोउत्तरंगो अराजो हत्थोइ अहिसारसि अरोणवध्यदि छइ वल्लह वइरडा तथा अहिहिसुरा वल्लिपत्र
उ साम्मलगनिहिंरीलवसवहतिहिम अराणमति अहिं। अत्रो रागस्तरुणीजनः सितनेपथ्यो ज्योत्स्नायां श्या
मलं नीलनेपथ्यः तस्य छायासु गच्छतीति। तद्गुणश्च पमीलनात्तद्गुणस्त्वं मीलितमिदं। अतद्गुणो यथा।।
कर्कंधुफलमुच्छिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी कुद्धो मूकमकंदवरकस्य पुरतः काकोपि हंसायते। कीर्त्यातिध
वलीकृते त्रिभुवने स्माभुवनेस्मा यालल स्मीः पुरः केसेवा स्पवं लोपमिन्तु पहितश्रोतुं शनैर्जल्पति।। अत्र
कर्कंधूफलानामपगतनिजगुणात्वात्तद्गुणस्त्वं मीलितमिदं। सदृशाहृदयविंनादेरनुभूताप्यवेदनेस्मरणं
प्रत्यभिज्ञानेस्वप्नावपि न महद्भिः। तत्र सदृशार्थं यथा अदृष्टपन्न पुवृत्ते न सेला।। खंजनयं तयः। असमर्थं
तविशलिष्वस्प प्रियानयनविभ्रमाः। अत्र खंजनं पश्यति दर्शनात्तत्सदृशप्रियानयनविभ्रमस्मारणात्तस्य
दृशदर्शनजं स्मरणमिदं। अदृष्टाच यथा मुनिसुतामरावयस्य... तेनाधिनाममविप्रयुक्तमिदं तमसामनः मन।

सिंजेनसर्वेप्रहारिणा नाधनुष्किंकृतं रमे स्मारिवेशितः । अत्र [illegible] भ्रमराग्रसानि रोधिता नमस्ताभिमनो विधु
न्तमित्यत्र ब्रह्मदेस्मरणमिदं । स्विनया यथा । पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनवि
रलभावः क्षितिरुहां । बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति । अ
त्र प्रत्यभिज्ञाया अपि श्रोतःसरित्पुलिनादियुक्तस्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वात् दृष्टिचिन्तोद्भूतं स्मरणं । आदिग्रहणात्प
रमप्रयत्नाद्यथा । दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।। स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता
कान्ता । अत्र परस्त्रकृतात्मप्रयत्नविशेषादिदृष्टितायाः प्रभवत्वादिदमपि स्मरणमेवास्वभावप्या ।। ज्ञाने स्वप्न
विधेममाघ खलु केन स्वेके पुरस्ताद्भूत्र नूपोपरिवेपमें तुलमिव ज्योत्स्नाधमस्त्रेमर । तस्यां तत्रैव निस्सुधी
कृतसंरंभोऽङ्घ्रिमीरं गते केह ध्वाकान्तवलाद्बलात्कृतवती साम्यंपूंमनरापं । अत्र स्वप्नस्य चिन्तादिजन्यत्वात्स्व
प्नस्मृतिरपि स्मरणमेव । प्रत्यभिज्ञाने यथा । गृहीतोपः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधरः । सुधामूर्तेः पादैरमृ
तशिशिरैर्यः परिचितः । स एवायं तस्याः स्तनदिनरकरो यम्मसुभगो मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकंदलनिभः
।। अत्र गृहीतोपः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव । अभिप्रायानुकूल्येन प्रमाति
भीव उच्यते । सोभेदो यथा निहन्ते दश्यैकनश्चामितश्च सः । तत्रैकतः सोभेदोदाय था ।। गेहं पलोएह इमं किम्म
सिथ्यवणापि अस्स अमेर । घरिणी सुस्सपरमुति समदन्तजु अलंकि अंवोर । अत्र मुनस्य देतो दृमादह
मुपभोगयोग्या स्मातिगृहिणा एवमभिप्रायः प्रकर्षविकासि नयनतयो भिद्यते न पुनः प्रत्युरित्येकतः स

भेदोयंभावः अभिहितः सोभेदोयथा। सालोएच्चिअसूरेघरिणीघरसामि अस्सघेत्तूण। णेच्छं
तस्सविपाए धुअइ हसंतीहसंतस्स। अत्र सालोक एव सूर्ये गृहपतेर्यद्गृहागमनं गृहिण्याश्च पत्यादर्शा
वनं नदाक्षावाक्यामपिवेश्मनोननिर्गंतव्यमिति भावः स्वच्छयोरपि हासेनाभिहित उभिव्यक्त इत्यभितः
सोभेदोयंभावः। सकृतोनिरूभेदोयथा शालिवणगोविआए उड्डीवंती। अपुंसविदाइं। सघणसुंदरी
एविपहिआ अच्छीइं पेच्छंति। अत्रातिसौन्दर्य्याद्देवीभ्रान्त्या शालिवनगोपिकाया अवलोकयता पथिकानां
नदृक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोर्विशेषभूतः पदामेवभूमिस्पर्शो
भूमिस्पर्शोवानलक्ष्यत इतिनदंतिणं एवपश्यामः यदीयंनिमिषति न दा मानुषी यदिनाविनिमिषति तदा देवी
मिति सर्वांगसुंदर्य्या अपिपथिकानामेव जायमानोनेहकेनचित्कर्मणाभिव्यक्त इत्येकतोनिरूभेदश्चापं
भावः अभितोनिरूभेदोयथा। गोलाअडट्ठिअं पेच्छिऊण गहवइसुअं हलिअसोण्हा। आढत्ता उत्त
रिउं दुक्खुत्ताराए पअवीए। गोदातटगच्छंतीहालिकस्नुषा दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे पदवस्थानेप
श्चानमवलोक्य तस्या दुत्तरमार्गेण वनसारेभसूत्रायंतयोरभिप्रायः हस्तावलंबदानेनानयोरंगसंगः स
पद्यतामिति स चाभितोद्वयोरपि जायमानोनेहकेनचित्कार्मणाभेदघातेत्याभितोनिरूभेदश्चापंभावः।
दृष्टं सूक्ष्मं चाभिधेयेन निरिभावात्प्रपंचनम्॥ रचोदाहरणान्यत्र तेषिदंप्रतिपाद्यते॥ हिअएरोसुम्भिसंमच्या
अपाहरं सिरेणपत्नीतो। राहनुदस्सोमाणोमिसिणीपयोरं [illegible] अत्र हृदये उत्पाद्य प्रहाराणाद

येशिरसाप्रार्थितया नम्रतया मौनतया इति तत्तन्हृदये वल्लभ वसतीति भावः सच प्रार्थनारोदनाभ्यामनुमि-
यमानः सोऽयं द्वेधा बोधहेतुवद् दृश्यतेऽग्निरूपे देवता योभावः सस्पष्टतोऽन्विगम्यते। इंगिताकारलक्षणात्
सूक्ष्मात्याम् निबोधते यथा काशीसो संगमोभावीलावीरं विजुम्भते मम। अवेत्यै केनमवलानीला यत्रान्यमी
मिलत। अत्र वस्तुमस्फुमतायामिंगिताकारयोरपि प्रतीयमानत्वाद्भावः वगते महोमिका वरीमस्भवति॥ यथा
संमीलनन्यासप्रचितोऽग्निशिसेगमः आश्वासपितुमिच्छत्याश्रिपमेगजपीडुते। अत्रानुकार्यानुकरणोऽपि भू-
मिकां नरिते एवमवनद्धनिसोयं निरूप्ये द्वेधा बलवसूत्मद्रुत्युच्यते। मनसा मनसि जे स्थाने मानसे चाभिधीयते॥
स्वानुभूतिभवे चैकमुपचारेण कथ्यते। तत्रापि सजोह्द्विधा। युगपदेकशश्च। तयोर्युगपद्यथा। क्रीतकाननवद्
नप्रतिविवे भग्नवालसहकारसुगंधो॥ स्वादुनिप्रसिक्षिनालिभिःशीतेन निवेवारमपुनोंद्रियवर्गः। क्रमे-
णाश्रवणे रसुखमातेरविंवसोगंधास्वादुना अव्याप्तशोत्या नोदकृ घ्राणरसनश्रवणत्वगिंद्रियप्रत्यक्षता
प्रतीपन्ने एकशो यथा॥ मंदमंदविगलन्नयमीपश्च नूतनरूपलसितपक्ष्मदधन्या। वीक्ष्यते स्म यमनेके निर्वबध्या।
कामिनोमुखमधोमुखयेव। नदित स्नापुमेवं श्रावणादीन्यप्युदाहरणीयानि। मानसमपि द्विधा। सुखा-
दिविषयमनुभूतार्थविषयं च। तयोः सुखादिविषयं यथा। अस्तोकविस्मयमविरिवित्त नपूर्वरत्नमुभूत
तनूतनमपच्छन्नजर्जरः ऐनः एकक्षणानुदिनसंघटितप्रमोदमानं दृशोकशवलत्वमुपैति चेतः। एतन्नि-
गदेनैव व्याख्यातं। अनुभूतार्थविषयं यथा। पिहितेकारागारे तमसि च सूचीमुखानुम्हतिभवं द्विधा॥

31A

मिथ्यात्मकममिथ्यात्मकं च तमेमि मिथ्यात्मकं यथा । अथ दीर्घितरं नमः प्रवेक्ष्यन्सहसारु रागरयः सासं
भ्रमेरा नियतं नाभिवोष्ठरश्मिमुखं विलयीभूतनन्तु धर्मान्वमेने । नादृष्टाभिदृष्टियेषु मनस्विनान्वरतिम मा
ननात्मन्येवावतिष्ठते । अमिथ्यात्मकं यथा मनः प्रत्यक्तितेसमिधमवधायान्नमरुतः प्रदूष्य द्रोमारणः
प्रमदसलिलीन्सेचितदृशः यदालोकात्क्रूराद्द्रवनिमज्जामनमयेद धर्मतत्त्वं किमपि यमिनस्तत्कि
लमवाइ । अस्यात्मविषयतावस्के वयोगाभिरूढीयता लिंगाद्यल्लिंगिनोज्ञानमनुमानं तदुच्यते । पूर्व
वच्छेषवच्चैवदृष्टं सामान्यतश्च यत् । फलसामर्थ्यभेदेन हि द्वैतविद्यते पृथक् । उदाहरणमेवैषां हेषे
यतमेभविष्यति । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववद्यथा । अविरलविलोलजलदः कुटजा
र्जुननीपसुरभिवनवातः अयमायातः कालो हेतहता॰ पथिगगोहिनः । अत्र वर्षर्तौ कारणभूतात्कार्यभू
ते विरहीणां मरणमनुमीयते तेनैतत्पूर्ववै कारणमिहास्तीति पूर्ववदुच्यते यत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमी
यते तच्छेषवद्यथा । सावज्ञमगामिथ्यनूनं पतितो सिपादयोस्तस्याः कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिल
कं यत्निरिपं अत्र पावकरसतिलकयंक्तेः कार्यभूतायाः कारणभूतापादपतनमनुमीयते । तेनेतच्छेषः का
र्यमिहास्तीति शेषवदित्युच्यते । यत्र न कार्येन कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतिपद्यते तत्सामान्यतो दृष्टं य
था । गर्जन्ति खे मेघाः फुल्लाणीव पराणि [illegible] आमोदिताः [illegible] होचे दुर्जुञ्जो [illegible] वासरतो हल्लायते । अत्र वर्षर्तुरविना
भूते मेघगर्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयत इति सामान्यतो दृष्टम् [illegible] तान्येतानि भावसाधनेनुमान

णो हि केवलपक्षेण उदाहरणानि [illegible] यदा धूमः कारणसाधनेनानुमानं न शक्यः तदानुमीयते अनेनेत्यनुमा
नं शक्यं न यथोक्तं लिंगमुच्यते यदाह अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च यन्नास्ति तल्लिंग
मनुमापकं । तत्पूर्ववदिति यथा । अत्र गाहि वकुलादि विशिष्टे हि हिमि जो तस्य मन्यमानं [illegible] अत्रेन दृष्ट दि
ष्टिगामाषि वलिए गालक्षिणा अत्रैवं प्रकारया व्याख्या एवंविधेन दृष्टेन नोपलक्षितानां मयूराणां
त्रेकृष्ण विप्रसीति कारणानो पत्र कार्यानुमानेन तद्दिष्टे दृष्टसामग्री पक्षे पूर्ववदित्युच्यते । शेषवदिति यथा ॥
दीसहस्राणि अमंडलं अताराणां अवाङ्मलं अगंधवहो एते वसन्तमासे समाहृत्य मुकुन्दरि अत्रैव अत्रो
तो रालक्षणेन कार्येण वसंततः कारणभूतोनुमीयते इति सामग्री पक्षे इदं शेषवदित्युच्यते सामान्यतो
दृष्टं यथा अविभवेति प्रथमं प्रियायः समेतः कारणं करोति ॥ सत्तापदस्य शिरस्वरि पूर्णो वक्षः पु
रस्तादविरमेव । सर्वोविष्णुरिव वर्षिं कामेदत्ताति प्रथमात उपलभ्यमाना अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामग्री पक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत् । यद्वाप्तवचनं तद्वृत्ते यमागमसंज्ञया । उत्तमं मध्यमं चाथ
जघन्यं चेति त्रिविधा । तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपं च तयोर्विधिरूपं यथा ॥ इमं दानं यो हि दे-
ता न पितुर्वदतस्तो दद इति वाक्ये वीदयधं दत्तदाम्पन । अत्र च तद्देव एवाग्रे वीणा गानु वदति । वागनु
वदति यत्तन पितुर्वदह इति दयधं दत्तदाम्पनेति तद्देतत्रयं शिष्ये तदेमं दानं दयामिति श्रूते स्त देत द्विधि
रूपमाप्तवचनं । निषेधरूपं यथा । निवार्यता मालिनि मय्यपं दुपुनार्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः न केवलं

32A

यो महतो पभाषणे शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्। अत्रोत्तरार्द्धोक्तो निषेधो ऽनुवादस्वरूप इति श्रु
तातेः वयवस्यापायोपमथवद् मानवद्दु निवारणोपदेशः स्वमहतोऽन्यपभाषापितव्या इति वा
क्यार्थतत्पर्यादयं निषेधरूप आगमः। तदितद्दुभः पमप्पवस्थानुष्ठेयत्वाद्दुत्तमे। मध्यमे द्विधा
निर्दिष्टवक्तृको ऽनिर्दिष्टवक्तृकश्च तयोराद्यो यथा। कल्पस्थावतगाप्येयं लोको प्रतिभाति मे। एति जी
वन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥ अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्राणीति अथ पमे वाक्यार्थे निर्दिष्टवक्तृकः तदे
तत्सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् मारीचेन यां पतितव्यामिति विधिरूपमाश्वासने द्वितीयं
यथा अत्रैव सति पिशाचः पिचुमन्दे दिनपतिविटपस्तः॥ विश्राम्यति यद्गे श्रीस्तिष्ठति गोरीमधूक
तरो। तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धपरंपरागतमैतिह्यं। अत्रापि सर्ववाक्यानां विधि
निषेधयोः पर्यवसानात् तस्मादस्नेन सेवेत पिचुमन्दं न निकेतितवटेन छिद्यात्मपेन मूढ्। विमपानमधु
केन पादा स्पृष्टेन॥ इत्यध्याहारो भवति। सोऽयं निषेधरूप आगमः उभयमप्येतन्नावश्यानुष्ठेयमिति म
ध्यमं॥ जघन्यं द्विधा काम्यं निषिद्धं च तयोः काम्यं यथा गुडङ्ग आचुम्बकसा असाहि [illegible] पारावाव
रविस्तु [illegible]। तेल्लयन्ति अन्तगीरा विकु [illegible] पिशुरा एयशाए। तदेतत्पूर्वविद्धिधिरूपं काम्यमात्मवच
ने। निषिद्धं यथा। वयं वाल्मे [illegible] तः। सोमनि पूनः पश्चि [illegible] गताद यो छामोरद्वास्यारिण यविधानं
स्यानिरियं। तथारब्धं जन्म [illegible] यितु [illegible] केन विहितं नवि [illegible] मो गोत्रे पुंसे क्वचिदपि सती लोछनमसूताद

33

देतन्निषेधनूपेनिषिद्धमेवानवचनं। उभयेमपि चैतन्नामे [illegible] रिभिः संसृष्टेन न्यायादिदेवानन्तानुद्यं
यमितिजघन्य॥ सदृशात्सदृशज्ञानमुपमानेऽद्विधे हतत् [illegible] मनुभूतेऽनुभूते द्वितीयके
तयोरनुभूतार्थविषये यथा॥ सर्वमारामप्रवरामयवत्सुत माहन्यवक्ष [illegible] यथादि घरितवहतू
वेचमुच्चैडरोचिः। एवं वेगान्कुलिशमकरो [illegible] मविकन्सरहस्ते मतु बेक्रा [illegible] लनकपिशस्तेचरोषादद्दा
सं॥ अत्ररामकराकृष्टमाराम ग्रभूजे दिधनुर्धियुक्ते ज्योतिः [illegible] टासहस्रं कुलमाकाशेपयय
तोरावणादिनस्येपस्तयेद्धेषप्रभुवत्तः स्पलवदीर्णावज्रशकलविस्फूर्जथुधुतद्राघाट्टहासैवुधीवि
विपघापिः श्रुतस्मादृश्यबुद्धिः तद्विदमनपूर्वविषयं नामोपमानं मीमांसकावर्णयंति। अननुभूत
विषये यथा। तारो हिरणीं विज्ञानो हि ज्योतिषामंत्र मेठलोमसमूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रि
तः अत्रयथाविधः शकटाकारः तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार इत्येवमवधारितास्मोपदेश
स्तदाकारतारकवक्त्रदर्शनादिदं तद्रोहिणी सकटमिती ये पसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिस्तद्वि
दमननुभूतविषयमुपमानं नैयायिकास्समुन्नयंति। तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना। नास्मा
दभिनयालेख्यमुद्राविवादयः पृथक् [illegible] तिष्ठभिनयो यथा चंद्रविवरणीगात्राट्टलोएरं [illegible] सा [illegible] ३३
च्चतहरणायाप त्वधरे हति अवहूए दहमे नात्सरणीवसमग्रशा अत्रपयोधरातियरिणाहसूचकी
तान प्रसारितांगुलिहस्ताभिनयसेनिभेरउद्दलसंनिवेशादर्शनात्स्वपमद्दष्टेपि हेलिकवधूस्त

33A

नपरिणाहे पूर्वानुभूतैवंविधस्तनपरिणाहसंवेद्यप्रतियातिस्तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमान
मेवाभिनयरत्नमिस्यनोआलेख्ये यथा । तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते विधाये काचक्रस्व
पतिस्पति सुपर्णसुतमधः । अथास्य प्रत्यागतत्वरितमप्यम्भ्यैतदपराकरे योध्यं चापं मकरमुपरिष्टा
च्चलिखति । अत्र यद्यप्यनुभूतनायकसंदर्शनाया स्वरूपालेख्यप्रदर्शनादेवंभूतः स इति विज्ञानमुत्पद्य
ते गोपनार्थं चानुभावभूतयोरेव दृष्टवकुलादिविषयविस्मृकामयोः प्रतीतिर्भवति तदस्यानुभूतार्थविषयं भ
वति यद्यपुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्यमासो यदेशः एवंभूतः सुपर्णकेतुश्चक्रपाणिर्विष्णु
र्भवति । एवंभूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति । यादृशाविमौ तादृशश्च सतेमनोरथभूमिः केव
लमस्य गरुत्मदादयो नावियंते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागततदाकारकदर्शनात्सोयं मम प्रियामिति
महिषपाकपालिलिखितो भविष्यतीति तदौपम्येनेव सुचिरात्स्यामिति गरुत्मच्चक्रेशः प्रदेश हस्त
योः केतुहस्तयोर्निवेशयति । अथापराम्प्रति विधिं सुर्णैपापतीप्रकाशयंतीवप्रत्यासन्नोपमानेम
न्मथाकारमालिख्यासुः करे योध्यं चापमकरमुपरिष्टाल्लिखति । अत्रानुलोपरत्वेपाइमास्तयोर्लो
कानो सोपयमिति विस्मृरितिकामइतिचसेतां संज्ञि संबंधप्रतिपत्तपास्त दिदमननुभूतार्थविषयमुप
मानमालेख्यमाख्यायते । मुद्रयथा । सचकितमिवविस्मयाकुलाभि … किसिकता स्वनिमानुषाणिता
भिः । क्षितिषु ददर्शिरेपदानिजिष्णोरयहितकेतुपागला … नाभि … अत्रचक्रध्वजांकितजिष्णुपादद्ध

द्गदर्शनात्सेयमामानुषीपादमुद्रभवतीतिसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रमितिस्तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमा
नमेवमुद्रुष्यतो यदपिचादर्शेपिञ्जिसुपंदमृगीदृशामदर्शनः इत्यनुमानन्यायेनतदप्युपमानार्थेति
वेधनमेव।यदाह अपिचास्त्यनुमानेपिसादृश्यलिंगलिंगिनोः पदेन यत्रकुत्रेनकुञ्जः पादोनुमीयते
॥प्रतिबिंबं यथादर्शे रोचयपरीभोगदर्शिनो एवतः प्रत्यापनोनिषेदुषः। वीक्ष्यबिंबं मनुबिंबमात्मनःका
निकान्यपिचकारलज्जया। अत्रयदातावदेवंसंबंधग्रहः कीदृशं स्वंमुखंयादृशमादर्शेप्रतिबिंबत
दालोकनादर्शेपिस्वमुखेयपमीदृशमेमुखमितिप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतार्थविषयंयदापुनरीप्स्यमा
न्नोयदृशाधादर्शवस्तुतादृशमीदर्शादौ प्रतिबिंबेनदापिप्रियतिबिंबालोकनादिदं नममप्रियप्रतिबिंब
मितीयंसंज्ञासंज्ञिसंसंबंधप्रतिपत्तिस्तदप्यननुभूतार्थविषयंयदा।नुन्यथादिषुनुभूतस्वमुखदर्शना
याः प्रतिबिंबदर्शनादनेनसदृशंमेमुखमितिप्रतिपत्तिर्दृष्टिप्रियतमाकारायाश्चप्रतिबिंबाकारदर्शना
देतदाकारोममप्रेयानितिप्रतिपत्तिः प्रतिबिंबसन्निधौप्रतिबिंबोदयोदृष्टस्तदिदमेनिहिते नतेन भावित
व्यमितियोग्रोज्ञविकारभूतस्तमउभूतविषयमेवतदुपमानंप्रतिबिंबमित्याचक्षते।प्रत्यक्षादिप्रतीतौयोग्य
त्वपानोपपद्यते। अर्थात्तिरस्त्वागमयस्यपित्तिवदेतितो। सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशास्त्रमा।प्रत्यक्षपूर्वकि
त्वादिभेदैः योगानिगद्यते।तासुप्रत्यक्षपूर्वकायकथायथा।निर्गतुशक्यामस्तीतिमध्येतवनितंबिनि। ३४
अन्यथानुपपत्त्यैवयोधरभरस्थितेः।अत्रस्तनभरनितंबयोर्मध्यंनोपलभ्यते स्तनभरावस्थानिंचदृश्यते

34A

तत्रेयं पयोधरस्थितिः। सान्यथानुपपद्यमाना धारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयतीति सेयं प्रत्य-
क्षपूर्विकार्थापत्तिरेकेषामेव हृदि विलसिता। इयमपि पूर्ववद्बहुशो भावयितव्या। तत्रार्थापत्तिलब्धं मध्यं
तदपि धारणशक्तिमत्तरेणानुपपन्नमिति। तस्यापि शक्तिः कल्प्यते सेयमर्थापत्तिपूर्वि-
कार्थापत्तिः। यश्चार्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोपि न्यक्कारान्तरेण संभवति।
कार्श्ययोरुत्कर्षभूतेत्साचेयमभावपूर्विकानुपपत्तिर्भवति। न चैतदिह शास्त्रमपि तु वाक्यार्थसा-
मर्थ्यादुह्यते। प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशोपगा। एतत्पूर्वोक्तकल्पालाद्वि। रूपदर्शिमंतवकल्प्यामः का-
लातत्वागुरुतामादिर्विधसः। तत्रेदंरूपप्रतिमं नवेति प्रत्यक्षपूर्वतानुमानपूर्वं। नाच व्याप्तमेव प्रती-
पतेतेनेयमनेकशः अत्रापि पंचपस्याप्रतिमता न्यथानुपपद्यमाना कलतत्त्वगुरुत्वविनिर्मितत्त्वम-
त्मनोवगत्यापपत्तिसार्वभौमता। न्यादिसूयोयमानत्तानपूर्वोकापातत्कतुरर्थापत्तिकल्पिताकला-
तत्त्वगुरुतासापिनयाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति॥ उपमापूर्विकार्थापत्तिपूर्विकाचेयमर्थापत्तिः॥
सापितत्कतुर्वधमः कतत्त्वगुरुतातथाभूतशक्त्याधारतावासाप्यनुमामत आगमतो वा हातस्यक-
ल्पातरत्यनुमानपूर्विकावेयमर्थापत्तिः नचैतत्सुत्वयमिहापिशास्त्रमपितुवाक्यार्थसामर्थ्यादुह्यते
। एकवाक्यानुमानपूर्विकायथा। कपोलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः। मनोजनिरंतरासक्तोसरव्यः कपयाति
प्रिये। अत्र योयं कपोलकेनानुमानो मनोभवज्वरः समनकः प्रिसेनिर्वर्तारशक्तिमंतरेणानुपपन्न इत्यव

मानपूर्विके यथार्थापत्तिः। अनेकश उपमादिपूर्विका यथा। यावत्सेंदुसमोदञ्चानदिदंक
ल्पया महो। अन्योन्यगामिलावण्यमनयोरेव केवलं। अत्रान्यासिंदुसमोदसन्नुपमानपूर्विका
अर्थापत्तिः प्रत्यक्षपूर्विका लावण्यगृहीत एव प्रतीयते। यावन्मिथः सादृश्यानुपपत्त्या लावण्यान्योन्य
गामिता स्थापिता पाविंध्यं विधाता रमं तरेणैव संगच्छत इत्या दोहापि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यतोव
गंतव्यं। एकशोऽभावपूर्विका यथा। एतद्दासां विनाहासं निवेदयति सुभ्रुवः। प्रियापराधदेऽनानाम
नोभाजनोगतौ। अत्रायुध इत्यनेनविलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणायोगो लक्ष्यते। तथा स्त्रिया
यांश्च वक्रोपि विलासहासस्याभावो नुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीति अभा
वपूर्विके यमर्थापत्तिः। अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका यथा। इह क्षपाविभ्रमिरणीमेतां विपन्नलोत्ला गृहं स्मरं।
स्मरं नः २ सद्गर्णी वाप्याम तु सख्याः कृतां स्मरं। अत्र विभ्रमिरिणीतिप्रशंसायामत्वर्थीयेनविभ्र
माणामुत्कर्षो लक्ष्यते तेषामाप्तोपदेशात्संभवंतो मन्मथमुपाध्याये बोधयंति तान्याप्तनः पार्श्वतो वानुप
लभ्यमानस्य तन्मनस्तुव स्यानेन लक्ष्यते सेयमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया वार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति
। अयमेव च मन्मथोपूर्व नासिका मिनीनां संभवतीति आप्तोपदेशाद्वागमपूर्विकापि भवति। असत्ताया पद्म
र्थो नाम भावः सोभिधीयते। प्रागगात्स्वर्गपरिजाते कौस्तुभलक्ष्मीविरहिते मधुमथनस्योरः स्मरामि मथन
पुरतो मुग्धचंद्रेण च हराननस्य। भारं भावादि भेदेन सप्तद्विधरूपं तेनानेषु प्रागभावो यथा। संगोऽ अपारि

35A

पारिजा ओ कोत्थुहलच्छिविरहिअं महुमहस्स उरं । सुमरामि महणपुरओ अमुद्धअंदं च ह
रजडापब्भारं । प्रध्वंसाभावो यथा धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विगतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ॥ गमाभारणप्रयो
जनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे इतरेतराभावो यथा । करौ तयले न च वक्त्रमेतेन च तुच्छवलोपन्यले । इति ज्ञा
नत्रपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घतां अत्यंताभावो यथा मंजुसरोरुहसारं तं सौदिइत्ति किंत्यच्छेदं । [illegible]
नेपिरुद्दिसवेत इदोहगोसवतीरां । अन्ये पुनरन्यथा अत्यंताभावमात्र इति यथा मसीहृ [illegible] मुंचे ।
मेचंद्रिमानं मनोगतं दृष्टमात्रे पि पिते तत्र शेषः खकुसुमायते ॥ सामर्थ्याभावो यथा । मानुषी पुरुषे वा स्यां
इत्यनूपस्यासंभवः । मधुमातरलंज्योतिरह दैतिच सुधातलो न एष इ पिनिगदैरेव व्याख्यातः अभावाभावो
प्यभावएवात न प्रागभावः प्रध्वंसो यथा उद्यानसहकाराणाम मुद्भिन्ना नमंजरी दृश्यः पथिकनारीणां सति
लः सलिलांजलिः प्रध्वंसप्रागभावो यथा । नामन्यालिकस्त्रिदिवाग्रहीयते मि येन नाग्रयादिबलभोजनः
प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा । निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मतः सचेज्जीवन एव जीवति । प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो
यथा । नागलितमस्ति किंचिन्नीचोदेशस्य सर्वथा नापाप्रसरन्तुकारस्य वापं प्रकृतिरुषामध्ये शेषि । प्रध्वंस
प्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा । एषा प्रवासं कथमप्यनीत्य यातानेः सशाप मस्य घैव ॥ को नाम याकाभिमुखस्य जेतोर्दू
रणिरैवस्यपिधातुमिच्छे । इतरेतराभावाभावो यथा । श्वासने पि गुरु [illegible] निनियुंक्ष्व का
मतः त्वम्य योजन धनंध नेजयादन्यएव इति मोच मावगाः ॥ [illegible] भाव सच प्रध्वंसाभा

बोधया। अतामयुरोपाचपेर्दुर्वायाफलस्यानिर्हृतरजाः सा ... श्री ... मवर्शनसंपदे षाद्धेषद्दे वो
वीतवलाहकायाः। एतेनातिदुर्बोधा इति नव्याकृताः अर्थालंकृतयो ऽभिताश्चतुर्विंशतिसंख्यया। कथि
ताः काव्यविता नोचित्तप्रह्लाददहेतवे॥ इति श्रीभोजराजविरचिते सरस्वतीकंठाभरणे ऽलंकारशास्त्रे तृतीयः
परिच्छेदः॥३॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ ॥श्री॥ शब्देभ्यो यत्रिवार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते। विशिष्टो यः क
वीनां ता उभयालंक्रियाः प्रियाः॥ उपमारूपकं साम्ये संशयोक्तिरपह्नुतिः॥ समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रे
क्षाप्रस्तुतस्तुतिः। तुल्ययोगिता लेशः सहोक्तिः समुच्चयः॥ साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः
दीपकं क्रमपर्यायाविति शब्दार्थोभयविवेकैः संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः॥ तत्र प्रसिद्धेरनुरोध
नयः परस्परमर्थयोः॥ भूयोवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता। एकाऽभिधीयमाने स्यान्न त्वन्यधर्मे पदार्थयोः
॥प्रतीयमाने स्यादपराद्विविधा सेयं ... ।पदवाक्यप्रपंचाख्यैः प्रभेदैरुपपद्यते। पृथगष्टविधत्वेन ताश्च
तुर्विंशतिः प्रथक्। समासात्प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात्पदोपमा। या समासोपमा तत्र चतुर्द्धा सा प्रदर्शिता वाक्यप
पतिर्गतैरेका सान्यासां तमतेः पारा। अंतर्भूतोभयार्था या सा मान्या सर्वसमासभाक्। तास्वंतर्भूतेवा ... बति
॥मुखमिंदुसुंदरं ते किसलयकोमले भुजालतिके॥ जघनस्थली च सुंदरि तव शैलशिलाविशाला ॥ अ
त्रेंदुरिव सुंदरमिंदुसुंदरमिति। इवार्थ उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासेनैवोक्तः॥ एवं किसलये
इव कोमले शैलशिलेव विशालेति ॥ समयमन्तर्भूतेवार्थानि नामसमासोपमासु पदोपमाभक्तिः अंतर्भूतसा

३६

36A

मान्या यथा: [illegible]दसरसि संमुहे सेअमम अमरि [illegible] अमुहरसोतिस्सा॥ सक आगा हरहसुज्जलवुव वराक

स्सासपिसंसे। अत्र चंद्रेणा सदृशो चंद्रसदृशमुखे आमतेन सदृशोऽमतसदृशो मुखरस इति समासे तु

दरमधुरादि सामान्यप्रयोगेन श्रूयते प्रतीयते च सदृशादि द्योतकादिति सामान्यधर्मस्य सौंदर्यमाधुर्यादे

रुपमाने प्रसिद्धस्योपमेय समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमंतर्भूतसामान्या नाम समासोपमा सुपदोष श्रीशाहो

भक्तिः अंतर्भूता भयापी यथा। कमलकारंभोरु कुवल आरणामिर्मकवपणोम्य॥ वक्त्यो मुंचे

यश्रं गीमिरणा लर्ब हृपि आतवरी। अत्र कमलमिव तनौ रंभे रंवपीवरौ कुवलयमिव श्यामम् गोकरवय रू

त्तीयं नवचं यकमिव गौरं मरणालामिव कोमलौ करावुहूनपने वदनमंगं वाहुं च यस्याः सा तयोक्ते त्यस्य प

दार्थे समासे नेव द्योतकसामान्ययोरुक्तत्वादियमंतर्भूतेव सामान्या नाम समासोपमा सुपदे:। सर्वसमासा

यथा। शारदिंदुसंदरमुखी कुवलयदल दीर्घलोचनालामे। दहति मनः कषमनिशः रंभागर्भाभिरामोरू॥

अत्रोपमानोपमेयसामान्यधर्मणामिंदुमुखसुंदरादि शहीवार्थस्य समासेनैवाभिधाने सर्वसमासेयम्

स्यादिति सर्वसमासोपमेयं समासोयमा सुपः। याप्रत्ययोपमेयस्मृक्ताकाव्याविर्भिः पदोपमा। चातुर्थाभिधाने सा

पिप्रत्ययार्थप्रभेदत:॥ प्रत्ययोपमेयश्पाद्युपमानेपि कस्यन। तत्सामान्यभवेत्। विदिवार्थे कश्चिद्विधा

ते। तेषां वशान्नदुपमा भवेत्त्व पदेशभाकू। उदाहरणमेवास्यां रुपचाये निदर्श्यते। तत्र प्रत्ययस्योपमेया

र्थे यथा। हंसो ध्वान विराविस्या दुघ्क्रोशी च कोकिलः। [illegible] दसि वा गीयते। अत्र

कृत्तिपुत्रमानइत्यनेनषष्ठ्योपमानउपपदेण्वौत्तइववितिनोतिसमानाधिकरणेनवर्त्तयेवमत्ययः॥
तद्योपमेयस्यार्थे। भवतियेवमुखुक्तेशीस्वरनादेन्वयोरपिकुष्वच्चः सेयमुपमेयार्थप्रत्ययानामप्रत्य
योपमासुप॥ प्रत्ययस्योपमानार्थेयथा। पूर्णेन्दुकल्पवदनामृणालीदेश्यदोर्लता। चक्रदेशीयजघना
सास्वप्नेपिनदृश्यते। अत्रपूर्णेन्दोरिवपूर्णेन्दोरित्यादिकयोपचारवृत्त्यायद्यपिपूर्णेन्दुप्रभृतयउपमानशब्दा
अप्युपमेयेषुवदनादिषुवर्त्तन्ते तथापिस्वार्थएवस्वार्थिकाः कल्पबादयोभवन्तितथापितेशब्दश
क्तिस्वाभाव्यतोगुणभूतमुपमानार्थमात्रेवर्त्तन्तेयथाशुक्लादिभ्यस्तरबादयः तथाहि शुक्लोयंशुक्लोऽयमन
योरतिशयेनशुक्लतरइत्युक्तेशौक्ल्यस्यैवप्रकर्षोगम्यतेनशुक्लस्य वतः सेयमुपमानार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोप
मासुप० सोमान्यार्थेप्रत्ययेनयथा। सूर्यपितिसुधारश्मिनाथातिमतापनेमत्तस्यकान्तविरहेस्त्वगोपिन
रकोपति॥ अत्रोपमानाचारइत्यादिभिः सूर्यादिभ्यः क्वाजादयआचारलक्षणोक्रियाविशेषउपमानउप
मानोपमेययोः सामान्याएवोत्पद्यन्तइतिशेषेसामान्यार्थप्रत्ययानाप्रत्ययोपमासुप०। इवार्थप्रत्ययेनयथा
। एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचन्द्रवत्। अत्रतेनतुल्यंक्रियाचेदे
इतिवित्यनेनचन्द्रशब्दात्तुल्यार्थेवतिश्चन्द्रेणतुल्यादृश्यतइतीवार्थएवप्रत्ययोनतुतुल्यक्रियार्थे अन्यथाहृश्यतइतिद
वार्थइवतुल्यक्रियाप्रयोगोपिनस्याततदप्रयोगेपिवगोरिवगवयइत्यादौवतिःप्रसज्येतः सेयमिवार्थप्रत्य
यानामप्रत्ययोपमासुप०। वा०॥ उपमानुयातत्रद्विविधंसापिगच्छति एकोपदार्थयोः सामीप्यादानयार्थयो

र्भिद्यः ।आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णेति त्र्यैव च । पूर्णा लुप्तेति चाख्याता कविमुख्यैश्चतुर्विधा । तत्र पू
र्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च ॥ उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि । यथा । कमलमिव चारु व
दनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलं ॥ अलिमालेव च नीला तन्वि तवैषा शिरोरुहा कबरी । अत्र कमलमृणालालि
मालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक्पृथगन्ययोगे पदार्थयोः
सादृश्याभिधानादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः लोपः सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा
। प्रतीपमानस्यादस्यैवाद्योलुप्तेति तां विदुः ॥ यथा ॥ नयनं मुखमेवेदं नयनं गे चक्षुषी इमे ॥ नवकेसरालिकांता या
द्यमास्ता इंतपंक्रमः ॥ अत्र कांतामस्तादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानमन्याख्यानेनेवादीनामभावेपि कांत्या
दितुल्यधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्यो॰ लोपः सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते ॥ यथा । राजी
वमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव । रंभास्तंभाविवोरू च करिकुंभाविव स्तनौ । अत्र सामान्यधर्मे लुप्तेपि प्रतीयमान
सादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वेन लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वा॰ द्योतकस्य तु पालो
पे पूर्णा लुप्तेति साम्यता यथा ॥ त्वन्मुखं पुंडरीकं च फुल्ले सुरभिगंधिनी । कोमलापाटलोत्तन्वि पल्लवश्चाधरश्च
ते ॥ अत्र नेत्रेणावदृश्ययोरनभिधानात्सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभावविवक्षा नेन्वेषेतोन्यत्वेन समीतरेतरयो
गेनोपमानोपमेययोरेकशेषेणाचतद्विशेषणयोः समुदाये नाभिधानाद्विवादिमेतरेषां सुपमानादीनां चतुर्णा
पि पूर्णत्वे सत्यनुक्तार्थता हि वादिर्लुप्तेन इति पूर्णा लुप्तोपमा नामेयं पदा[illegible]र्थोपमासु वाक्यो॰ यानु वाक्यार्थयोः सान्नु

वतुरेकेवशब्दिका । नैकेवशब्दिका वादिशब्दप्रयोगे धर्मसत्वेऽपि । तास्वेकेवशब्दा यथा ॥ पांड्रोपमं सापिति
लेवहंसः कुमुदगरागोऽहरिव चंदनेन ॥ आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः । अत्र हिमवता
ड्रयोर्निर्झरोद्गारयोर्वलिना पर्वचंदनयोः परस्परमुपमानोपमेयभावविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावकल्पनेन नवा
द्यनामवाक्यार्थोपमासु वाक्या । अनेकेवशब्दा यथा दिने२ सा परिवर्द्धमाना लब्धोदया चांद्रमसीव लेखा । पुपो
षलावण्यमयान्विशेषानुज्योत्स्नांतराणीव कलांतराणि । अत्र क्रियापदस्य वाक्यद्वये कत्ता पतितेनोः सकर्म
कत्वात्कर्तुः कर्मणश्चोपमानात्तूपकृपविगिवशब्दप्रयोग इति सेयमभिधीयमानसादृश्या नैकेवशब्दा नामवा
क्यार्थोपमासु वाक्या । अतिवादिशब्दा यथा दिवौजा गतिरस्ता ये पुलोमारिर्युवा भवान् ॥ अत्युदात्तेन हर्म्येन सा ।
वलेयानयास्त्वया । अत्र पुलोमारिवलीनौ यायौ धीवामूस्योरसुरावलिप्रयापि वानौ च तुल्यैकक्रियासमावशा ।
दिवादिर्मंतरेणापि वाक्यार्थयोर्नौ परस्परमुपमानोपमेयभावो वगम्यत इतीयमतिवादिशब्दा नामवाक्या
र्थोपमासु वाक्या । वैधर्म्यवती यथा । प्रहितः प्रधनाय पाद्वानहमाकारयितुं महीभुजः । न परेषु महौजसश्छला
दपकुर्वंति मलिम्लुचा इव । अत्र सत्युपमाने सत्युपमेये सत्यपिचेवशब्दप्रयोगे महौजसां मालिम्लुचानां च योर्यं
छलोपकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमाने एव न जानिपम्यत इति वैधर्म्यवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्या । पत्रोक्ति ३८
भंग्या वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते वाक्यार्थयोर्विस्तरतः साम्यं चोपमा न्मता । सा तु प्रकृतरूपास्याद्वयेन वि
कृता तथा । तयोः प्रकृतरूपा या साविज्ञेया चतुर्विधा । स्यात्समस्तोपमानद्वैकदेशोपमापरा । मालोपमार्द

38A

नीयाव चतुर्थ्यांश रशनोपमा। तासु समस्तोपमा यथा। अलिवलयैरलकैरिव कुसुमस्तवकैः स्तनैरि
व वसंते भांति लता ललना इव पाणिभिरिव किसलयैरधिकम्॥ अत्र वसंते लक्ष्मीपरिसेवत्कानां।
लतानां ललनानां च प्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां यथमलिवलयादिभिरल
कादीनां प्रतीयमानसादृश्यानामेव स्पष्टप्रयोगवतीति विस्तरेणावयविनोवयवानां चेति सा
मर्थ्यवचार्यारोपस्याभिव्यक्तिः सेयं समस्तोपमानामप्रकृतरूपोपमासु प्रपंचोपमानभक्तिः॥ एकदेशो
पमा यथा॥ कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजंते। अलिवलयैरलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलि
न्यः॥ अत्र नलिनीनां विलासिनीनां च परस्परमुपमानोपमेयभावविवक्षायां विलासिनीनामुपमानानि
मवयवोत्तराणां वयाभिस्तनादीनामुपमेयमानिनानि पारेन्यन्यवदनमेवैकं नदवयवैरलादिभिः सहाधा
राद्विभिरुपमानैः पृथक्पृथगिवशब्दप्रयोगादिस्तरेणोपमितं न्नेयमकेदेशोपमाना शोलेवसत्त्वमरागमुस्तेव
नमालेव विकटि हरिपतेरुरः॥ कीर्तिमिव पवनतनयं आजेव वल्लानितस्यमिलनिरुपिमप्रकृतरूपोपमासुप्रपं
चो॰ मालोपमा यथा॥ सोत्तवलवस्त्रसामुहं वराणामालघविश्रुत्तं हरिवद्रसस्तउरंकितिघपवरणतराणं आण
व वल्लाइसे विलगाहसे विलगारद्धिवी। अत्र रामहृद्ये र्लक्ष्मणमुरवादिविनिवेशिनास्तःशोभासुपमानमालया
प्रतीयमानसादृश्यावादवेर्विस्तरेणोपमिते मालोपमानामेयं प्रकृतरूपोपमासुप्रपंचो। रशनोपमा यथा। चं
द्रूपपते शुक्लरूचा ऽघ हंसो हंसायते चारूगतेन कांता। कांतायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहा

याः अत्र चन्द्रादीनीलोत्पलादिभिरभिधीयमानसादृश्यैर्मुखादिभिर्यथाक्रमेण यथाहृत्तनया
विस्तारवतीहित्युमतीवमन्ययोपमात्वेक्तिस्तयेहकवाक्यनाकरणेनशरद्रूमरणीयतोपतर्णीनमितिसेयं र
प्रानोपमानामप्रकृतद्योपमासु प्रपंचो। द्वितीमास्त्वत्रनन्तोपि हिपेशप्रकृतेनयः। उपमायाश्चतस्रोन्या
विकृतेनप्रपञ्चेस्मदे। विपर्यासोममाता सुप्रपमा पोभयोः पमा अन्योन्यायोपमावामनुष्ठीयानन्वयोपमा
॥तत्सुविपर्यासोपमा यथा॥ यत्त्वन्नेत्रसमानकांतिसलिलेमग्नंतदिन्दीवरमेघैरन्तरितः प्रियेनवमुखच्छायानु
कारी शशी। येपित्वद्गमनानुकारिगतयस्तेराजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपिमे दैवेन नक्षम्यते॥
अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमित्यपि प्रसिद्धेयेपमत्यानुरागान्नेत्रादिष्वाधि
क्यबुद्धिर्नरनुरागादिन्दीवरादिषु तदनुकारबुद्धिसयेहामेरणविरहिणाऽभिधीयमानसादृश्यं नाममतीपरस्य
रमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धेर्विपर्यसितस्तिन इतिविपर्यासोपमानामविकृतोपमासु प्रपंचो० उभयोप
मा यथा। तवाननमिवांभोजमंभोजमिवतेमुखं। निलीनां नलिनीखंडेकथंनु त्वां लभे महि। अत्रापत्यंतसा
दृश्यात्कस्मिन्नेत्रे प्रसिद्धेर्विपर्यासि इतिसेयमप्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विकृतोपमासु सुप्र० उन्या
न्योपमा यथा॥ उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेतां। तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्त
मुक्तालतमस्यवक्षः। अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानेच सादृश्यमभिहितमितिसे ३६
यमुत्पाद्योपमानामविकृतः अनन्वयोपमा यथा॥ त्वन्मुखं त्वन्मुखमिवत्वद्दृशौत्वदृशाविवात्वन्मूर्तिरिवमूर्ति

39A

स्तन्वीभिवत्वंकृशोदरी॥ अत्र त्वमेवेदृशी नान्या त्वत्सदृशीत्यनन्वयसत्युपमानोपमेयभावविवक्षायै

कस्यापि वस्तुनो भेदमुपकल्प्य प्रतीयमानासादृश्यमौपम्येनाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमानामवि

कृत०॥ यद्वोपमानशब्दानां गौणवृ ति व्यपाश्रयात्। उपमेयमेव हृतिस्तदात तद्रूपकं विदुः। शब्दार्थोभय

भूयिष्ठभेदात्त्रैधा तदुच्यते। शब्दभूयिष्ठमिते षु प्रकृतं विकृतं तथा। अर्थभूयिष्ठमप्याहुः गाधान्ये गद्ये ग

योद्विधाः द्विधे वोभयभूयिष्ठं शुद्धं संकीर्णमित्यमः। चतुर्द्विपि कृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते। समस्तं व्यस्तमु

भयं सविशेषणमिति द्वि। तेषु समस्तं यथा। पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशते॥ त्वत्पादनख

चंद्राणामर्चिषः कुंदनिर्मलाः। अत्रोपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानीव पाणि

चंद्र इत्युपमेये पचारेणाल्पसादृश्यात् पाणीनां च नखानां च पद्मचंद्रशब्दाभिधाने सामान्यवाचिशब्दाप्रयो

गादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोयं गौणवृत्तिव्यपाश्रयसमासहेतुकसमस्तरूपकं नाम प्रकृतरूपकेषु श

ब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥ व्यस्तं यथा॥ अंगुल्यः पल्लवान्यासन्कुसुमानि नखार्चिषः। बाहू लते वसंतश्रीस्त्वं

नः प्रत्यक्षचारिणी॥ अत्रापि पूर्ववत्पल्लवकुसुमलतावसंतश्रीशब्दानां गौणवृत्त्याश्रयणेनांगुल्यो नखार्चि

र्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात्सामान्यवाचिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेषूपमानार्थे समासो

न कृत इत्यसमस्तरूपकं नाम प्रकृतरू० समस्तव्यस्तं यथा। स्मितं मुखेंदोर्ज्योत्स्नाते प्रभांबु कुचकुंभयोः दो

र्लता पल्लवे पाणी धुंधसविन नखार्चिषः। अत्र मुखेन्दोः स्मितमेव ज्योत्स्ना० कुचकुंभयोः प्रभैवांबुः दोर्ल

40

तायाः पल्लवभूते पाणौ न स्याद्विषयस्य वपुष्यमिति समस्तानामसमस्तानां च गौणशब्दानामुपमानेरूपको
रेणदर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम रूपकं तरूः ॥ सविशेषणं यथा । हरिपादः । शिरोलग्नजन्हुकन्याजलांशु
कः । जयत्यसुरनिःशंकसुरानंदोत्सवध्वजः । अत्र यथोक्तविशेषणविशेषणविशिष्टयोर्हरिपादध्वजयोर्ह
रिहतासुरनिःसंकानां सुराणामानंदोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमानसादृश्ययोः परस्परमु
पमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम रूपकं तरूपः नरेन्द्रचतुष्टयमपि रूपकं तु समासाद्विशेषैः निबद्धमिति रू
पकं नमुच्यते । चतुरो विकृतस्यापि प्रभेदा अतिज्ञानतो परंपरापरदानामाला रूपकं रूपकं । तेषु परंपरा यथा । व
वसा अरइपओसोरोसगइंदठखिलुला यालिबंधो ॥ कहकहविदासरहिणो ज अकेसरिपंजरो गओ परण ।
समत्त्रो । अत्र दाशरथेः संबंधिनो व्यवसायस्य रावणरोषस्य गजेंद्रराजयस्य केसरिणा सह उपमानोपमेयम
भावपरिकल्पनया परंपरारूपकं तथैतत्संबंधितया प्रद्वेषशृंखलाप्रति बंधयं जरारणाद्द्वितीयं तनन्त्रया रणाम
पि स्तनसमयेन न तृतीयं त्वं ये रूपकपरंपरानाम विकृतरूपकं रशना यथा । किसलयैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां
जगज्जयति मलिनीनां कमलमुखैर्मुखेंदुभिर्योषितां मदनः ॥ अत्र किसलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मु
खेंदुभिरिति रशनाक्रमेणाक्षिप्तानां सदृशं उपलभ्यमानस्तदर्थानां मनोभुवो जगद्विजये लतादिसंबंधात्
करणभावमवगमयतीति रशनानामेदं विकृतरूपकं ॥ माला यथा स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे शौर्योपदेशे गु
रुर्विश्रंभे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः ॥ दाता सदा समुद्रसीमरशना । दामांकिता या नुवः सर्वाका ६०

40A

रमतः स्मरेश्वरसुहृत्कोवानकर्णो ममा॥ अत्र स्वामारी नीमालाक्रमेरणरूपितत्वादुपमालारूपकेना मवि
कृतरूपके षुः रूपकरूपकं यथा। मुखपंकजरंगेस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव। लीलानाट्यामृतं दृष्टौ सखि यूनां पु
नानिषिंचति। अत्र मुखमेव पंकजं तदेव रंगं भ्रूरेव लता सेव नर्तकी॥ लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपि
तानामपि रूपणेन समासे रूपकरूपकं नामायं विकृतरूपं॥ तदेतच्चतुष्टयमपि परंपरितभिर्विकृतसमासादि
भेदैर्भिन्नं बहुविधमुच्यते। समस्तं चासमस्तं च युक्तं चायुक्तमेव च। चतुर्द्धीतिमयानं स्यादर्थभूषिघरूप
कं॥ तेषु समस्तं यथा॥ ताम्रांगुलिदलश्रेणिनखदीधितिकेसरं। ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपंकजं॥
अत्र समस्तोपमाखिरपादाख्यः पंकजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीपमानाभिधीय
मानसादृश्यांगुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेसरैश्च सहसमासेन रूपितत्वाद्योगपस्थानविन्यासे
नवार्थस्य प्राधान्येनाभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदं॥ प्रधानरूपके च्छर्थभूषिघरूपकभेदः। न चैतद्
वे॥ पाणिपद्मानि भूपानामित्यादौ दृष्टाहरणादिरूपं नाभिधत्त इतिः न च हि वाकेन स्वार्थ विचक्रियासमावेशे
न प्राधान्यमवगम्यते। ननु चेत्थं रणं। नतश्च न रूपकं पाणिपद्मानीत्यस्य तु पद्यपि संके। चक्रियायामपि
समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेनोपन्यस्तानि अपि तु जिगीषुप्रभाववर्णनांगतयात्र तः समावेशमा
त्रभरणानां न तत्र पाणिपद्मानां नापि न तच्चेष्टणाम प्राधान्यमपि तु श्रह प्रधान्यमेवः इह तु चरणपंकज
स्यताम्रांगुलिदलश्रेणिविशेषणादिविशिष्टस्य भूपाल मौलिनिवेशनक्रियायां प्राधान्येन प्रतीयत इति नि

रवैध्यं। असमस्तं यथा॥ अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवं। मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः॥ अ
त्राप्येकदेशोपमाक्रमेण ओष्ठपल्लवस्वेदाम्भःकणमञ्जरीणां सहजाहार्यावयवानामभिधानादुपमाना
वयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम रूपकमङ्गिप्रधानरूपके स्वर्णभूयिष्ठरूपको भेदः। अत्रापि च मु
खाख्यस्य वस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशात्प्र
धानस्त्वापपत्तिः। युक्तं यथा॥ स्मितपुष्पोज्ज्वले लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखं। नकस्य नन्दनं मुग्धे सुरभिश्वसि
तानिलं। अत्र स्मितपुष्पो॥ ज्ज्वले लोलनेत्रभृङ्गं सुरभिश्वासानिलं ते मुखं नकस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गा
दीनां परस्परं युक्तयुपपत्तेर्युक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपं। अत्र यद्यपि नन्दनमिव नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव
समस्तविशेषणैः परिक्रियते तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति नन्दनशब्दाभिहितक्रियासमावेशान्मुखाख्यस्यैव वस्तुनः
प्राधान्यमवगम्यते। तस्यात्वपक्षिप्यत इत्यप्राधान्यमेवैतत्॥ अयुक्तं यथा इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रो
त्पलं मुखं जगन्नेत्रेन्दुरस्माकं कथं नाम तापकल्प्यते। अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस्य
संतापकरणादिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकेषु। अत्रापि पूर्ववन्मुखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणस्यैव परिस्फुर
णमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते। भेदानङ्गप्रधानस्य चतुरोऽवयवाश्रितान् सहजाहार्यतया गतद्वैविध्यैः
प्रवक्ष्यते॥ तेषु सहजावयवं यथा। यत्करिष्ये ओष्ठदलं तत्कं वरणत्सीमालिश्च संस्मितमहुविघट्टं॥ उवखलिश्च
के नाले यारे स्फुटे दृष्टसताकेसरं मुखकमलं। अत्रोष्ठादीनां दलादीनां च मुखाम्भोजावयवानां परिस्फुरि

41A

स्तनि गीलिनीत्वं वा उत स्फुट विशेषणाविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावनिरूपितानामुखपङ्क
मलपद्मे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवानामेवमंगप्रधानरूपके भेदश्चेतद्वाच्यं॰ नाम्नो गुलिरत्नश्रे
णीत्यादेरंगिप्रधानमेव स्पष्टमभिधत्ते॰ तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनमेर्धीया
विवक्षितमिह तु यत्नं क्रियायामवयवानामत एव ते स्फुमितादिविशेषणैरपि शोभ्यते।। अहाय विपवं
यथाः तोऽकुंभअस्सपडिवअरादिंड पडिइघदिअमभिसघोरविसो। गालिअंसुअरिणिम्मा अोजाअोभोस
णार। अोरादसाराणामअअो।। अत्र कुंभकर्णप्रतिवचनमसमर्थोऽस्मिनिति दशाननपक्षे दंडे घोरविषं
निर्मोक इति भुजगपक्षे येऽवयवास्तेषामाहार्यत्वादिः सहार्यावयवे नामरूपकमंगप्रधानरूपः अत्रापि कुं
भकर्णसंबंधपरिहादितगालितादिविशेषणविशिष्टानामवयवानामेव दशाननभुजंगाभोधरणतरीकरणक्रि
यायां प्राधान्यमवगम्यते। उभयावयवं यथाः पस्सावीजमहं सुत्तिगुरुतरोमूलंममेतिग्रहोत्तिनित्यत्वसए
निरंकुरः सुतसुहद्भूतादयः पल्लवाः स्कंधो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फले दुर्गतिः सामेत्वरणा हेणा
परशुनातरुसूलनालूयनां। अत्र बीजं मूलमंकुराः पल्लवाः स्कंधः पुष्पं फलमिति लतायाः सहजोत्तस्यापि
ह्रेपुनरहं कन्यादयश्चाहार्यावयवा इति॰ तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां परस्परमुपमानोपमेयभाव
रूपतोक्तो। यावयवे नामरूपकमिदमंगप्रधानरूपके च। अत्रापि चाहे करमंमताघ्रीव्यस्मारणासुतादि
दारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव बीजादिरूपकेणरूपितानां भगवद्वाराधनकुठारेणतत्का

लता लुपतामितिप्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते। विषमं वयवे यथा। मदरक्तकपोलेन मन्मथ
पात्रत्वमुखेन्दुना भर्जितं मूलतेनालं मर्दितं भुवनत्रयी। अत्रेन्दुना मुखस्याव यवी रूपितः भ्रुवौ च न तद्वयवीत
नावयविभ्रः। मदरक्तौ तु कपोलौ न केनापीति सर्वतो वैषम्यादिषमावयवं नाम रूपकमिदं गप्रधानत्व
पकेष्व: अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः कपोलभुवोरेकमन्मथपत्रजगत्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधान्यं साधक
तमत्वं गम्यते॥ आधारा॥ वन्निराधारं केवलव्यतिरेकि च॥ इतिशब्दार्थभूपिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधं ने च्चा।
धारव यथा। सोहं विभुर्द्धिरणोग अराससमुद्दिम्भिर आशीर्वेलालगगे। नरामोतायअरोफुरविहद्वि।
भ्रमेत सिप्रिसंपुट विमुक्तो। अत्र समुद्रत्वेन रूपिते गगनमाधारं परिकल्प्य जनिमेघतारकौघाराणां वेल्ल
शुक्ति मुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यानां शब्दप्रधान्यतो यः प्राधान्येन स्वरूपा
कृतमिति॥ आधारवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थीभूपिष्ठरूपकभेदः। निराधारं यथा वराशरा इदि
सहसा कुसुमाउहमुरस्सि संचरन्तध अवडा। तमि अरमुद्दुन्नमेहानत्तं पडिहत्थाविरोलिज धूमसुप्पीड
। अत्र धूमोत्पीडानां वनाजिकेशरस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्गजपरत्वेन शङ्खिकरमूहतमेघत्वेन
तमः प्रतिहस्तत्वेन च रूपितानां वारिधाराणामेव शब्दप्रधानमर्थप्राधान्यं च वाधायेन इति निराधारं ना ८२
म रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूपिष्ठरूपकभेदः। केवलं यथा। विलितभ्रु गलद्घर्मजलमालोहितेन
तां विश[illegible]लेलित मरावस्खामिदं वदन पंकजं। अत्राव यवि न एव केवलस्य वदनं पंकजमितीति रूपणा दस्य

दस्यशब्दप्राधान्यं वेल्लितभ्रुगमत्ति विशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमपि लक्ष्यते तेन केवलनामरू
पकमिदं युद्वृ व्यतिरेके यथा ॥ अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैरनामुक्तं रत्नं मधु नवमना
स्वादितरसं । अखंडं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ अत्र
पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणोपादितव्यतिरेकाणां प्रतीयमान
सादृश्येन शकुंतलारूपेणारूपणादर्थः । शब्दार्थप्राधान्यमेव धार्यत इति व्यतिरेकनामरूपकमिदमस्य
अस्य संकीर्णाभेदानां चतुष्टयमिहोच्यते सावयवसंकीर्णगतया नवयवादृष्टं ॥ तथैवोभयसंकी
र्णश्लेषोपहितमित्यपि । सेवारूपकभेदानां विंशतिश्चतुरुत्तरा । तेषु सावयवसंकीर्णो यथा ॥ ईश्वरकेसर
शिवस्य सोहृद्यबलबद्धलसत्तरस्यपाणिश्च । महामहर्द्धसराजो गोपि आत्मपतिपंकश्चेवरत्न
लं । अत्रापि तामहोत्पत्तिपंकजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेयभावेनावयविनोरभेदस्याविवक्षा
यामुपमेव न रूपकं रविबिंबधवलाभ्रदलसहस्रयोः केशरनिकरदलसहस्रयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमा
नसादृश्ययोश्च सरसिजावयवभूतयोरभेदोपचारात् रूपणमिति सावयवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादि
दं सावयवसंकीर्णं नाम संकीर्णरूपकेषूभयनिष्ठरूपकभेदः ॥ निरवयवसंकीर्णं यथा ॥ दोर्दंडेऽश्वत्थभुजंगो
रक्षाविवेकफणमणिप्रहवि असंती ॥ आवर्ते मुद्रमुद्गमा मुंचंतो केतुकं नक्षा अवशिवर्द्ध ॥ अत्रेदिव
सावयविनो भुजंगावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यवर्तुलत्वादिधर्मयोरभेदोपचारेणारूपणमेव

४३

यथा वा नाथ तु र्णानां वर्णैर्वा तन्ततां मसिताभिनिर्मीकानां सत्यामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्द
प्रयोगे उपमायां द्वयोः स्तुत्यरूपेण च सामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभाव्य
त इति भिन्नावयवसाम्योपमायां संकीर्णत्वान्निरवयवसंकीर्णजातमस्य रूपकाभिदं संकीर्णं उभयसंकीर्णमाय
था ॥ धुन्वंमेहदमहद्गरा आघ्राणसमं आम्रदिग्ध्रोणं अविमुक्तप्रोणं । इत्याद्यवसाहाराद्य
अम्बुच्छाया यदि गम्यदिसाधो ॥ अत्र पादस्य रूपेणारूपितस्य नखस्यापदेतदिशां ग्रासस्तारूपेण रूपणं
मर्था नोच मधुकरप्रकरेण तदुभयमप्यनुपपद्यमानं समासोऽभिधीयमाने न सावयवे निरवयवके चे
ति उत्प्रेक्षया संकीर्यमाणमुपलक्षितरूपकल्पपदेशं लभते ॥ सोयं संकीर्णः श्लेषोपहितं यथाः पीताव
श्रोहरलोदितसारण य नसन्नजल्पस्समस्य विद्रुमे । सोहृणापद्मरागाहं यथा अरुणारुणहयअंबरं
द्रहणम् । अत्र सरसनखपदाकारसेद्धधनुषत्वन्नसाद्भ्याद्भेदे प्रत्यारोपणाद्रूपलेशो यं सरसेन भरासि
पद्मस्येति व्युत्पत्त्याश्लिष्टरूपेणानद्विशेषणप्रकारः यश्चाशोभायाः प्रथममश्लिष्टं सौभाग्यस्येव
प्रपञ्चं विदधे यो नेपथ्योधरस्तनेमघवालग्रमित्यादि विशेषणविशेष्यभावस्तेनेदृश्वेषु नोपधीयत इति श्ले
षोपहितं नाम संकीर्णः द्वयोर्वर्जोक्तिः चातुर्विध्यं पाद्ये यथाप्राप्यमाने । उपमारूपकानन्तरसाम्यमतिव्याप्नोति ५२
नतु । तदानेन्ये न भेदानामसंस्थितत्वान् न्यायः । इत्युक्तोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च । तत्रैवादेः प्रयोगेणादृष्टान्तो
क्तिः प्रदश्यते वादेः प्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिः मनीषिणः वस्तुकिंचिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः । साम्यप्रती

43A

तिरस्तीति [illegible] वस्तु किं रूच्यते॥ तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके साम्ये पूर्वादिभेदेन दर्श्यं
तोऽत्र विधीयते॥ सत्क्रियायोगनिमित्तसाम्यादर्शितोक्तिः सामान्यतः पूर्वीय यथा स्थितः स्थितामुच्च
लितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छ
त्॥ अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्नाविकल्पलिंगतादर्शनाभिधेयतास्यैः स्थितिनदर्शनादिषु न लिंगभेददो
षः॥ अवधीयमानस्थानादिक्रियायोगजनितं साम्यं समस्तमूर्तिमत्साधारणाश्च पूर्वमेव दर्श्यादर्शि
तः। सैवं क्रियायोगनिमित्तसाम्यासामान्यतः पूर्वेण प्रदर्शितोक्तिः साम्यभेदः। सैव क्रियागुणयोगनि
मित्ता विशेषतः पूर्वं सकलोद्योतितनवधेसु समस्तजीवलोकविस्तारस्ततायैः तिष्यतिनविरं रविबिंबविला
तमलिनतापिसन्तुसूखचिरं रविबिंबविहाराणां पद्विराविमलसाम्भुरिसोऽत्र जगदुद्योतनक्रियाप्रताप
गुणयोगहेतु साम्यमसाधारणाश्च स्वरूपे दर्शितइतिविशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्ते यं पूर्वानामप्रदर्शितोक्तिः
साम्यभेदः॥ गुणयोगनिमित्तसाम्यासामान्यतउत्तरायथा॥ रूपतेजोजसितेरेव वीर्यतथैवनैसर्गिकमुत्र
तत्वे। नकारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्। तत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सा
मान्यरूपश्च पश्चात्प्रदीपदर्शितइतिसामान्यतो गुणयोगनिमित्ते यमुत्तरेण प्रदर्शितोक्तिः साम्यभेदः। सै
वा क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा। अद्यापि स्तनपसरिज्जो [illegible] हिस्मजहारस्फुरीअ सूरच्छा।
ओ। अच्छाहोसुहडाणं विसमकवलिओ महाराईतावसोतो। अत्रावधिच्छन्नप्रसन्न इतिक्रियायो

गनिमित्तः स्फुरितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तं च साम्यं सा
मान्यविशेषरूपश्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोरयात इति विशेषतः क्रियादियोगनिमित्तेपमुत
रानाम दृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः द्रव्यजातिनिमित्तयाम्यासामान्यतः पूर्वा दृष्टांतोक्तिर्यथा । विसवेश्मोद्य
पसति श्रीजेजेअस्हिले रवहलधूमूपीडे । सामलरज्जा इतेतंहिरंवमहोन्माहिस्सविदुमेवेढे । अत्र
धूमविमर्योर्विद्रुमस्थिरयो द्रव्यजातियोगजे मनोपमाने श्यामलायत इति धूमविमद्रव्ययोगजनि
तमभिधीयमानसामान्यरूपं च साम्यं सेयं दृष्टांतस्य पूर्वमेवोपन्यासात् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्यासामान्यतः
पूर्वा नाम दृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः सेयं द्रव्ययोगनिमित्तसाम्याविशेषतो यथा । संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ ।
यंयं व्यतीयाय पतिंवरा सा । नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ अत्र दीपशिखादिद्रव्या
योगजन्यं साम्यं सामान्यविशेषरूपो संचारिणी दीपशिखेति राजमार्गाट्ट इति च दृष्टांतो पूर्वमेव वचनात् सेयं
सेयं विशेषतो द्रव्यायोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः द्रव्यायोगनिमित्तसाम्येव सामान्य
त उत्तरा यथा । उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते । मलीमसमुखी वर्तिरिव प्रदीपशिखया यथा ॥
अत्र द्रव्यायोगजन्यं साम्यं सामान्यरूपश्च प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशिखावर्तिर्दृष्टांतः सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम
दृष्टांतोक्तिः साम्यभेदः । सेयं क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्यातिशेषतो यथा तोताराट्ट अच्छा अग्निल लोव
त्तासि हय उत्तरूप आवं । अलेकवयइ वारा वति अअंप अउच्चउलत्तणंपि विअलिओ । अत्र हतच्छाय

44A

मित्यादीनां मेतगुणत्वेनन्क्रियागुणाः योगनिमित्तंनिजप्रकृतिचटुलत्वामविगलितमितिगुणानिमित्तंच

साम्यं॥ सामान्यविशेषरूपस्यालंस्यमरीपदृष्टातइति क्रियागुणायोगनिमित्तेविशेषन उक्तानामदृष्टांतो

क्तिः साम्यभेदः अथदृष्टांतोक्तेदृष्टांतालंकारस्यवाक्येविशेषः। उक्तो लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थे

बुद्धिसाम्यंसदृष्टांत इत्यर्थे प्रतिवस्तूपमाविशेषः उक्तिमतिपुनरनेकोःविघते॥ तत्रयादृष्टांतदार्ष्टान्तिकयो

मिमिवाक्येनिर्देशोदृष्टांतालंकारः।एकवाक्यनिर्देशोदृष्टांतोक्तिः साधर्म्यसिद्धयेदृष्टांतालंकारः साधर्म्य

सिद्धयेदृष्टांतोक्तिः इवाद्यप्रयोगेदृष्टांतालंकारः इवादिप्रयोगेतुदृष्टांतोक्तिः अतएवेयमुभयालंकारः सपुनर

र्थालंकारइतिः सामान्योत्कर्षापकर्षाभ्यामुपमानोपमेययोः प्रकृताविकृतावेति प्रपंचोक्तिः प्रदर्श्यते० सोपमानो

पमेययोः साम्येनप्रकृतायथा अरण्यबीजांजलिदाननालितास्तथाचतस्यांहरिणाविशश्वसुः यथातदीये

र्नयनैः कुतूहलात्पुरःसखीनाममिमीतलोचने। अत्रमृगलोचनोपमानामानीतलोचनोपमेययोश्चसाम्ये

मविकृतानामेवमतीपतेमेयसाम्येनप्रकृतानामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः। प्रकृतेवोपमानोत्कर्षेणयथा॥ग

र्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेनवहसिकिंमुग्धे। संतीदृशानिदिशिदिशिसरस्सुननुनीलनलिनानि।अ

त्रनवहेलोचनात्पलेयत्तसरस्सुनवीहनिनीलोत्पलानीत्युपमानोत्कर्षःप्रकृतएवप्रतीपतेमेयमुपमानो

त्कर्षेणाप्रकृतानामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमानापकर्षेणयथा। अन्यतोनपश्यहतीमानंनेवंइएघस

रत्नेकलामयः। माकरोचनकपोलयोर्मलेसंक्रमण्यसमातानपिभाति॥ अत्रोपमानस्यमालिन्यताकृतोपक

र्षः प्रकृत एव प्रतीयते ॥ सेयमुपमानानामकर्षेणाप्रकृता नाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः । सौंदोपमानस्य विं वि
दुत्कर्षेणा यथा । आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वाहिकायां ॥ कालः कलि
जोगदिदं न कृतज्ञमज्ञे हि त्वा हरिष्यति न यैव मुखस्य शोभां । अत्रोपमानस्योपमेयापेक्षयोत्कर्षः प्रकृत एव
प्रतीयते सेयमीषदुत्कर्षेणाप्रकृता नाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः । उपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृताय
था । घारितोपमहाराजसकमनलगामसिमालिएलाहल्लेलोः । छित्तेमुहे हसिज्ज इचेदावर्छिग्गा अर्थैरगा
॥ अत्रोत्कृष्टस्यमसीमालिन्यवैकृते लोयमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते । सेयमुपमानोपमेययोः साम्या
पत्त्याविकृता नाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः विकृतौ वोपमेयस्योत्कर्षापत्त्या यथा ॥ रंतुप्पलदललोहानी ॥
अविचसत्रअम्मिसुरहिवाहूगीभरिए । मअंतवेहिंमनसपडिमावडिएहिं लड्डु रआ । अत्रोपमेयस्य मधु
मदानामत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेणाविकृता नाम सेयोपमेयापकर्षापत्त्या यथा ॥ मृगां म
गोकः संवलं सदा को विभर्ति न स्यात्तु मुखं कदाचित् ॥ कपोलदेशे मगनाभिपत्रमिपान्मुखेन स्वतनोपकर्षः
। अत्र मृगांकः सकलं मृगं सदा विभर्ति न मुखं च कदाचिन्मृगनाभिमात्रजमेव पत्रमित्युपमेयस्यावाचनिकाप
पकर्षापत्तिः प्रतीयते ॥ सेयमुपमेयापकर्षापत्त्याविकृ० सैवोपमेयस्य साम्यापत्त्या वमनोत्कर्षेणाच यथा नम ४५
त्यलोकस्थितिर्वा न्महीयेते स्थितिपतनमागम्यरविवन्हभोजनः ॥ निकृतमेवत्रिदिवप्रयोजनं मनः सर्वेज्जीवतए
वजीव ॥ अत्रोपमेयस्य पयोकपर्मयोगेमत्युपमानेन पूर्वार्द्धे साम्यमुत्तरार्द्धे तु किंचिद्वैधर्म्य । वतिसेयं यथो

45A

क्वचिद [illegible] वस्तुनि रूपमित्यन्योवक्रा व कथ्यते ॥ दृष्टान्तोक्तेः असाधारणीयां प्रपञ्चोक्तेः अगादहते । सा दृष्टान्तो
क्तिच्छायया विधा वः तुः पूर्वविषया । तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिरूपेक्षा ॥ यत्तस्या मुखमेतद
दि युवतिमुखानि निर्जयेत ॥ अत्र तदिदं सा तारको घसा कान्तिरूपेक्षा इति पूर्वमजन्तया दृष्टान्तरूपे । पश्चाद्यदि
तन्मुखं युवतिमुखानि विजयेत ॥ इति अजन्तपेवा दार्ष्टान्तिकरूपं प्रति वस्तु पत्यस्तपितिसेयं दृष्टान्तोक्तिच्छा
यया विधा वक्रोक्तिः पूर्वविषये प्रति वस्तूक्तिः साम्यभेदः सेवान्तरा वक्रा च यथा । शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो
यदि जनस्य ॥ दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः । अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरू
पं वस्तु पत्यस्य पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपं प्रति वस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिः य
था विधौ वक्रे । तत्राच प्रति- दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधेच त्र जुः पूर्वाच यथा न मालती दामविमर्दयोग्यं न व्यं सहते
पराधाना म्लानापि न म्लायति केसरस्रग्देवी न खलु प्रसाधनं कपंवि ॥ अत्र न मालती दामविमर्दयोग्यमिति
म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च अजन्तेक्त्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्यान्तरकालं न प्रेम न वयस
हं तथा थानिति देवी न खलु प्रसाधनं कपंविधिरिति वक्रा दार्ष्टान्तिकरूपं प्रति वस्तुनीत्र जक्त्यैव प्रतिविद्धं सेयं निषेधेत्र
ज्वा पूर्वाच दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रति० सेवान्तरा च वक्रा च यथा । मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः । न प्रभा
तरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् । अत्र कथं वा वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या सर्वोक्तिकमभिधाय पश्चान्न
वसुधातलात्प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैपरीत्येन एव वक्रा पैव निषेधो नया दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्रोक्त

र्षः प्रकृत एवं प्रतीयते ॥ सेयमुपमानापकर्षेरणाप्रकृता नामप्रपंचोक्तिः साम्यभेदः ॥ सौवोपमानस्य विवि
दुत्कर्षेरणयथा। आपातमात्ररसिके सरसीरुहस्य किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वादिकायां ॥ कालः कलि
जेगाहिरंनकृतरमत्रेहित्वा हरिष्यति नैषैव मुखस्य शोभा। अत्रोपमानस्योपमेयाशोष उत्कर्षः प्रकृत एव
प्रतीयते सेयमीष दुत्कर्षेणाप्रकृतानाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः। उपमानोपमेययोः साम्यापत्याविकृताय
था। घीरत्नि पम हारा सकम्पलगामसि मालिएणहत्थेण ॥ छिंनमुहे हसिरूइ चंदावअंछगअंधेरगा
॥ अत्रोत्कृष्टस्य मसीमालिन्यवैकृते लोयमानसाम्यमायाद्युमानप्रतीयते। सेयमुपमानोपमेययोः साम्या
पत्याविकृतानाम प्रपंचोक्तिः साम्यभेदः विकृते वोपमेयस्योत्कर्षोपत्या यथा ॥ रंजुप्पलदललोहाती ॥
अविचसण्णमिसुरहिवासुणीसरिए। मअतंवेहिंमनन्नपड्डिमावड्डिएहिं लरुदंअ। अत्रोपमेयस्य मधु
मदानाघ्रत्वे वैकृत उत्कर्षः प्रतीयते। सेयमुपमेयोत्कर्षेरणाविकृतानाम। सेवोपमेयापकर्षोपत्या यथा ॥ मृगांक
गोकः सकलं सदा को विभर्ति न स्यात्तु मुखं कदाचित् ॥ कपोलदेशेमृगनाभिपत्रमिषात्तु संततमेतनोपकर्षः
॥ अत्र मृगांकः सकलं मृगं सदा विभर्ति न मुखं च कदाचिन्मृगनाभिमात्रमेव पत्रमित्युपमेयस्य वाचनिक
पकर्षापत्तिः प्रतीयते ॥ सेयमुपमेयापकर्षापत्या विकृ॰ सैवोपमेयस्य साम्यापत्तौ वमनोत्कर्षेणात्र प्रधानम
त्पलोकक्षितिवाक्यहीयेते क्षिप्रतमाग्रयदिवल्लभो जनः ॥ निकृत मेव त्रिशिव प्रयोजनं मन्मनः सचेतनी वृतए
व जीव ॥ अत्रोपमेयस्य पयोजधर्मयोगित्युपमानेन पूर्वार्द्धे साम्यमुत्तरार्धे तु किंचित्त्वविशेष। वतिसेयंयथा

45A

क्वचि[illegible]वस्तुनिरूपणमिति न्यायेन वक्ष्यते ॥ दृष्टान्तोऽस्य अस्माच्छायाप्रपञ्चितोऽयमादर्शे । माद्दृष्टान्तो
क्तिच्छायापयाविधावन्तुः पूर्ववियथा । तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरोत्कान्तिरूपेण ॥ यतस्यामुखमेतय
द्दियुवतिमुखानि विजयेत ॥ अत्र तद्विसंस्तारकोऽयमता कान्तिरूपे याद्दृ इति पूर्वमजन्तया दृष्टान्तरूपे । यथा यदि
तन्मुखं युवतिमुखानि विजयते ॥ इति अजुते येवा दावोनिकरूपं प्रतिवस्तूपमस्तापिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छा
पयाविधावन्त्यो पूर्ववच्छि प्रतिवस्तूक्तिः सामान्यभेदः सैवोत्तरा वक्त्रा च यथा । शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो
यदि जनस्य ॥ दूरीकृताः खलु गुणोद्यानलता वनलताभिः । अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्त्रोन्नयासुरैर्यद्योतिकरू
पं वस्तूपमस्य पश्चान् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्त्रा[illegible] दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तूपमस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्ति य
था विधौ वक्त्रे । तराच प्रति- दृष्टान्तोक्तिच्छायापयानिषेधेच अग्रजुः पूर्वाच्च यथा न मालती दामविमर्दयोग्यं न वा सहते
पराधाना म्लानापि न म्लायति वै । सरस्वा द्वेषीन खंडप्रणामाकर्षं वि ॥५॥ अत्र न मालतीयमविमर्दयोग्यमिति
म्लानापि न म्लायति केसरस्त्रमिति च अग्रजूक्तिभ्यामेव पूर्वे दृष्टान्तरूपे वन्तुनी प्रतिषिद्धोत्तरकालं न प्रोमन वंस
हेन प्रायानिति देवी न खण्डप्रणायाकर्षं चिद्धिनिवद्या वेतिकरूपं प्रतिवस्तुनी अग्रजूनैव प्रतिविद्धसेयं निषेधेऽग्र
जोपूर्वोच्च दृष्टान्तोक्तिच्छायापयाप्रति० सैवोत्तरा वक्त्रा च यथा । मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः । न प्रभा
तत्तरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् । अत्र कथं वा स्यादिति वक्त्रया निषेधो ज्योः संख्यातिकमभिधायपश्चान्न
वसुधातलात्प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैधर्म्येण[illegible] पैवनिषेधो तया दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्त्रोक्त

रात्रवस्थानोक्तिच्छाय नामप्रतिः। प्रपंचोक्तिच्छायायाविद्या ऋज्वी यथा। तरंगपद्मशोणेनेपतनुत्रिवमिंदीवरं।
स्फुटीकुरुरत्नंशुद्धं व्रजन्तुविदुर्मेघ्वेतनं। तस्यां वपुर्यावत्तनुस्पृशा तुर्कांचनेनकालिकामुद्दचक्रमुरसमनाग्रच
नुवहिचेदूनमः। अत्र प्रणामचतुर्थपादयोरूपमानोपमेययोसाम्येवैकृत्तादितीयः। तृतीयपादयोरुपमानाप
कर्षः प्रस्तुत इति संप्रपंचोक्तिच्छायायाविद्याऋज्वीनामप्रतिः। घोवविधो वक्रा यथा। एकोराशिरस्तु अंभ गेषि
मलंकवालेव अगण्यमितुकमञ्जरिच्छिन्निरिंघराण्यले। एतुसलिलविवंउकलंगकारउयंदरयुक्तिवत्तनुनुष्य
रेशानमाइ असिमंघरा रवपरउ। अत्रोपमेयोत्कर्षोविकृत उपमानापकर्षः प्राकृतः अन्वाख्यात एवः पापुनरि
यमुत्तराद्वेनरूपकेरोपमापकर्षस्योक्तिर्भंगिस्तयेयं प्रपंचोक्तिच्छायायाविधो वक्रा नामप्रतिः। सैवनिषेधे ऋज्वीय
था॥ हातारीयदिकल्पशीखिभिरलंपघर्षितः किंत्वौः संतश्चेरमतेनकिंयदिखलास्तन्कालकूटेनकिं। किं
कर्पूरशलाकयायादिदशेः पंथानमेतिप्रियासंसारेपि सतोंद्रजालमयेपघातिनेनापिकिं। अत्रोपमेयोत्क
र्षः ऋज्वाजूक्तेयिवचनिवडइ इति संप्रपंचोक्तिच्छाययानिषेधेऋनजुर्नामप्रतिः। सैवानिषेधे वक्रा यथा। तद्वक्रं
यदिमुद्रिताशशिकथातच्चेत्स्मितं कासुधातच्चक्षुर्यदिहारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरोधिङ्मधुधिक्कंदर्पधनुर्भ्रु
वौ यदिवर्तेकिंवाबुडूमहेतन्नसत्यंपुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमोवेधसः अत्रोपमानापकर्षोविक्रोक्त्याचानिषेधः श्रो
कंपूर्ववतः नेष्मेदे॥ अपिमालि। पमाछायेपाप्रपंचोक्तीः पूर्वेपुनरुक्त्याघोपमाछायपेतिमंतव्यं। अर्थयोरति।
साहश्यान्यत्रदोलापनेमनः। तमेकानि कपिपर्पकवयः संज्ञां यं विदुः। तत्रैकविषयोनेकोपस्मिन्नेकत्रगं कथ्यते

॥ यस्मिन्नेकमनेकत्र सोनेकविषयः स्मृतः। तयोरभिधीयमानसादृश्यो यथा। आहारे विरतिः
समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं
यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः। किं वा वियोगिन्यसि। अत्रैकस्मिन्वस्तुनि षट्सु हृदय
स्याभिधीयमाने सामान्ये प्रत्यक्षे तद्विशेषे यमप्रत्यक्ता द्रुमपविशेषस्मरणाद्यो विमर्शः सोऽनेकविषयः
संशयः। स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा। किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखं मम दोलायते चि
त्तमित्युक्त्वा घनस्तनी॥ अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रामरलक्ष
णं चापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमेवाशङ्क्यते॥ सोऽयमनेकविषय एव संशयः॥ अनेकवस्तुविषयो द्विधा
॥ शुद्धो मिश्रश्च। तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा बाली भुंभरभोली उल्लसिअस्तिा अंसरीहगराणु
लीविसिल्लकंता। रीहाय में भल्ली राइविती अमुज्जो हइ पुरणुज्जो हइ गअराणु मुहल्लं ओलतु आगाइ
दोराह विचं दुकवा॥ रणु अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्बालिकामुखचन्द्रयोरेकमेवैकविशेषं कथन इति
सोऽयमनेकविषयः शुद्धः संशयः। अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो। यथा क्षान्तचेतावभिनवजयापुष्पभासो
निवासौ तिष्ठतस्तेनेदृशमपि विपन्नं द्रुलस्योपसंध्यं। अस्तं कोयातु द्रक्ष्यति चक्रः कोरविः कः शशांकः का
चवाची चीतदिह नव यं काप्रतीचीति विप्राः॥ अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्यचन्द्रमसोः प्राची
प्र॰ तीच्योर्वा निदन्यतमम् एकमेव वस्तु प्रपाप्नोति शंका तदित्यनेकविषयोऽयं मिश्रः संशयः। उपलक्षणं।

47

चै. तत्र न वितर्के पादयोपि संशयोक्ता देव द्रष्टव्याः ॥ तद्यथा ॥ सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः
स्विदमू विलोचने शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसंततो द्विरेफवृंदं तु निशाम्य निश्चले स्मृगूढहासस्फुरदंतके
सामुखे स्विदेतावदिहिक चेतनु पुंकजे ॥ इति प्रलीना नालिनी वने सखीं विदाव भुहुः सुधीरगायो सितः पथान्
। मुहम अखलि उल्ला वेराद्रतो त्वेचिउरे वेसिपि । असरणसारे समोति अहीरे अरे ॥ कालंतरेन्तरला छिहु
मआरण समुल्लसद्दमाहद्दुगुणाणपसाग उरेराम्मुरा इक हिंवस द्राकः पुनर्वितर्कसंशययोर्विशेषः । उच्य
ते । निर्णयासन्नो वितर्को वितर्कास्मिन्न च संशयः संशयाना हि वितर्कस्यकोटिमारूढस्ततो विन्नयस्त्वंवा
भिनिविशते । यथा पूर्ववाक्ये विस्मयभूः विरितिस्मेशयमेव वोविगाहते यथा माहुरु पुरा पसाय्र दुरेरा मुरा
इक हिंवसइ । शङ्ग्राश्चकिं स्विदादयस्तु तद्रूपा एव संशयविपर्ययोरिति दुःखबोधस्तद्विशेषः । नन्वेवं वित
र्कदयोपुभयालंकाराः स्युः सत्यं किंतूक्तिपक्षे परार्थानुमानवत्स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति अयमेव
चोक्तिशब्दस्यार्थोऽतेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयो पर्यालंकाराः उक्तिव्याधान्यभूतभयालंकाराः
। अपनुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनं । औपम्यवत्यलोपमा चेतिसा हि द्विविधोच्यते वाच्ये प्रतीपमानेन च
सादृश्ये प्रथमानयोः ॥ तथाभूते हि नो यास्यादपह्नोतव्यवस्तुनि । अनौपम्यवती भूयः पूर्वा प्रश्नोवक्ष्यते
॥ तासामुदाहृतिष्वेवरूपमा विर्भविष्यति । तत्राभिधीयमानौपम्यवती यथा । गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआ
इं दीसंति विंझसिहराइं । आससु पउत्थवइए ण होंति नवपाउसब्भाइं । अत्र नवपाउस अब्भाणं विंध्य

५०

47A

भिरवरैरभिधीयमानसादृश्यस्यापन्हुतत्वादभिधीयमानौपम्यवत्यपन्हुतिः ॥ प्रतीयमानौपम्यवती यथा ॥ न
केतकीनां विलसंति सूचयः प्रवासिनो रंतरसत्पयोविधिः तडिल्लतेयं न च कांतिवंचला पुरः स्मरज्योति
रिदं विजृंभते ॥ अत्र केतकीसूचीनां विधि ह्रसितैः प्रतीयमानसादृश्यस्य तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषापन्हु
तत्वादियं प्रतीयमानौपम्यवत्यपन्हुतिः ॥ अनौपम्यातिधीयमानापन्होतव्यवस्तु पूर्वा यथा । राजकन्यानुरक्तं
मां रोमोभेदेन रक्षकः ॥ अवगच्छ पुराज्ञातमहो शीतानिलेवनं । अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्यरोमांचकारण
स्यात्तकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्यवनानिलशैत्यलक्षणेन कारणांतरेणापन्हुवः ॥ न चैतयोः सादृश्य
मस्ति सेयमनौपम्याऽभिधीयमानापन्होतव्यवस्तुः कार्यात्पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वेत्युच्यते । सैवेपूर्वा यथा ॥
आनंदाश्रुप्रवर्तं मे कंपं दृष्ट्वैव कन्यकां । अक्षिमेरणिष्परजसावातोद्धूतेन पूरितं ॥ अत्रानंदाश्रुप्रवृत्तमिति पूर्वं का
र्यस्य पश्चाद्दृष्ट्वैव कन्यकामिति कारणस्योपन्यासः । शेषं पूर्ववत् । स्वयमभिधीयमानापन्होतव्यवस्तुरनौपम्याप।
न्हुतिरपूर्वेत्युच्यते ॥ अनौपम्यैव प्रतीयमानापन्होतव्यवस्तुः पूर्वा यथा ॥ उरयेल्लि अद्दवइ कारिल्लमाइं तुज्झे सिर
इ अवखुल्लिए । करअविल्लिहि अपोरासस अये णो उत्तामसुएत्ता हो अत्र नैतस्पृष्टः स्तनयोरुपपतिना नखक्षतं
कृतमपितु वृतिकंटकैरिति प्रतीयमानापन्होतव्यं वस्तु प्रकाशते ॥ पूर्ववदेव च पूर्वार्द्धे कारणस्योपन्यासः पश्चिमा
र्द्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते सेयमनौपम्या प्रतीयमानापन्होतव्यवस्तुः पूर्वा नामापन्हुतिरपन्हुत्याः किंचिद्रूपार्थदर्शी
नमिति लक्षणायोगाज्जायते । सैवापूर्वा यथा । कस्स वणा होइ रोसोसोइ हणापि आद्दस चाणं अहरं । सभमुर

यउमाः घाररिवारि-अबामेसहसुए रिह। अत्रापि नास्याउपपत्तिर्नाधरोऽग्रहीतः किं तर्हि भ्रमरेणो
तिप्रतीपमानापन्होतव्यवस्तु धूर्त्वाद्विंतु सव्रणमधरमिति कार्यमुपन्यस्य पश्चिमाद्रेस्संभ्रमकमलाप्रापि
रणाति कारणमुपन्यस्तः सेयमन्योपम्याप्रतीपमानापन्होतव्यवस्तुरूपूर्वोचायडुतिर्यग्योक्तलक्षणायोगाद
ज्जायते॥५॥ समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः॥ निरू।भेदे दोपसाभेदः० सद्विधा परिपठ्यते॥ तयो
र्निरूभेदे दोयथा। हरपरिवद्दरा पअवऊ हंतम्मि शिरणाअरे अवरदिसं। अहंहंति घकिल्लिमरइपिअस्स
मयच्छ वहसंतो दिशलदूरी॥ अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिका
धर्माणां दूरप्रतिवद्धरागइत्यादिभिः। श्लिष्टपदैरनुभेदः एवमन्यधर्माध्यारोपादयं निरूभेदः समाधिभेदः
॥सोभेदे दोपथा। वल्लहेलदुवोलंतरइं एन्तरइ पुणावाउ वलिं किज्जमिता मारसिरिणतुक्करोसदुपिठहु। जेरल।
णेरगालुजयइ क्कियिराजाचजरणुता वहिमिराविस्मिनि प्रतिपुलुघनसु। अत्रापि प्रियतमव्यलीका मनस्विषुः
कापि मानिनी हिमानीस्पृष्टकमलिनीमालोक्य तस्यामात्मधर्मान्प्रियेयेच सूर्ये धर्मानारोपयति। तेचवलिः
क्रियेऽहंतव रोषसेत्यादिभिः पदैरभिधीयमाना इत्यतीपत इत्ययं सोभेदः समाधिभेदः॥ अन्यश्चान्यध
र्मोऽश्चान्यधर्मोऽइति व्युत्पत्त्या धर्मिरोपध्यासे समाधिरिष्यतो सधर्माणां धर्मिणाश्च यथा चंद्रज्योत्स्नाविश
दः पुलिने सैकतेस्मिन्सरय्वावादेयूतेंसुचिरमभवत्सिद्धपूर्णः कयोश्चित्। एकोवृतेऽप्रयमनितुं तकेशिनं
कसमन्यः सत्वंतत्वंकथयभवता कोहतस्तत्र पूर्वे अत्र संबोध्यवर्णनीयेविस्वरूपं पर्धार्मिणस्तद्धर्माणांचा

४८

48A

धासारस्य धर्मि धर्मो ध्यासरूपः समाधिः ॥ धर्माणामेवाध्यासो यथा । प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं म
थखेदं विदध्यात् निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि । सेतुं बध्नाति कस्मात्पुनरपमखिलद्वीप
नाथानुयातस्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कंपः पयोधेः ॥ अत्र प्राप्तश्रीरेष कस्मादित्यादिभिर्मथ
खेदादिधर्माणां निवार्त्तनं प्राप्तश्रीरित्यादिना च श्लेषेणो वाभिधानाज्जयतीति वर्णनीयपर्यदेव विष्णुस्वरूपस्याध्या
रोपणाद्वाध्यासात्तद्रूमाणां चानध्यासादस्य धर्म्यध्यासरूपः समाधिः ॥ समाधिमेवमन्यं तेमीलितं तदपि द्विधा ।
धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वाऽन्यवस्तुनि । तत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मीलितं यथा । पल्लव
करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअवअणा अरोहिं । फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं । अत्र पल्लवित मिव
पुष्पितमिव फलितमिवेत्युत्प्रेक्षया लतानां धर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्मोध्यारोपो दृश्यते ॥ करपल्लवादीनां चानु
यातत्वापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं तत्स्यते । सोयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेणामीलितं
नाम समाधिभेदो भवति ॥ मत्तदेशे समाध्युक्तिरित्युक्तिर्महत्साधिवाल्लभ्यतो धर्मिणां धर्मिणश्च यथा । देहो
व्व पहइ दुद्दिअहो के ठे अव्व लोहिआ हो इ दुग्गल ऊ दूरि वसमासोवीलइ केस कसणं सिरामि अतिमिरं ॥
अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावर्णनात्तु वधक्रियायां निवृत्ताश्च सादिभिरूपमेयादिवसावसानक्रियायां मीलि
तास्तदेतद्गुणक्रियावतां द्रव्याणां प्रधानक्रियाध्यारोपे धर्मधर्माध्यासे मीलितं नाम समाधेरेव भेदो भवति । य
त्रोपमानादैवे न तु वमेयं प्रतीयते ॥ अतिप्रसिद्धेस्तत्रार्थः समासोक्तिं मनीषिणः । प्रतीयमाने वा त्रोपवास्तादृश्येप सो पमा

यते ।श्लाघागर्हामुभेनोभेतद्रूपाधीरप्रवक्ष्यते ।विशेषमात्रभिन्नापि तुल्याकारैकविशेषणा अस्त्यसावपरा
प्याप्तितुल्यातुल्यविशेषणा संक्षेपेणोच्यते ।यस्मात्समासोक्तिरिपं ततः ।सेयान्योक्तिरूपमोक्तिश्चकथ्य
ते। तत्र प्रतीयमानसादृश्याश्लाघावती यथा। उत्तुंगेनकनसंश्रयपस्पशिखरिणपुञ्जीववग्रावशिम्नस्या
ग्रोधस्यकिमेतस्यवचसा श्लाघामुपर्याप्यतोवेधुवोसपुरात्कतः क्षिमर्थवासवर्मरणासंचयोमार्गेहूस्सवि
पत्रशाखिनिजनोयेप्राप्यविश्रामयति ।अत्र न्यग्रोधेनैवोपमानेवोपमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्यवर्णनाप
वर्ण्यान्योपमेयस्योक्तत्वात् तच्छ्लाघैव प्रतीयत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्याश्लाघावती समासोक्तिः सैव गर्हाव
तीयथाः किंजातोसिचतुष्पथे यदि घनच्छायोसि किं छायया संपन्नः फलितोसि किं फलैः पूर्णोसि किं सन्नतः
।।हे सद्वृक्ष सहस्व संप्रतिशिखाशाखाशताकर्षणक्षोभामोटनभंजनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ।अत्रोपमानभूत
स्यसद्वृक्षस्य व्याजगर्हणात् उपमेयः कोपि सत्पुरुषो विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समा
सोक्तिः ।।सैवोभयवतीयथा निःकोटामरविंटिनीस्थपुटिते दृष्टे शास्खलींपल्वलेजंबालेविलमंघुकर्तुं भयरास्त
नेवराहीसुतान् ।दंष्ट्रसंयांचतुरराशिवोर्मिपटलेरप्लावितायामियं यस्याएव शिरोस्थितापि पदिभूः सापुत्रिणी
योत्रिणी।।अत्र पूर्वार्द्धे गर्हउत्तरार्द्धे श्लाघागम्यते ।सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयवती समासोक्तिः ।अनुभयवती यथाः ६८
इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषामितश्च शरणार्थिनः ।शिखरिपक्षिणः शेरते ।इतश्च वडवानलः सहस
मस्तसंवर्तकैरहो विततमूर्जितं भरसहं च सिंधोर्वपुः ।अत्र महाश्लाघावाविस्मयोक्तावेवास्तमपतेः सेयं प्रतीयमा

नसादृश्यानुभयवतीनामसमासोक्तिः ॥ अभिधीयमानासादृश्याश्लाघावतीतुल्याकारविशेषणा
यथाः नालस्यप्रसरोजलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचिर्दण्डे कर्कशता मुखेषु मृदुता मित्रे महानाश्र
यः ॥ आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसति युक्तैव तत्र श्रियः ॥
अत्राम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धेरुपमानेनैव श्लेषवतुल्यवि
शेषणावशादभिधीयमानसादृश्यमुपमेयमेवावगम्यते। सेयमभिधीयमानसादृश्याश्लाघावतीतुल्य
विशेषणाः नामसमासोक्तिः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्याश्लाघागर्हवतीतुल्यातुल्यविशेषणा
यथा ॥ उपाध्वं तन्वांगी पुनरपि सरोमार्गतिलकं यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनं कमभराः ॥ इतस्तु
म्हाराध्येजरबकभरन्तुहिनप्रपश्यो निगृहीतिः कल्याणि न पुनरवतारः कमपि ॥ अत्रापूर्वार्द्धेभिधीयमान
सादृश्ययोः श्लाघाः पश्चिमार्द्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हवगम्यते ॥ सेयमुभयवतीतुल्यातुल्यविशेष
णाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः अन्योक्तिर्द्विधाः स्वजातौ जात्यन्तरे च । तयोः स्वजातौ
यथा ॥ लक्ष्मीपयोधरोत्संगकुंकुमारुणितो हरेः । बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥ अत्र हरि
शब्देन च बलिशब्देन च कश्चित्तत्समानेति वृत्तः पुंविशेषएवोच्यते ॥ सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः सैषे
वोक्तिरूपत्वात्समासोक्तिरेव । जात्यन्तरे यथा ॥ पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपंकजे । अप्यासन्नसौ
रभ्यं पश्य चेवतिकुड्मलं । अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित्कामी फुल्लपंकजशब्देन काचित्प्रोगंगना कुड्मलश

वृन्त कापि मुग्धांगनामिथीयते- सेयमप्रस्तुतविषया प्रोक्तिः समासोक्तिरेव भवति । अनन्योक्तिर्यथे-
नेहा श्यामसविषपातम्स्व वपत्तिरूच्यते ॥ यथैव प्रस्तरं प्रदृति । सा द्विधाः शुद्धा चित्रा च । तयोः शुद्धा
यथा । सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किरज्ज्योत्स्नामच्छो लवलिफलपाकप्रणयिनीं ॥
उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनागनाकाशे कोऽयं गलिततहरिणः शीतकिरणः ॥ अत्र कस्याश्चिन्मु
खे चन्द्रमसं मध्यस्य कश्चिद्रेवं ब्रूते । सा च यथा पूर्वं चन्द्रः बध्यमानतुल्यविशेषणा ॥ पश्चिमार्द्धे पुनरना
काशे कोऽयं गलितहरिणा इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवानन्योक्तिः । एकस्यैव वाच्याभ्यासाद्धियं ।
शुद्धेत्युच्यते । चित्रा यथाः कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायां । सा च सुकुमार
सुभगेत्युत्पातपरंपरा केयं ॥ अत्राभ्यासः पूर्ववद्धे चित्र्यं वक्ष्यगद्धेनेव व्याख्यातं । सेयमनन्योक्तिः समा
सोक्तिरेवानेकाध्यासं चैव चित्राख्यश्चैत्रेत्युच्यते ॥ उभयोक्तिर्यथा ॥ लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्प
लानि शशिना सह संप्लवन्ते ॥ उन्मज्जति द्विरदकुंभतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ अ
त्रापूर्वार्धे लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयमुभयी योगा
दुभयोक्तिरित्यपदिश्यते उपलक्षणं चैतत् । तेनान्यापि योपमानोपमेयविषयसंज्ञे योक्तिः सापि स
मासोक्तिरेव भवति । यथाः इंदुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमल
ता श्यामेव हेमप्रभा ॥ पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां

50A

नोवर्हैः समाहाइव ॥ अत्रसंक्षेपतः सीताशब्दवाच्यसमुखादेरवयवसमूहस्याश्रयत इंदुरंजनेनेन
वलिप्रोजरितेवमगीर्णदृष्टिः प्रम्लानमिवातूर्णविद्रुमस्फ शणामेवहेमकीर्तिः परुषा इव कोकिला:
लापाः सगर्हा इव शिखिनोवर्हा इत्युक्तेरनुक्तान्यपि नद्रुपमेयानि मुखादीनि प्रतीयन्ते ॥ सेयमा
पि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति ॥ कः पुनः समासोक्तेः समाधुक्तेर्वा विशेषः । उच्यते । यत्रप्र
कारणिको धर्मो धर्मान्तरसाम्यमात्रेणाध्यास्यते यथा असहनिबिडकिलिम्ब इप अ[illegible] पमश्च खवद्रुमरांगदि
नलक्ष्मिः इति ॥ यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः सा समासोक्तिर्यथाः पिबन्मधु यथाकामं मरा
फुल्लपंकजे ॥ इति ॥ ननु धर्मिरर्णाध्यासे समानमिति चेत् । नः सत्येन तत्वेकयथय भवता कीहतस्तत्र
पूर्वमित्यादिष्व नाकाशिको पर्णलितहरिणः शीतकिरणा इत्यादिषु च प्रव्यक्त एवाध्यासविशेषोर
वृपते । एकत्र मनसान्यत्र तु चक्षुसेति । सोयं समाधुक्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति ॥ अन्यथावस्थि
तेवस्तु यस्यान्यथात्मना उत्प्रेक्षा यथा । इवेगुणाः क्रियायावापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा
दिहस्थादर्पणोपस्यपश्यति प्रतिमासुमा ॥ अन्याद्दृष्टमेवोत्पन्नं मद्दृनीरीश्वरांतरं । अत्र प्रतिमा
स्यैणादर्पणेन्यथावस्थितस्याङ्गनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्य पदपदार्थेन नार्द्धनारीश्वरे
ण रूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणात् सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति ॥ गुणोत्प्रेक्षा यथा । पल्लवितश्रे
वित्राकरपल्लवैर्हिमकुलितं अंवरगतोपि हि । कलितं अंवयोणपयोहरैदिग्गजानामलावस्के । अत्रकर

पल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्तस्यां गत्वा ताराफलक्षणस्य गुणस्य परैतत्पल्लवितत्वादिरूपेणा
न्यथोत्प्रेक्षणात्सेयं धर्मोत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति। क्रियोत्प्रेक्षा यथा। सेनागजाः स्वकरपल्लवले
खनैर्भिर्गण्डस्थलानमरमसौ मुहुरारटन्तः। मन्ये नरेन्द्र तव नौपथितीरपालीपत्रोरसेषु विजयस्तु
तिमालिखन्ति॥ अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखनाकारैः करैर्यसीकरप्रसारणस्य मदपयसापहा।
हानं पश्चात्यतीरनालीपत्रोरसेषु महावर्णान्तयानि तेषु पक्षस्य स्तुतिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणादिति सेय
मुत्प्रेक्षा भवति॥ उत्प्रेक्षावयवो यथा पाञ्चालोत्प्रेक्षोपमामनाः मतेन चानेनभिधीयते तान्युत्प्रेक्षावयवास्तनः
तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा॥ अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः। कुड्मलीकृतस
रोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥ अग्रांगुलीभिः केशं गृहीत्वा प्रियमुखं चुम्बतीत्यसावलोचनेनि
मीलयतीति ग्रामीणाचारः॥ तत्र मुखं चुम्बनादिक्रियाप्रधानमेवाङ्गीभूता प्रतीयते केशाग्रहणाक्षिनिमी
लने चाङ्गभूते अप्रधाने। तत्राङ्गीभूतायाः क्रियाया उत्प्रेक्षणीयावयवभूतानि चोत्प्रेक्षितानि भवन्ति
॥ यथा हि कुड्मलीकृतसरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षा पदमेव मङ्गुलीभिर्मरीचिभिस्तिमिरं केशसञ्चयं।
सन्निगृह्येत्यत्रापि तत्त्वात्प्रतीतिः मरीच्यङ्गुलि सन्निगृह्य इति तिमिर केशसञ्चयमित्येवं वा वक्तव्यो भव
ति। तत्र योपमवयव क्रिया यथा मध्यमस्यार्थोक्तिरूपेणोपाय भवन्ति पञ्चलक्षणा रूपप्रयोगेणात्र यथा कार
नपावाक्यकल्पः सदृशाइ स्योपि व्याख्यानपरत्वेनाथ नु योज्यमानः कविभिरूत्प्रेक्षावयवत्वमनुच्यते॥ अ

51A

मेपुनर्धर्मप्रधानक्रियानोपात्ते अवयवक्रियानूत्प्रेक्षणेन मुत्प्रेक्षितावयवं वर्णयंति॥ यथाः
लीनेव प्रतिबिंबितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवांतर्निखातेव च। सा
नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पंचभिश्चिंतासंततितंतुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया
॥ तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति॥ उत्प्रेक्षोपयोगि भुवनापदेशेन तद्रूपमात्रं सर्वतः द
ग्धाद्ग्धामरण्यानीः पश्यती व विभावसुः॥ अत्रापरे शशांके न किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधा
य दर्शनक्रियायामुत्प्रेक्षणमिति सेयमुत्प्रेक्षायाः पूर्वस्मिन्नयुदाहरणे मरीचिभिरंगुलीभिरिवातिमिरकेशा
संचयमिव संनिगृह्य मुकुलितानां पर्यनुप्रवेश उत्प्रेक्षायां दृश्यते सेयमुत्प्रेक्षावयव उत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षै
वं भवति। मतं यथाः पद्मेनत्वं द्रोतमेलदलवल्लीलाविततनुते नशाचपलो लोकः शशाकरश्मि नोऽमी प्रतिपत्ति
या॥ अहं त्विंदुमन्ये त्वदरिविरहिताक्रांततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलंकांकिततनुः॥
अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलंकांकिततनुमिंदुमहं मन्ये इत्यनेन स्वमतदारकमुत्प्रेक्षायाः
समर्पणं कृतमित्यपमनाभिधानादुत्प्रेक्षायाः एवं प्रकारः॥ अप्रस्तुतप्रशंसा साध्यस्तोत्रव्यपदेशस्तुतिः
॥ कुतोऽपि हेतोर्वाच्याच्च प्रस्तुतव्याख्यानसा वाते साच धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमर्थ वर्णनया॥ स्वामि माय प्र
सिद्धा च जायमाने हृदयस्पृते। नासु धर्मता च यावाच्यापयाः मेरु श्रेष्ठ देवकुशोदरे लघु भवत्युत्थानयोगं
यकृत्सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमस्थितं भयक्रोधयोः॥ उत्कर्षः संचयः स्थितानां यदि षवः सिद्धांतिलक्षा।

चलेमिथ्येव व्यसने करेति मृगयामीरविनोदः कृतः। अत्र यथा वैदिहेतुभिः स्वाभिप्रायसाधकेन यदि
दमीरविनोदः कृत इति संज्ञानं मृगयाभिनेदं तत्सेपवाच्यानामाप्रस्तुतस्तुतिरहिंसा परधर्मो धर्म
इति धर्ममेव बाधते॥ धर्मावाधयैवप्रत्येतव्यायथा कालात्कुलरत्नं रिपिद्धिलिपे अवालअरे। लगाम अंकर
मिसैराह विराजर लिवासोसमअजरता हो उ॥ अत्र कालाश्रमदुःखितिपैनलिपिज्ञानादि भि
रधीन धर्मेसा स्वामिमतस्य पक्षया गदः कोपिक पाप्ता विनयवत्यासोपालभ एहिरे कैवलगेत्यभियु
न्यते॥ अत्र पदैः नमतमेवकृते नरकः स्यात्स पथावयोः॥ ० सहे धना सी नरक इति किं नाहं स्वर्ग इति
सोपं स्वाभिप्रायसाधनान्महासाधसेनियोगलस्यैहसाक्षाद्रस्तुतस्यास्ते॥ नव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते
यं प्रत्येतव्यानामाप्रस्तुतप्रशंसापरस्य दृशान्मनसापिने छेदितिधर्ममेव बाधते॥ अर्थवाधयावा
च्यापथ्याः पंगो वधस्त्वमसिनगदेपासियो पापरे बाधन्योधत्वे धनमदमतोनहसेयान्मुरखानि। स्त्रा
धो मूकत्वमासिकपांस्तेषिनार्थाशापायस्यातव्यत्वं वधिरनगिरफः खलानां प्रूरमोषि। अत्र श्रोम
व्यानायं गं वधमूक वधिरत्वानं वचनं तेषां व्यञ्जनतया पदे सातासभिनेदमादिपं वाच्यानामाप्रस्तुतप्र
शंसाभिमानिनोऽप्यसिद्धिं बाधते। अर्थवाधयैव प्रत्येतव्या यथा कामं वनेषु हरिणास्तृणानि रचा ५२
देत्यपमसुलभानि। विदधति धानि बनदे मं ते कि लपशवो वयं सुधियः। अत्र ते किल पशवो वयं सुधि
य इति मत्स्यरालमहासा दभिनेदनं तिपमसोतव्यानाममीषां वाच्यार्थेन स्तुति प्रतीतेः प्रत्येतव्यानामा

52A

ऽप्रस्तुतप्रशंसामनस्विनोर्थसिद्धिं बाधते॥ कामं वा धयावाच्या यथा॥ रामुअंतिदीहसासे सराण
अंतिविरहकिस्सि आओ धस्स अत्ता ओ जाणं वाहुवल्ल हवल्लहे राणतुमं। अत्र धन्यास्या यासोत्वेन
वल्लभ इतियेमतिरत्नायाः सा नारसौतनव्या स्तुतिः। सेयं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा॥ तस्या एवकाम
सिद्धिं बाधते॥ कामं वा वैयेव प्रत्येतव्या यथा। मुह उच्छजणं दुलह पिहु राहि आरआ वेणा उ अ आर
अजर जो अंपि पेरोतिमक आवराहे सि॥ अत्र पूर्वार्द्धस्मरदीभमायसिध्धेवं नाम तव यात्स्माकं मुपकृतं येन जी
वितमपि हरत्रापराधयासीति रत्नं प्रति परतिरत्नतया वाकंयते नाहं ऽस्तोतव्या स्वज्वारस्पर तुति प्र नो पतेसे
यं प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरे बाधया सर्वोनविकामान्वधते। किंतु स्विन्नगुणोत्कृष्टेयाति
मी कृत्य कस्यचित। कर्तनस्तुतिनिंदार्थसामनातुल्ययोगिता॥ अभिधीयमानतुल्यगुणाविनस्तुत्यार्थाय
याः शेषोहिमगिरिस्त्वं च महांतो गुरवः स्थिराः॥ इमौलङ्घितमर्यादा चलंती बिभृथ क्षितिं॥ अत्राभिधीयमा
नमहत्वादिगुणोत्कृष्या प्यासेषादिनु षारशैलाभ्यां सह स्तुत्यार्थं तुल्ययोगेन निर्दिष्टि परेरभिमत्त्वादियस्तु
त्यार्थे तुल्ययोगिता॥ अभिधीयमानतुल्यगुणत्वएव निंदार्थायथा॥ संगतानिमृगाक्षीणां तडिद्विलसिता
नि च। क्षणाद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयं॥ अत्र घनारब्धापयोत्यादिभिरभिधीयमानतुल्य
गुणानाम्मृगाक्षीसंगतानां तडिद्विलसितानां च निंदार्थं तुल्ययोगेनाभिधानादियं निंदायां तुल्ययोगिता
।प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्थोयथा॥ कुबेरो यक्षराट् सहस्त्राक्षो मघवानिति। विपर्ययं नमर्षिषयोल्लोकपा

लइतिस्तुति। अत्र पामरस्य पैव भवतो लोकपालादुत्कृष्टमपि तुल्ययोगि। तयैकस्तुत्यर्थमथाभिधः
मारहशं प्रतीपितो। सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता। प्रतीयमानातुल्ये गुणत्वे एव
निंदार्था यथा। राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुंजते। रमन्ते च सह स्त्रीभिरहो मारस्सिका नराः। अत्र यो येसे
वाद्विर्मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्ये तुल्यत्वेन योगः राजादीनां याकर्मत्वादिरूपमसम्मतक्रिया
/ यां समविशः सोमीषामिथः साहश्यं प्रत्यायय न राजसेवायाः स्त्रीरत्याविषोपभोगतुल्यतां गमयतीति सेयं
प्रतीपमानतुल्यगुणत्वेन निंदार्था तुल्ययोगिता। अन्ये सुखनिमित्तिचदुःखहेतौ च वस्तुनि। स्तुतिनिंदार्थ
मेवाहुः तुल्यत्वे तुल्ययोगितां। सा स्तुत्यर्था यथा।। आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मयालक्षि
तस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः। अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशनतुल्यरूपतया स्तुतिः
प्रतीपः तन्निंदार्थं यथा। यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गंधमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः
।। अत्र यः परशुना छिनत्ति यो यं मधुसर्पिषा सिंचति यो वा गंधमाल्याभ्यामर्चति तं प्रति तुल्यमेव निंबस्य।
कटुत्वमिति समासेन यातइत्युभौ यस्य निंदाप्रतीयते। दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः शालेषः
स्या तेनानान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते।। तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा। युवेष गुणवान्राजा योग्यस्ते
पतिरूर्जितः।। २॥ रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि। अत्र ये पद्युत्तराद्धे नराज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सक
न्या यानिरन्तरा इभो गाविर्विर्विहोषे पत्वेनमनिभासिष्यत इत्यभिप्रेत्य यो पं विदोधस्स ख्या राजप्रकोपप

53A

रिञ्जितैर्धैर्याद्दोषो। यगुणस्य पैशोन्यः सोऽपि दोषस्य गुणीभावो नाम लेशः। सोऽलंकृतया शानैरनन्यवि
श्रित उच्यमानो लेश इत्युच्यते गुणस्य दोषीभावो यथा॰ चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि। आ
गः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः। अत्र पूर्वार्द्धे नमानयपि ग्रहानुगुणोऽसौ नाम अन्तः प्रकाशप्रति
ज्ञापतदनिर्वाहमाशंकमानानुपहासंपशिञ्जितैर्दोषाभासं तद्गुणग्राममाह आगः प्रमार्जनायैव चा
टवो येन शिक्षिता इति। सोयं गुणस्य दोषीभावो नाम लेशो भवति। अन्ये पुनः समस्तमेव लेश लक्षणमा
चक्षते: यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य वा दोषीभाव इति: सोऽपि द्विधा समासोक्त्या ऽसमासोक्त्या च। तयोः
समासोक्त्या यथाः गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते। असंजातकिणस्कंधः सुखं स्वपिति गौर्गलिः
अयमपि पक्षोभयभयात्मलेशेनेवोद्धत इति लेशः। असमासोक्त्या यथाः संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रा
दुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवंति दुःखं सदा। अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्या
कुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः। प्राकृतः। अत्रापि पिशुनोपमयादि पूर्ववत्। अथैष व्याज
लक्षणाभिन कस्मान्न लेश इत्युच्यते। दोषगुणीभावस्यात्र स्तुतत्वात् गुणदोषीभावस्य तु व्याजस्तुत्या
पहारात्। व्याजस्तुतिरपि द्विधाः शुद्धा मिश्रा च। तयोः शुद्धा यथाः पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्य
ते। राजन् स्त्रीकुवेशेस्यापि किमिदं न वयुज्यते॥ अत्र शुद्ध्यरदाद्यापहारलक्षणानि दव्याजेन स्तुतेर्विहित
त्वात् शुद्धा नाम व्याजस्तुतिर्गुणदोषीभावलक्षणात्लेशात्तो न रूपक्। मिश्रा यथाः प्रियो भिस्ययोभिसमु

रसिकुलो नास्मि युवा युवत्यस्त्वामेव कान्ति नयति मुर्वीश शरणागते। अत्र श्लेषो कीर्तिस्खुनरुष मो धा
तमहि ष्यायरासमपृवृद्धो मधिगतन यो नाहेति भवातु। अत्र स्तुतिपर्यवसिते व्याज गर्ह्यास्तुतिरिति द
यमि श्रानाम व्याजस्तुतिर्लेश भेदः कर्त्रादिनां समावेशः सहोक्तिः। क्रियादिषु। विविक्ति श्चाविवि
क्तेश्च सहोक्तिः सन्निगद्यते। वो सादृश्यवतो वेः यमुच्चयानाम नीषिभिः। सदैवादिषु युग्मप्रयोगेषु साद
श्या चद्दश्यते। सकर्तविविक्तक्रियासंसमावेशो यथा। के। किलालाप मधुराः सुगंधि वनवायवः।। यांति
सार्द्धं जनानंदैर्वृद्धिं सुरभिवासराः। अत्र सुरभिवासरा इति कर्त्तदार्थः केवल एव जनानंदैः सह वृद्धिप्राप्ति
क्रियायां समाविष्ट इतीयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशानाम वैसादृश्यवतोः सहोक्तिः कर्मणो विविक्त
क्रियासमावेशो यथा उन्नासिपि श्रा इसम अनह षिट्रूरेभलामि कीसक्तिसि आत्रो उ अशिमेराग्र आयु
स्मन्न सु अवहिस्रो वि अंगाइ। अत्र संवौधमानुयुपादर्थः कर्मतामापन्न वृषस इति क्रियायां केवल एवमि
यापदार्थेन समाविष्टः सेयं विविक्तकर्मक्रियासमावेशानाम वैसादृश्यवतोः सहोक्तिः यत्रानेकोपि कर्त्रादिः
प्रविविक्तैः क्रियादिभिर्मिभि। विविक्तभावं लभते वैक्रामापि कथ्यते। सा कर्तृद्वयस्यैककर्तृक क्रियासमावेशो य
था: वर्द्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमंजरी। वहंति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः।। अत्र चूतमंजरीमू
र्छयासह वर्द्धनक्रियायां मलयानिलाश्चासुभिः सहवहनक्रियायामेकैकरूप्या।। विवेकेनैव कर्त्रादिः समा
विष्टः। सेयमपि विविक्तकर्तृक्रियासमावेशः। वैसादृश्यवतोः सहोक्तिरेवं कर्मणोपि विवेके द्रष्टव्याः

कर्तॄणां भिन्नविविक्तक्रियासमावेशो यथा धीरेण समं आमाहि अपरेण समं आरोप आउवस्सा ॥ उदा
हेरणा। सह भुञ्जावाहे राम समं गालनतिसेट ल्ला वा। अत्र यामाशीनां वहूनां धर्यदिभिः सह गलनक्रियाया
मेकस्यामेव विवेकत समावेशो दृष्टपतिः सेयमविविक्तकर्तृक्रियासमावेशो नाम वै सादृश्यपूर्वती सहोक्तिः
कर्मणामविविक्ताक्रियासमावेशो रवशत्रुन सह शत्रुस्स स्थाने समासादृश्या यथा धीरं वजलसमूहं नि मिहि
ति। वहम्भिवत्सपकचेपघ अलोक्ता। राइ सोते घनं गौरः अगाइवगरु अगुणांस आइंवहेत। अत्र धैर्य
राजलसमूहस्यापि मिनिवहेन सम्भवत्यवत लोकस्य नदीस्तोतोभिस्तगाना तारन्ते स्वगुरुरूक्तगुणग्रामाना
मिपप्रतीपामानसादृश्यामिवेन धोन्यनेन सहार्थस्य वा कार्यसामान्योनेन लभ्यत इति सेयं धेयाहि। नोवह
नोवहनक्रिया यामेकस्यामेवापि विवेकतः कर्मभूतानामावशेनाविविक्तकर्मक्रियासमावेशो नाम समासादृश्या
सहोक्तिः। आहितग्रहणा द्गुणा समावेशोऽपि गुणीनः समासादृश्या यथा। सहदीर्घामभुजाभ्यांसेपिमाः संप्रति
राज्ञयः। पांडुराश्च मेवोगौः सहताश्च प्रभूतगणाः। अत्र राज्ञयोर्दीर्घाः पांडुराश्चेति दैर्घ्यपांडुरत्वगुणयो
रविवेकेन रात्रिपुरात्रीणां चतयोः श्वासैर्गैश्च सहसमावेशादृश्यतो सेयमविविक्तगुणसमावेशा नाम
द्वाघमयोगेऽपि साम्यादृश्या सहोक्तिः। उभक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु। निवेशेन मनेकेषा
मेकनः स्यात्समुच्चयः। इतरेतरयोगो यः समाहारोऽथ उच्यते। अन्वाचय इत्यन्योयः सोऽपि नान्याः समुच्च
यात। द्विपाद्यश्चतुष्पात्सस्यात्तस्याद्वाहुपदाश्चयः। उभयाश्चतुष्पसस्यात्तस्याद्तुभयाश्चयः। तत्र यः

प्रतिपदं वा सुवीनकैः कृतान्त्रवापरैः सुद्गुप्त्वमित्राश्रनुरीयो द्योतकेषिना। तत्राद्विपदाश्रयः प्रतिपदा
श्रितद्योतकत्वेन रकुद्ध्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा॥ निर्यतापहिजनेन वेधितः स्मुजेमानसः विरूक्तसद
गः। हारसंवलनमांसलोधिके शापकस्य मदनस्य दिद्युते। आत्र शापकस्य मदनस्येति द्वयोरपि द्वेयका
रेणोक्तस्यादिद्युतइति क्रियायां समुच्चयेनाभिवेशितेतनादिद्युतातरमिह्निवचनं शापकमदनाविति चार्थे
द्वंद्वश्च न भवति। द्विपदाश्रयएवोत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययोर्द्वयोः समुच्चयो यथा॥ निकामं तो मां गोभ
रसकृत्स्त्रीगर्भसुभगा कलाशेषा मूर्तिः शशिनइव नेत्रोत्सवकरी॥ अवस्था मायत्रामदनदहनोद्दाहवि
धुरामियं न कल्याणीं रमयति मनः कंपयतिच। अत्र रमयति कंपयति केपयतिश्चेति द्वयोः क्रिये उत्तरपदस्थाने
नाचकारेणोक्ताम्भिन्नमभोजकरणे द्वयोः कर्मणां समुच्चये नैककानेव निवेशितेति तेनापमन्वाचयोभव
ति। बहुपदाश्रयः प्रतिपदंश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा- अपाकनत्वकथमस्तु नवि
स्मयापयस्मिंन्विद्यासकरुणाचकृतज्ञतानाच। लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलितं चते जोधर्मश्च मानविज
यौचपराक्रमश्च। अत्र करुणा च कृतज्ञता चेत्यादयोगुणाः प्रतिपदंबहुपदाश्रयत्वेन चकारेणोक्तस्या भुवा
सेतिक्रियायां समुच्चयेनानिवेश्यंते। तेन गुणेषु बहुवचनेन भवति। करुणा कृतज्ञतानादीनां द्वंद्वसमासश्च न
भवतिः यस्मिन्नित्यपेक्षायां चायमेव गुणानां द्वयासमुच्चयो भवतिः बहुपदाश्रयएवोत्तरपदाश्रितद्योतक
त्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा- रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेमकार्यमनपेक्षणवृत्ति। कांशि। चाटुचाकृतक

56A

क्षितिन मुखरोमान भूविकृ यान्नाः॥ अत्र पूर्वेदर्शये तु वीक्षमीविषयत्वेन क्रियासमुपन्यस्यं तेयोत्त
र्गसु ति नमुखरो मा च भूरिति नत्कर्तायो धर्मिरूप कर्मके क्रियांतर मन्वाचीयतेः सोऽयं भिन्नाकालत्व
भिन्नविषयत्वा। न्यासमन्वाचयः समुच्चयाभिन्नो भवति नत्वेवंयदि समुच्चयोपि भिन्नभिन्नविषयो न्वयेव।
त्यकालमेव प्रयुज्यते को सवः स्यात्। नवगृहीतात्विं नु तस्य समुच्चयः यमुम्भा याविषयोन्यहूत इतिनो
दाक्रियते: समासे पीतरेतरयोगा द्वन्द्व भय। अयः समुच्चयभेदो यथा। वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्र
तिपत्तये। जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ॥ अत्र वागर्थाविवेति परवल्लिंगताः संपृक्तोपि नराविपत्र।
योयं त्समासश्चिवापितामाजेतिवैकशेषस्ते नैवविशेषलक्षणाद्योगाद्दकार्थित्वे सत्यनेकालालभ इति
नधवखदिरौ च्छिनत्ति प्रसंगरस्य प्रथमपि समुच्चयभेदः। सामाहारयोगादपि यथा। स्त्रीणां हावैः कृतेयत्र नि
जकार्ये मनोभुवा। आक्षिप्य भुवनि मन्मस्तेनं नु खे शरकार्मुकं। अत्रापि यायमक्षि भुवं शरकार्मुकमित्येतयोः
प्राणिता भूयसे नाना नामितेवास्त्रेनसाहित्यवेतिच विशेषलक्षणयोगात् न धवखदिरपलाश मित्यत्र समा
विष्णुनातिप्रसंगो भवति॥१३॥ विधिनार्थाभिषेधेन प्रतिषिद्धोति रस्त्रयथा। गुणाग्रामि श्वाचसते योरे धो
नाद्देयतः पृथक्तत्त्रविधा हेयः शुद्धो यथा गच्छ गच्छसि चेत्कांत पंथानः संतु ते शिवाः। ममापि जन्म त
त्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्। अत्र गच्छेत्यस्याविधिवाक्यस्यामपि जन्मतत्रैवभूयादित्याशिषा ऽनुकूलनये
वमरणं भूच नाद्विषेधः क्रियत इति शुद्धोयं विधाभासः मिश्रोयथा। अलंविवादेन यथाश्रुतत्वयातया

विधास्तावदशेषमसुत्सा। मामात्र भावे कस्मै मनः स्थितं तेन न कामवृत्तिकर्णनीयमीतत इति। अ
त्रालं विवादेनेति निषेधनं तथाविधः सोस्तीति विधिनाच नमंतमवस्थापमना अभावे कस्मै म
नः स्थितमिति विधिना न कामवृत्तिर्वचनीयमीदृत इति चेदेनन्दयुनराक्षिपतिसोपं विधिनिषे
धाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति। निषेधाभासपुरुष्टाय प्याकुतः कुवलयं कर्णे रोषिकलभाषिणि।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन्कर्मणि मन्यसे। अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि।। त्वत्समीपे यथा वाक्यस्य कि
मपाङ्गमित्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधपर्यवसायिना वाक्येन तत्समर्पितं क्षिपत इत्ययं पुरुष्टो निषेधा
हेयः। मित्यादिना प्रश्नपरेणापि निषेधाः रजलासस्कारारागेभोग। धीरेदि उवामा उत्तर विहु महतास्थि
उस्थादेणा अत्र सत्वं गुरुको गिरय इति विधिः कस्मादि जलाशयानां धीराइति वरमता क्षिपत्र ताभ्यां गिरि
रणां गुरुत्वं सागराणां च गांभीर्यं पदपमुत्तराद्विनवीरापेक्षया निषेधीति अन्यापेक्षयानन्तदेव विधत्ते स
एवाभिप्रायो निषेधाक्षेपः। रोधानाक्षेपतः। पृथगितमुक्तं तत्तंत्रे वाक्यविशेषः। क्रियासूत्रितमानस्य वारणं।
कारणेनयत।। मुत्राप्युक्ताच रोधोपा आक्षेपः सोपमुच्यते।। प्रतिकूलो नुकूलश्च विधी रोधाभिधाय
न इतिः निषेधप्रवृत्ति पुनि स्यादिः प्रकारः सम्पद्यते। तत्रान्त्या विधौ प्रतिकूलो यथाः किं जेपि एगाहह
मुहुअपि अमीसे आणि अरतस्स भरेएही। अजप्पिअ समारंगिणि हरणं अस्मि विवज्जधारामुगआ। अ
त्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनवृत्ते वनलान्। दशाननस्मिन्नरथेवट्टः। कारणाच्च वज्रमभाव कीर्तना

57A

दिप्रातिकूल्येनोपन्यस्तः ॥ सोयमोक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । उक्तैव विधावनुकूलो
यथा । हंतुं विमग्गमाणो हंतुं तुरिअस्स अप्परो उ इसव आरं ॥ किं रुक्खसि काउसेपव अवइ पि
अपि अतिवाप्य अरइवइत्तो । अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाच्चनवृत्त्यैव दशाननधायोनि
वमानः सुग्रीवो भावयतामुद्दः कारणेपुनरानुकूल्येनैवोक्तः । किमेतत्वपारघुपः तेप्रियपर्दुप्रियमुप
श्रोतमितिसोयमोक्तोनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । विधावेवयुक्तानुकूलः प्रतिकूलश्च प
था । गच्छ निवर्तु मिच्छामि त्वामिय मंत्रियेषि रात्रानिर्वच्छ लिमुखोदरीमाभा इति कोसिद्धं । अत्र
अप्योक्तमुक्त्वा किं वरो माता नुकूल्येनैवाह । अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेपि पुनर्यानिषेधार्थत्वं गम्यते सोयं यो
क्तो विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते । अयमेव चास्या वैपाल्यो । अपह्नवेयोक्तः इति सूत्रविध्याक्षेपो रोधो पु
नर्याविवेधप्रतिकूलो यथा । पउरजुआणो गामो महुमासो जोव्वणं पइ विउद्धो सुरासाहीरणा असइमा
होउ किं मरउ । अत्रासतो भावबन्निति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवाग्राम इत्यादिकारणमुक्तानन्तः किमि
यतामिति प्रातिकूल्येनरुक्तः तत्र किमः काकास्त्यपप्रश्नार्थस्यापुनर्यानिषेधार्थत्वं गम्यते सोयं प्रोक्तः
प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते । पुनरेव निषेधेनुकूलो यथा कहमादि । जउमजगइमो अकं दोहह
लमरिच्छहि । अच्छोहिजोए हेस इयघणायनाहर कृ हूपसरेहि । अत्र तमादिव हस्तामध्योपि माक्षेप
ता । लितनिषेधवारीकेनाविशानुकूल्येन सिद्धमे । कथमयं माक्षीपतामिति । योस्मः कुवलयसदृशाभ्या

लोचनमप्यांयनस्तनभरहू दुस्सरा भंसरश्यते॥ इयं हेतान्याम न्यापिस्सरणा पश्येय श्यति सोहमिव
मथ्यो पिहितो वमारीणाल क्ष्यते। तत्रैव विकिमः अत्रार्थतेनिषेधार्थत्वं गम्यते सोयं वौक्तो निषेधाक्षेपो रोधो।
क्षेपो रोध इत्युच्यते। निषेधपर्वो वा प्रतिकूलोनुकूलश्च यथा। भ्रुकुटिरारचिता गगनं मृतो हतमथा
ननमुक्तमसाधुवाद्यमानेन मुना क्षिपते बलादकुपितोपि हि यत्कुपितो जनः। अत्राऽकुपितोपि कुपितः
क्षिपत इति यो यं निषेधाक्षेपरूप उपालंभस्तत्र भ्रुकुटिरारचितेत्यादि देवतेन प्रतिकूलकारणानुपदःय
स्यासियमतिप्रभुता सोपबलात्कार इति काक्का वाचनिकमेवोपालंभमभिधत्ते। तेवाप मोनः प्रतिकूल
श्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते॥ अयमेव वा स्यापि क्रियास्वयं वैपात्यातिपक्षेस्वरूपारण्या नाद्रोक्तो निषे
धाक्षेपो धा भवति। यत्रा तु कारणस्य पत्यस्यापि क्रिया सूतिर्व्यामानो निरूप्यते तत्राक्षेप एव नरोधः। तथा
यथाः गमिष्याम्यकलंकत्वा आशीर्वमेहय आशी अंगमले॥ सखिया गति असद्भोनहि विहुसेरणाछि जी
विष्यास्संयो। अत्र क देव वाना निवाह नारीनां जीविताधावमायहे नूनामुपन्यासे पिक्रियासूनिष्व मा।
नोनरूप्यते॥ कथमयं न जीवतीति चिंतोर्हि कारणमेवाक्षिप्यते तथापि ना रूपस्य जीवितिधावसायइति।
सोपमाक्षेप एव न रोध क्रियाया घनस्यापि वा रणोकारणानामन्यपरावेरोधेन भवति। यथाः धर्मेच बहुल
भ्यातेसुखंसंम श्रवत्सनि। नचमे प्राणास्ते हस्तथापि प्रियमास्म गाः। अत्र यद्यपियात्रो घनः प्रियो रूप्यते
प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानागमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमातोयनरोधाक्षि तम्राक्षेप एव भवतिः

58A

ह्रेपः। सोर्थान्तरन्यासो वस्तुवस्त्वन्तरस्य किंचन। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः। स तु प्रस्तुतस्य वस्तु
नासाधर्म्येणाचकथ्यातेविधाम्येणा च विहृद्विवेपरोत्पन कुत्रचित्॥ तेषु साधर्म्येण यथा। पयोमुचः परी
तापं हरन्त्येते शरीरिणां। न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये। अत्र प्रोक्तापापहरणात्मस्य तलराख्य
स्य महावस्तुनोन्यसने विधायनत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनसमम हापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुपन्यस्यति
सोयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः। वैधर्म्येण यथा। प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तीन
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥ अत्रापि प्रियतमेन स्वयंकंठादर्पयेसमारो
पितायाः स्रजः प्रेमकारणात्वमुपन्यस्य जलाविलत्वाद्यपकर्षस्यागकारणोतद्विरुद्धेवैधर्म्येणद्योरामतिपादि
तमतो वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः। विपर्ययेण यथा। जास्सहि:अश्र रदश्रो दुःखदैन्तोवि सुसुहृदर। रद
मारणाद्दूमिश्राणाखिद्यपराश्राणारोमंचो। अत्र साधनसमर्थवस्तुप्रथमतएवोपन्यस्यअत्तत्साध्याम
भिहितमितिविपर्ययात्साद्यंविपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः प्रोक्तोपसूमप्यासोर्थान्तरन्यास एव सः। स प्रत्यनी
कन्यासश्चप्रतिकन्यास एव च। तेषूभयन्यासो यथा। तेविरलासप्पुरिसाजे अभणंताघडेंतिकज्जालावे। थो
अच्चिअतेविदुमाजेअमुणिअकुसुमणिग्गमादेंतिफलं। अत्रविद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्यप
दुभयोर्वस्तुनोन्यसनं सोपमभयन्यासः प्रत्यनीकन्यासो यथा। विरलाउवआरिरच्छि अणिणो विरवसाजलहर
च्चतिविजलंतिनाराणाविरहेविरलच्चिअसमरिव्यावाहद्या। अत्र पद्विधमुपहत्या नपेक्षितमन्यपकारणं गमनं यत्रा।

कृतप्रत्युपकाराणां तद्विरहे तु स्वसाधनं न तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्योन्यातिशयितयोरुपन्यस्य
मानं प्रत्यनीकवन्न्यासो भवति॥ प्रतीकन्यासो यथा· काकध्वा वाराणसां धानेन्यशब्दैर्नैव दृश्यते। हुंकारेणैव वध
नुषसहितविघ्नानयोरहति। अत्र विप्रयोगात्सरणामभर्या याबाणामोक्षणालक्षणायाः क्रियायाः प्रधानावयव
भूतज्याशब्दे धनुषो हुंकारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यासन्नामानमर्थांतरन्यासमभिधत्ते॥ गुणजाति
क्रियादीनां पंचवैकल्यं दर्शयविशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते। प्रत्येतव्येभिधेये च सा विशेषस्य कारणे।
वैकल्यादर्शनेनापि कश्चिद्युपपद्यते॥ सा वैकल्पेन यथा। नरकवैरं नवातीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः। तथापि
जितमभ्याभूदमुना भुवनत्रयं। अत्रातीक्ष्णेनाकठोरेणायुधेन पुष्पधन्वात्रैलोक्यं जगंति विजयत इति तस्य
प्रभावातिशयः प्रतीयते॥ स च प्रतीयमानविशेषहेतुगुणवैकल्यवती विशेषोक्तिः। जातिवैकल्पेन यथा। न देवकन्य
कानापि गंधर्वकुलसंभवा। तथाप्येषा तपोभंगं विधातुं वेधसो लं। अत्र देवकन्यकात्वाभावेप्येषा वेधसोपि तपोभंगं
विधातुमलमिति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते॥ स च प्रतीयमानविशेषहेतुजातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः।
क्रियावैकल्येन यथा। न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः। न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं च द्विषतां कुले॥ अत्र भ्रूभं
गादेरभावेपि योयं द्विषतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्रतापातिशयः प्रतीयते॥ स च प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैक
ल्यवती विशेषोक्तिः॥ आदिग्रहणाद्रव्यवैकल्येन यथा॥ न रथा न च मातंगा न हया न च पत्तयः। स्त्रीणामपांगदृष्ट्यैव जी
यते जगतां त्रयं। अत्र रथादेरभावेपि जगज्जितयाविजयहेतुः स्त्रीणामपांगावलोकनमभिधीयते॥ स च मभिधेय

59A

पाविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः। द्रव्यस्यापि वैकल्ये न यथाः एतत्त्वत्रोरयोक्ताविकलोविषमाहयाः आ
क्रामन्नपि वत तेजस्वी न तथापर्कीजगत्त्रयं। अत्र रथाश्वीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येपि पदे नः भगव
तो भास्करस्य तु वनत्रयाक्रमणात्मसे हे तेजस्वितादि हेतुरभिधीयते। सेयमभिधेयविशेषहेतुवैकल्यद्रव्यानामा
पराविशेषोक्तिः द्रव्यस्य योगाभ्यामवैकल्ये नापि कचिदेवाविशेषा याविशेषायापचपयाः अथं नरास्यतो भाद्
स नं नासोरिपोरिति। एकः कृती शरीरोस्मिन् शेषं मंगुलं वोभवः। अत्रापतपास्य खोसः पुरपवार्। तयाचा
स्पृष्टसेषमंगमेनिरर्थकमिति योयमवैकल्यदर्शनेपि विशेषः तेनेषा हेतुमत्यपि हेतुमभतोविशेषमारणाय
योक्ताविशेषोक्तिर्भवति यापुनरिहार्वश्यामितो वाक्याहरणाद्विशेषावगतिः सार्थयोक्तिर्न विशेषोक्तिः॥
क्रियाकारकसंबंधिसाधारणवस्तुषु। क्रियापादावुपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः इति क्रियापरिकरो यथाव
बसिअणिवेइअत्थोसो मारूदलद्धपअ आहिसिसुणी वेराउत्थलवणामालामलिअमहुअरं उवकेटो। अ
त्रमारूतिलब्धप्रसयागतहर्षीमितयनेनउ[illegible]लवनमालामृदितमधुकरमित्यनेनचोपगूहनक्रियायाः प
रिकरित्वाद्रपंक्रियापरिकरः। कारकं परिकपरिकरोयथा [illegible] अहत्थ[illegible]लिअगिरोहयं रसमूसं
तकवोला। [illegible] अवामपओहरविसमुस्सग्गा उहिलात्थ[illegible] अत्रहस्त[illegible] निरोधपादे
रसमुत्थसत्कपोलेत्यनेनप्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणाक्तनीत्यनेनचजनकसुतेतिचकारकसुतेतिचा
कारकस्यपरस्यपरिकरत्वाद्यकारकपरिकरः। संबंधिपरिकरोयथा उम्मूलिआ[illegible]लिआउखिवज्जेता

णाउज्जुअं अोसरिआ । गिरिजातारलाणिारा अगिरोणमतोलपत्थि आसाइ सेत्ता । अत्रार्द्धे पमाराला गिरिसंबे ।
धिनोः प्रयोजका अपिन दाअवा हाविशेषणोरूपस्कृता इतिसंबंधि परिकरोपः साध्यपरिकरो यथाः धीरं हरइ विस
अोविणा । अजोघणामरोअणो गोलज्जे । एक्वं न गहिय वक्षरइ वोकिंसे सउज्जंबेवे इय । अपरिणामो । अत्र गतवय
सोनेंधेयेन विनयेन नलज्जेतिसाध्यं विषादयोवनमाः हाने गक्रियादृष्टे । तेरूपस्कृतमिति साध्य परिकरोयं ॥ इत्थो
तपरिकरो यथा । नत्वाति अधरमिा हरं छिन्नस्य समुदं मंडलं उच्छेलं । रइरहवेअविअलिअं परिअंविअउ ।
कूउरवकोडितंगं । अत्रं प्रथिमभेदरासह द्रोणहरतांभूतेविरणचक्रपुत्कटावको इति विशेषणोन साम्यसिदु
येपमितमिति दृष्टान्तपरिकरो यं । वस्तुपरिकरो यथा दिवीपुत्रमसूत नत्यतगणाः किजिघ्रतेसुभेजोहृषण्दि गिरि
यवुदाहृतगिराचा सुहपालिंगितेः यापाहो जितदेवदुंदुभिघनध्वानप्रवृत्तस्तयोरन्योन्यंगनिपातजर्जरतरस्थु
लास्थिजन्मारवः अत्रचामुंडाभंगिशिदिपरिष्वंगसघटितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शद्धस्य वस्तुतयापरिग
ह्रीतस्य देवीपुत्रमभूतेत्यादिभिः पदैः परिकल्पीतत्वादयं वस्तुपरिकरः । क्रिया यथा समासेनतथा इतिदिना दि
भिः । विशेष्यते तदाहुस्तं । क्रियापरिकरं परं तत्र क्रूनातारथेनयथाः गेहाद्यातासरित्मामुदकेहारिकानाजिहो
षेमेत्यामीति श्रुपसि पमुनातीरविहहाणि । गोसंदाणीविशतिपिवन्मेव गोवर्द्धनाद्रेर्नतरां वेद्रसिा निपतितां
देवकीनंदनस्य । अत्रनुसुरम्बुलोक्रियायांक्रियापर्यायमित्यादिभिरूपपदस्कृतापि क्रियैवविशेष्यतेः ते
नायमपरः ॥ क्रियापरिकरो भवति । एवं लक्षणादिषु शत्राभिरपिद्रष्टव्यं । नसंख्याव्ययेन ॥ सत्तीलमास ।

६०

कनितांतमूष्माणंसमाससृजे त्वां कुसुमावसके। स्तनौ यथोरेनुनुदे नितांतविनायनेन कश्चिज्जघनेन कांत
या। अत्र स्तनाभ्यामुपयोरपत्नाः पंनुनुदे इत्यार्थाः क्रियाविशेषणमेवेनदिति अयमपि क्रियापरिकरो
भवति। एवं यथाविध्यनुप्रयोगादिष्वपि द्रष्टव्यं। तेन क्रियाया कश्चिदांतरविशेषणप्रयोगाद्गम्यमानत्वं भवती।
त्यपिव्याख्यातं।। यथा। श्रूयंते हतशापिकाः। तथितनच्छया निषस्माः ध्वगेः श्राके स्रपतनेनेरासेत उत्कासि
का।। शून्येतत्र निकुंजशाखिनि सरपिप्रियस्य मध्यंदिने म जानाद्विशेषो यच्चरीतिरूपो भावात्मा राबुलै वयस्या
ययनेः सआरब्धा ताभ्यां सामान्यरूपेणाराबुलंताभ्या विशेषरूपेण बहुवचनं चेह कुत्सातिशपार्थो। या हि भा
मोपुरुस्य कुत्सा ब्रुवतो बहुप्रकार वत्वो वक्तः सुआसिकाया अहरा ताना मतिशपवत्यस्तया भूताएव मूपस्यः श
पिकाः सतीनास्ताभि वीशेषरूपाभिरिपमासिका शापिका प्रापिका चोपमानोपमेयसंबंधं जनितमेदाभेदव
ति ग्रहा हल्लकारेणापि बुद्धत्वे नैव प्रत्याप्यतः। तोनी प्रोसिका उद्वासनानि हता शापिका एव शायना निक्रियं तेभ
वतीति वाक्यार्थो भवति।। कार्यये योक्तः क्रियापरिकरः क्वचित्तु नवीत्तमपि कद्रूपं कष्टं वरूपं वा क्रियाविशेष
णं भवति यथा। शतेवारानुक्तः प्रियस्य खिवचोभिः सपरुषैः सहस्रं निर्हतः पटनिपतिः पांक्तिहितिभिः। द्विप
त्कत्वा वद्रूपन विहन्नेषमिभुकुरपस्तयापि क्षिप्स न माक्षरणमापि नध्रुमेधाविरमति भ्यत्र वाराणितिवारशब्दरूर
ढेतः वारं संख्या याकृत्वासुजिति कृत्वासुच्प्रत्ययार्थः। तावितमोद्वाक्या वृत्तिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः। नन्वेवमु
श्रुमिसिकारीतां वारादीनांच क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वेन नपुंसकत्वं तत्प्रियं। प्राप्तिः पचाम् रुद्र पचति प्रशस्तं प

वतीति। उच्यते। त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति। बाह्यमाभ्यंतरं बाह्याभ्यंतरं च तत्र बाह्यं कर्मकर्मरूपं

वाराह्॥ आभ्यंतरं विशेषरूपमुखासिकादि बाह्याभ्यंतरं गुणरूपं मन्दादि तत्र बाह्यं सोपानीयमिसर्वधाद

भेदमचारेण कवलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिंषन्कर्थमिव स्वलिंगं जह्यात्॥ आभ्यंतरं तु विशेष्यापरिग्र

हात्। विशेष्यलिंगसंख्ये कथमिव नात्यालिंगं गृह्णीयात्। बाह्याभ्यंतरं तु गुणात्मत्वासिगक्षिते गुणवचनानामा

श्रयतो लिंगवचनानीति विशेष्यलिंगग्राह्यं भवति॥ तेष्विति। कलासु योतः पानादिनाच्यतेष्ठ। अरूनकवला

रभेवक्रीभेय ह्यागनेषणाः किमपि वलितग्रीवस्थित्वा मनुर्मगपंक्तयः। गगनमसकलमर्धपेत्या नास्त पाशु

वने मुखेनिपतति यथा मृगाग्रेभ्यो न मन्त्रयतो दकं। अत्राद्यः प्रकारश्चेने पाल अनेकवारानित्यर्थो असरू

दिति तद्धितेन पश्यंतीति क्रियायां वलितग्रीवमीति समासेन किमपीति नाद्योव्ययेन स्थित्वेति क्त्वान्तमुद्रीति

क्रस्यर्थे बीशब्या चा क्रियाविशेषणेन सह विशेषयति। द्वितीयश्च यथा भ्रममन्त्रयनोदकं पततीति यत्र लक्षि

तयापतनक्रियया तमे। वार्यमनुसंदधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवतीति सोयं भ्रमादिति समासाव्ययपना

मनिपातरूपो यः क्रियापरिच्छेदो यथा तथैव तयोः प्राधान्यात् इति नैवोपदिश्यते। एतेन घो दोर्विपर्यस्तविशे

षणयोग अव्याख्यातः। तद्यथा। जह जह। ता सासंमप्प इत्त हनह वेतिरतरंगहिमायदिय किंका आ आय   द्दि

विमूवेवेवइहे अ अं व उ आ हिरणो सासिविवी। अत्रपयात पतिक्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीसाभ

वति। सोयमेवं प्रकारः क्रियाविकारो दृष्टव्यः। क्रियाविशेषणं केच्चित्संबोधनमपोद्यते। सर्वथापिभिः पदैरवल

61A

दयेते लक्षणादयः। तेष्वसंबोधन। परिकरो यथा। धर्मस्योत्सववैजयंति मुकुटस्रग्वेणि गौरीपते त्वा

रत्नाकरपलिजन्हानन ये भागीरथी प्रार्थये त्वां पान्तश्चिलातिघस्मवपुघस्नद्राघिभिः श्रेरवैत स्व।

त्रामस्मरतस्त्वरपितिरथाः प्राणाः प्रयास्यंति मे। अत्र भागीरथीति संबोधनपदं धर्मस्योत्सववैजयंत्यो

त्यादिभिः परिक्षिप्यते। तत्र यथा कथंचिद पुष्पमानोर्थः क्रियाविशेषणत्वेनातिक्रामतीत्य पमपि क्रियाप

रिकरः। लक्षणापरिकरो यथा। महाम्रयिम्ना जघनस्थलेन सामहेमकुंभोच्चकुचेन वक्षसा मुखेन दी

र्घोज्वललोचनचक्षुषावपपस्पकान्ताकथपद्मवनूतो। अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाम्रयिम्ने

त्यादिभिः परिक्रियंते सोयं लक्षणापरिकरः। हेतुपरिकरो यथा। त्वा व्याजगंति पुराणपाजित्वष्प पुराणजनो

न्मयः। नाथवेन त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यते। अत्र प्रश्नार्थसंगतीयपाथयोस्त्वयात्वे पतिहेभूहि

तीयचतुर्थपादाभ्यां परिक्रियेते सोयं हेतुपरिकरः। सहार्थपरिकरो यथा। अनेन शूनासह पार्थिवेन रंभो

रुकच्चिन्मनसो रुचिस्ते। शिप्रानरंगानिलकंपितासु विहर्तुमुद्यानपरंपरासु। अत्रानेनेति सहार्थपूना

पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोयं सहार्थपरिकरः। तादर्थ्यपरिकरो यथा। इंदीवरश्यामतनुर्नृ

पोयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः। अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु। अत्रान्योन्यशोभा

परिवृद्धय इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थाः परिक्रियते सोयं तादर्थ्यपरिकरः। उपपदपरिकरो यथा। प्रणत

वस्तु विषयपजगद्धितायातिथिस्थितिप्रलयसंभवकारणाय। सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं

नमस्त्रिभुवनसंभवे शिवाय ॥ अत्र नमस्तुभ्यमित्युपपदस्य द्यार्थः समस्तपदैः परिच्छिद्यतेऽतोऽयमुप
पदः परिकरः । उपमारूपकादीनां शाब्दार्थोभयधर्मिभिः साधर्म्यो सौन्दर्यं तमन्यपरिकरं विदुः
॥ तत्र स शब्दकृत उपमायां यथाः कंदर्पकरच्छिन्नएष समांसुलरवेदज्जमासिसः । ३ । चारचकरत्र
तं कुरु । खिगलिशाघन ३ । अत्र पदमार्गच्छेदेः शब्दैर्निबद्धार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानि विशेषिभिः क
विवरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः ॥ आर्थकृतो रूपके यथा ॥ विद्युद्गात्र
तासमुद्भूतः अन्से दूरेगामंदरागावमद्रिः । तौ अदमरुरसंसातिस्तामगोरात्र मश्चकलसौघसमौ ॥
अत्र गगने समुद्रत्वेन रूपिते सूर्यसिधास्मभिर्मेघैर्मन्दरमन्तककलशौ मथनादिक्रियानिवेशिभि
रेवैपरस्परोपमानात्साधार्म्यमुत्पादितमित्यार्थोयं रूपकपरिकरः । उभयकृतो विशेषश्लेषो यथाः रत्न
मुरगानाहरतोरगालिमास्तलक्षर अपीवरचरणाग्र्यलसो । वहत्यपि असंगममिश्रविभ्रमणोऽत्र लयपता
हरातु वस्तु जरणे ॥ अत्रापि प्रियसंगमोऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरूढार्थयोः साधर्म्योत्पादना
पजले क्रीडन्तो सुयाति न सस्य यथोक्तविशेषणानां शाब्दोर्थेन सोपस्कारकृत इति उभयकृतोऽयं वि
शेषश्लेषपरिकरः । एवमलंकारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यं ॥ एकावलीति यासापि मित्रापरिकरात्र हि । त्रिधा सापि
समुद्दिष्टशब्दार्थोभयभेदतः । तत्र शाब्दैकावली यथा । पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं नगहरणं ॥ ह ६२
रिमिव हरिमिव वहति पयः षट्पदपयोधिः । अत्र हरमिव हरिमिव हरमिव हरिमिवेति शाब्दैकावल्याविभि

62A

त्रार्थ्यपाय यः कर्मकारकमुपास्थापयतो सोयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः । अर्थैकावलीयथाः किमिति
कबरी यादृक्षा रत्नशोकि मकज्जले मरवल लिखिताः पुत्रावल्याः किमघकपोलयोः । अयमयमर्योकिं
स्मकृत्यसंस्मरणेन ते प्रियसखि सर्वं दत्तं त्वत्ता विलासपरी चं दः । अत्राप मय मिति सर्वनाम पराम र्थमा
णायामागुपन्यस्त कारणाभूत यानतो न्यथावातथाविधये कावल्या अ पास्थि द इति कर्तृकारकमभित्रार्थ
इव परिक्रियतेः सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः । उभयैकावलीयथा । अंवरव्याति नमयानस्तु षया
साथि नौवयानमया ॥ अरमपि नतया नुतयावररा जइ कस्य दोषो यं ॥ अत्र ॥ वसुधा समर्थलक्षणोर
र्थैस्त द्विभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली क्रमेणा मिथोनुस्यूतैर्मायोनुस्यूतैर्मायोनुस्यूत एव नुष्यती
ति क्रियाहेतुर्मधित्याशिभिः परिक्रियते सेयमुभय ग्रथितत्वात् उभयैकावली परिकरस्यैव भेदः । क्रियाजातिगु
णाद्रव्यवाचिनैकत्र वर्तिना । सर्ववाक्योपकारश्चेत् दीपकं तन्निगद्यते । अर्थ दितिः पदावृत्तिरूपया वत्तिरावली
।सेयुटेरसनामाला चक्रवालं च तस्मिन्नेषु क्रियावाचिनाद्यादि दीपकं यथा । चरंति चतुरंभोधि वेलोद्याने
षु दंतिन । चक्रवालाद्रिकुंजेषु कुंदभासो गुणाश्च ते । अत्र चरंतीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्थ
येनोपकारः क्रियत इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते । एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यं जातिवाचिनाआदि
दीपकं यथाः पवनो दक्षिणाः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधां । स एव च नतांगीनां मानभंगाय कल्पते ॥ अत्र पवन
इत्यादि यादेजावपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषयमुच्यतेः एवं मध्यांतयोरपि द्रष्टव्यं गुणवाचिनाआदि

दीपकं यथा॥ श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपंक्तिभिः। भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः॥ अत्र
श्यामलाः इत्यादिपादे गुणपदेनेनादिदीपकमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यं। द्रव्य
वाचिना आदिदीपकं यथा॥ विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः। क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता
दैवतर्द्धयः॥ अत्र विक्रमेत्यादिपादे द्रव्यपदेन लोपादिदीपकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि
द्रष्टव्यं। अर्थावृत्तिर्यथा॥ हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति बकुलेषु मोदते मरुति इह। हिमधौ कलकण्ठिषु च
प्रीयते कामी॥ अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयते इत्येतेषु पदेषु स एवार्थ आवर्त्यमानः सर्ववाक्यानि दीप
यति सैषार्थावृत्तिर्दीपकस्य भेदः। पदावृत्तिर्यथा॥ उत्कण्ठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनां। यूनां चोत्कं
ठयत्यद्य मानसे मकरध्वजः॥ अत्र उत्कण्ठयतीति उत्कं वाक्ये तेकरोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं
वाक्यद्वयमपि दीपयतीति सेयं पदावृत्ति दीपकस्य भेदः। उभयावृत्तिर्यथा॥ जयपङ्केरुहवनभावनजपयग
वन्नाखिलवरदलं वरद निगमनिधे जयपद्म। विश्वं ब्रूते शास्त्र जयमदनान्तक जयपादिषु रो। अत्र जयेत्यर्थः
शब्दश्चावर्त्यमानः सर्ववाक्यानि दीपयतीति सेयमुभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः। आक्षेपो यथा॥ त्वमर्कस्त्वं सो
मस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहस्त्वमापस्त्वं व्योमस्त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च। परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणि ६३
ता बिभ्रतु गिरं न विद्मस्तत्तत्त्वं यमिह हि यत्त्वं न भवसि॥ अत्र पूर्वार्द्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्र
थमपादस्था या। सैव निक्षिपयादीपयतो न तस्य तिष्ठ पादे त्वयि निरूप्यातोरात्पुरमर्थं आवर्त्यमानः क्रिया

63A

तरेण संबध्यते: चतुर्थपादे तु पुनरर्पिते नेव रूपेण स्वार्थे न भवति न संबद्धं तद् इति संपत्तिरा
वलीमिह। एवं संभेदो भवति। संपुटं यथा। णव पल्लवेसु लोलन्ह घोलन्ह चिडु वेसु चलइ शि
हरेसु॥ अथ इव वेधे एसु चलल लोचसंतलच्छी असोअस्स:। अत्र नवपल्लवेत्यादीन्यशोकस्येति
लोललोलत्यादीनि वसंतलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनो संपुटक्रमेणाभिप्रायः संबध्यमानो भिषक्स
वृद्धान्यवदीपयतः तदेतत्संपुटं नाम दीपकस्य भेदः। रसनायत्यासनितं विकाशिकमलं कमला
नि सुगंधिमधुसमृद्धानि। मधुलीलाविकुलाकुलाम्बलिकुलमपि मधुराणितमिह। अत्र रचना
क्रमेणाभिप्रायः संग्रथितानि नालिनविकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यनन्तरेण धिकरण
वाचिना द्रव्यादीपकेन दीप्यते: तदेतद् रशनादीपकं नामादिदीपकभेदः। मालापथ्या: इमिरणा सरए
णामसोसमिरणविणिसणिमा इकुसुअवणं। कुसुअवणेण अपुलिणेण असा हेए हसउले। अ
त्र मालाक्रमेण परस्परग्रथिताः कार्णो हेतवः। बद्धपथशिप्रमत्तपः शोभत इति क्रियादीपकेनातदेत
न्मालादीपकं नामदीपकस्य भेदः। कः पुनरस्य पूर्वोस्माद्विशेषः। पूर्वप्रवृत्तिच्छित्त्वं रशनायां सर्वत्रः इह
तु प्रवृत्तत्वं मालापुष्पवत्संदर्पेण पूज्यमानेन क्रियादिभिः संबध्यत इति तत्तोभिधेतोः च बक्षालंयथा सेय
मागणमागते न भवताचायोसमारोपिते देवालोकपाणे न येन सहसापघत्समासादितं। के उन शराः
शरैरशिशिरस्तेना पिभूमंडलं तेन स भवता च कीर्तिरतुल्या कीर्त्यत्रिलोकत्रयं।। अत्र संग्राममागणमागते

न भवता चापेस मारोपितन इति भावनाच्चापे समारोपितत्व इति भावलक्षणेन हि स्वभावविशे
षस्याहिनीयपादिकस्य केयूरस्य चापत्वे स्वरूपेणाभिधानेन तदेतस्यक वा लालिङ्गितो वमालादीपकेन विस्त
रताबोधितमिदं चक्रवालेनाम दीपकस्य भेदः। शब्दशये द्विवार्थ स्वद्वयोरुपमनोरथा भणनं परि
पाथी पञ्चमः समपरिकीर्तितः। तत्र शब्द पारपाटि द्विधा। पदतो वाक्यातश्च। तयोराद्या यथा। तस्याः
प्रवृद्धलीलाभिरलापस्मित दधिभिः। जीयते वलकोकुरस्वमिशोवरसेपदः। अत्रालापस्मितद
धिभिः पदार्थैव। लकोकुकुरस्वमिदीवरसेपदः। पदार्थैर्जीयं इति शब्दपरिपाटी भावाभात्वनं स्वपदतः
शब्दपरिपाटिः क्रमः। वाक्यतो यथा। इन्दुमूर्द्धि शिवस्य शोलतुहितुर्वक्त्रोनरालोकः त्नने देयाद्द्वयंमुद्
पहूयनदृ पमामानं वनानेमिषाः॥ संवादः प्रमावेन परस्परसतानां [illegible] पोतयोः ऊर्ध्वदेशो विवि
तिते नवहृहिध्यानस्वरूपेणत्व। अत्रेदु मूर्द्धि शिवस्य शोल तुहितुर्वक्त्रो नरालोकः त्नन इति चान्यार्थ
वाचिनोः शब्दसमुदायोः क्रमेणात्रा ध्योरपितिते नवहृतिध्यानस्वरूपतापतिवाक्यार्थस्य पवाविस्मां श
ब्दसमुदायाभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संवध्यतेः सेयं वाक्यातः शब्दपरिपाटिः क्रमः। अर्थपरिपाटि
द्विधा। कालतो देशतश्च। तयोराद्या यथा। हस्ते लीलाकमलमलकवालकुंदानुविद्धं नीता लोध्र
प्रसवरजसा पांडुतामानने श्रीः। चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं सीमंते च त्वदुपगमजं यत्र
नीपं वधूनां। अत्र हस्ते लीलाकमलमलके वालकुंदानुविद्धमित्यादि पद्यानां शरदादिकालक्रमेण

६४

66A

त्रैदपिनाभिज्ञानस्य यो परो माचक्रिया विशेषः सत्क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥ अनुभा
वातिशयो यथा ॥ विमलिअरसा अलेणाविविसद्दरवङ्गणा अरवूढामूलच्छेअं ॥ अच्चतमुणासिहरंति
हुअणा हरेण पवट्ठिएण विढडिएण ॥ अत्र सावलमपि मृदुनाशेषरणापि च तस्य मूलं नरवं त्रिभुवनमप्यु
ल्लंघयता हरिणापि न तु गाशिखराणि प्राप्तानीति देवलोकसीमातिक्रमेणाविशेषप्रमस्थापर्वतानुभा
वमरणवंशो यमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोनुभावातिशय उच्यते ॥ अन्यातिशयो यथा ॥
रणादुज्जओ रहमुहे सुरा अवक्का अतिदुआणस्सरमो पदुरुआणच्छोत्ति फुडं विहीसंगेणा फुडि
आहं तीसमिअं ॥ अत्र दशास्यः समरेणाभीपतेसुराश्चामारत्वान्नवध्यातेः नयोग्यपरस्परंसेघ दृक्क्रिया
तिशया त्रिभुवनमपित्तयं यास्यनीतिमयेत्मोन्यातिशयातिशयभिरणानालोकसीमातिक्रमेणाविशेषेविव(
स्यासेपंक्रियातिशयोनामातिशय एवान्यो मातिशय उच्यते ॥ श्लेषो नोकार्थकथनं पदैनैकेन कथ्याते
न दृक्क्रियाकारकैः स्यान्विजाभिः सषड्विधः ॥ तेषु भिन्नपदश्लेषाकारेण संबंधश्रवणत्र पथवर्तिना ॥ राज्ञाप्र
द्वेषो माभिन्च्छमप्रियं किं न बाधनेः अत्रप्र द्वेषोपान्नेः प्रथमपामः किमतिप्रियारहितं मानवाधनरत्नुक्तेर्यु
क्तिमाहः रत्नमनुभूयमानेन प्रकारेणाराज्ञा संबंधं रक्षोदशानद्वेषाकारेण न सत्रयपवर्तिनेतिः पोषिद्वेषा
रणमाकारेणाराजमार्गानिग ॥ मेवाचरजा प्रक्षयद्वेषःसंबध्यते लोऽप्रियमवस्य बाधतएवः तदत्र पूर्वस्मिन्नप्र
रणाकर्षेहितीयोर्थः प्राकरणिकः पद्मभेदेनोपश्लिष्यमारोपितत्रपदश्लेषापदेशमासा दपतिः अभिन्नपदो

यथाः असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः । राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः । अत्राप
मुद्दीप्यमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्ते श्लेषमाह । राजानुरक्तमंडलउदयमृदुकरः कान्तिमा
नितिः यो ह्यार्थभूतो राजा शोभस्य लोकस्य हृदयहारी भवतीतिः अत्रापि च प्रकारणिके ऽर्थे ऽप्राकरणिक
उपश्लिष्यमाणाः पदानामभेदानामित्र पदश्लेषो भवतिः भिन्नक्रियो यथा । मधुरा रागवर्द्धिन्यः को
मलाः कोकिलागिरः आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः । अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापं
पदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चयेनोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यासितेक्षणा
इति वा विशेष्येकपदद्वयपर्यायपनः संबंधो भवतिः तद्यथाः आकर्ण्यन्ते । कोकिलागिरः कीदृश्यः मधुरा
रागवर्द्धिन्यः कोमलाः पुनरपि किंभूताः असितेक्षणा असितेउपवेश्यितेनिश्चलोकेन अन्तः प्रमोदत्तुभवा
शस्यो याभिस्तास्तथाः सर्वोपि हि मधुरं शब्दं मानपायन्ति श्लाघ्या भवतिः श्लिष्यन्ते चकाः असितेक्षणाः
हरिणाक्ष्यस्तु पः किंभूता मदकलाः कोकिलाभिः कोमलाः शि● गवर्द्धिन्या मधुरा इति सोयं द्वयोर्विभिन्न
क्रियायोभिन्नार्थे कारकाणां पदार्थानामुपश्लेषो भिन्नक्रियश्लेष उच्यते । अभिन्नक्रिययोर्यथा । स्वभाव
मधुराः स्निग्धाः संसन्ध्यारागमुल्लकशांता ॥ दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियाइ । अत्र कर्षन्तीत्येत
स्यां क्रियायां दृश्यदूतीनां लश्लिष्टपदत्वेनावेशादुपमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरप्यवा
कोविशेष इति चेत । तत्रैकस्यैव प्रकारीणि काव्यमप्यत्र तु द्वयोरपीतिः अपंच भिन्नकारकयो र्...भवति । भि

67A

न्नकारको यथा: गतिर्विरामश्च नागेन वपुरूरुचरंभया ॥ आद्ये पादे गतिः प्रवालेश्च तस्यास्तुल्यत्वमापयुः
अत्रैकस्मिन्नपि धर्मे धर्मिणोरुभयोरपि चारभोत्रा गतिर्गृह्यते । तत्रागतेर्विरामश्च नागेन हस्तिना ऽहिनाच
तुल्यत्वं वपुरूरुरम्भया चरत्याः परामिश्च तुल्यत्वमोपयोः पादयोश्च प्रवालोष्ठि कुसुमैर्नवपल्लवैश्च
यानीययो: श्लेषप्रभावाल्लभ्यते सोपमनेकवर्त्तित्वं हि भिन्नकारकरतिश्लेषो भवति । अभिन्नकार
को यथा: कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी । याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि । अत्र
हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वास्यभावं गतेत्युक्ते पुंसि माहा कृष्णार्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति ।
या हि कृष्णार्जुने ननु रज्यते कथं सा कर्णावलम्बिनी भवति । या चैवमुभयगता तस्याः को विश्वसिति । सा च
यमेककर्तृकत्वादभिन्नकारकरतिश्लेषो भवति । स्वाभिप्रायस्य कथनं परिवाप्य भावना । अन्यापदेशो
वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ मते चास्माकमुभे द्वे अभिधाने नैव भाविकात् । यत्कथ्यते भयात्स्वाभिप्रायो वि
दः सोपि कथ्यते । तत्र भाविकभेदे स्वाभिप्रायकथनं यथा । हेला विज्ज इ उ गोत्तिय आदिट्ठम्मि जम्मि भि
उत्ति आ । तत्थ रा अवा हम ओधि पर आह सत्य विधु हर आहि ला ... जए जल रामोव अंसि आ तं मे
करहुमारा अज इमे खंडे हुजी अ अं । अत्र प्रमेदा संभाषणाभिपात्र भावप्रकाशरूपानप्रत्यमभिमतप
ति पादनरूपश्यामिप्रायस्य कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकं । अन्यभावना यथा रसरणावलि ।
अंदटकं तितं धनं ए दीहं सुपयरा हं । होर धेरसा हो रंगमुसघंध स्मारणा म हिल्लारणा । इत्यत्र ... भावनया

मुसल्रूपस्योक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं विशेषः । अस्यापदेशोपपर्णास... कैरैः अस्माएरान्वि
ति अवि अवीर्हीराणां श्रीरमसुवसहण्णाहरक्खिकज्ज इ गहयछेत्तः अत्र परस्त्रैसम्पर्कवारणनिवार
णापदेशेन विरातपस्थित उपपत्तिनिवार्यते । तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकं । उभेदेषुव्यक्तो यथाः मेते
सिमहुमहपाणा अंसदारोसित्ति अमेसयाअक्षअरां ॥ आजसुमुद्दसत्तावेसमा बेसुसुरणाहजा अवल्लो
अं । अत्र मायाविनोः महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन ज्ञातमेवास्मि इति व्यक्तोयमुभेदः । अव्यक्तोयथाः त्तिः
शेक्षच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः मिथ्यावादिनि दूति बाध
वजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं । अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि
न गता तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवताम्राकारेणोक्तो हरसोनयघपि दूत्या उपक्षितेनि मित्रे तया यिन पूर्व
वचनेमिल्यव्यक्तोयमुभेदः । उभयरूपो यथाः अम्लानोत्पलकोमलेलखिद्दशीनीलांजनेनांचिते कर्पूर
छुरणाच्छगण्डफलके संवेल्लितः पाण्डिमा । श्वासाः संमुचकञ्चुकस्त्रमिभुवः किं नु प्रमाहिन्नामंगानां क्रशि
मानमुत्कटमसुं कोनाम नो त्यस्यते । अत्र दृशोर्म्लानतागण्डयोः पाण्डुरत्वं श्वासानां दैर्घ्यमित्युक्तं तानि दूत्या
यथोपमर्दिनयत्वा नीलांजनादिप्रयोगस्तस्याः तत्वाप्नुयामेव्यगानं क्रशिमानमुत्कटमसुं कोनाम नो त्यस्य ६८
तइति योयं सर्वारव्याहारं तेन नतदभिप्राय उन्निल्लोनुदिन्नश्च भवतीत्युभयरूपोयमुभेदः । तेमीव योयु
भेदा भाविकात्रभिद्यते । संसृष्टिरिति विस्तेयानानालंकारसंकरः ॥ सानुव्यक्ता मयाः व्यक्ता व्यक्ता व्यक्तेतिच

69A

वर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्तिका मताः स्मृतिर्वितर्क औत्सुक्यं चिंता चपलता मतिः गर्वः स्नेहो धृतिर्व्री
डाऽवहित्थमूर्जितं मदः । हर्षो मर्षोऽसूयेर्ष्याविषादो दैन्यमुग्रता ।। त्रासः शोकापस्मारो ग्लानिरुन्मादः संभ्र
मः श्रमः । निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता ।। इति भावास्त्रयस्त्रिंशद्विज्ञेया व्यभिचारिणः । चि
रं चित्ते वसंति ये ते संबध्यंतेनुबंधिभिः ।। सत्त्वप्रतिग्रंथते प्रबुद्धाः स्थापिनो च ते । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमि
होच्यते । निर्वृत्तयेस्य तद्योगात्प्रभवंतीति सात्त्विकाः विशेषेणाभितः काये स्थापितं चारयंति ये अनुभावादि
हेतूंस्तान्वदंति व्यभिचारिणः ।। जनिताये न जायंते ते एव व्यभिचारिणः सम्यक्स्थास्ते हि प्रेमाद्ये भवंति न भवंति
च ।। रतौ संचारिणः सर्वा ग्रावसिंहे धृतिर्मतिः ।। स्थायत्वेनैवोद्भूते प्रेपशांतौ दानेषु जानते । संस्कारपाटवाद्विभो
तु भावं वानि जाश्रये ।। संचारिणां वा जनयन्सात्त्विकं वा समापने ।। उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिर्हेतौ पटीयसि
।। अनुवेधोनुभावाद्यैरनुबंधोस्य कथ्यते ।। विभावस्यानुभावस्य सात्त्विकव्यभिचारिणोः ।। संयोगे तस्य ।
निष्पत्तिर्मात्रं निष्पत्तिरिष्यते । विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः ।। दीपनातिशयेभ्यः स्यात्प्रकर्षः पुष्टिरु
च्यते ।। स्यात्तु कालबलोत्पत्तिरेतौ भावांतरोदये ।। संसर्गस्तस्य पक्षे न संकरः समिगद्यते । रसांतरतिरस्कारा
न्यद्ध्रागात्ततस्य पः । भवत्यपचयो वृद्धेस्तद्दासंततमस्य च स्मृते ।। हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु । गौणेष्वेव
पदार्थेषु तदाभासो विजानते । बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु । सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमास्तस्य वर्ण्य

ते॥ आश्रयात्प्रकृतेर्वापि संस्कारस्थैर्यतो ऽपि वा। यो ऽस्यात्यन्तमनुच्छेदः स शेष इति शब्द्यते॥ शृंगाराद्यास्तथैव च शांतोद्भुतादयः॥ पंचरत्यादिभेदास्तान्विशेषान्समन्वते। विभावश्चानुभावश्च संचारी चाश्रयश्च यः॥ देवलीलादयो ऽपूर्वाः परिपोषः स कीर्त्यते॥ आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रमादेः समुपजायते। विषयो यत्र यो वाऽपि सो ऽस्य जन्माधिगच्छति। आलंबनविभावः स ज्ञानकारणमुच्यते। तेनादर्शादिरूपेण संस्कारस्तेन जायते॥ अतः परं प्रस्तुत आश्रयादेर्गुणैर्नमः। तत्प्रबोधाय मात्यर्थं वेद्यते ऽद्दपादयः॥ उद्दीपनविभावास्ते संततेः स रतिं वांछति॥ दृष्टिप्रपतनं चैतन्मन्यते वत्ति चेष्टते॥ तेनुभावास्तदा येषु स्वेदरोमोद्गमादयः। हर्षामर्षादयो यैव ज्ञेयाः संचारिणोऽत्र ते॥ स्मृतीच्छापलजन्मानो मनोवाक्कायसंश्रयाः। विलासा यैव रस्त्रीणां ज्ञेया लादयस्तु ते॥ लीलाविलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं॥ मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा। विहृतं क्रीडितं केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः॥ हेलाहावादयश्चान्ये ज्ञेयाः स्त्रीपुंसयोरपि॥ उपसंख्यानमेतेषामनुमच्यते॥ यश्चाभ्यावानुभूतिर्भावस्मरणाय तु भावव्रतस्मृत्यादयो ऽनुभावास्तु भावाः संचारिणश्च ये॥ नादि तुष्टियमभासास्ति न दृष्टैरभिनयाः स्मृताः। भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति। नाधिगच्छति चानीहे विप्रलंभ ७० स्तदोच्यते॥ पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणाश्च सः॥ पुंसः स्त्रीप्रकारेषु चतुः कोऽस्य प्रकाशते। प्रागसंकेतयोः पूर्णोरभिलाषः प्रवर्तते। संकल्प्यमरणीयो ऽनुरागः स प्रागुच्यते॥ अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटि

70A

ल्लेतिसः॥ अहेतोर्भीतिनेमुक्तेर्हेतोर्वानउच्यते। देशांतरादिभिर्भूतोर्व्यवधानंचिरापपन। नवेपुरुगो
ष्ठोढवाप्रवासः सोभिधीयते॥ लोकांतरगतेपूर्णवल्लभेयल्लभापदाम शंदुःखापनेदीनः करुणः सत
दोच्यते॥ रतिरेवयसंप्रासेपुष्टः संभोगउच्यते। सोपिपूर्वानुरागादेरानंतर्यच्चतुर्विधः। नविनाविप्रलंभे
नसंभोगः पुष्टिमश्नुते। कषायितेहिवस्त्रादौभूयान्रागोनुबध्यते स्त्रीपुंसयोर्विप्रलंभेवेविलासकल्पना
द्यः॥ चेष्टाविशेषाः संभोगे चुंबनालिंगनादयः। विप्रलंभेभियोगाद्येः संभोगेसाध्यसादिभिः। मिथः
परीत्याख्याः प्रमतोनिद्रियास्ताः परोक्षपः। विप्रलंभादिष्वाद्यानां लोकसिद्धेषुवस्तुषु॥ मकृत्यादिविभाग
नविवेशानिरूपः॥ संभूत्यविप्रलंभार्थानमधिकेऽयः प्रलंभने॥ इत्यादिज्ञापकान्नेयः प्रपूर्वोवंचने
लभिः॥ आदानेचयतिप्रत्यविसंवादनमेवच॥ कालसंहरणंचादुःप्रतारणंचवंचनं। पूर्वानुरागपूर्वे
षुविप्रलंभेषुतत्क्रमात। विशेषद्योतकेनेहव्युपसर्गोगस्सूच्यते॥ प्रतिश्रवोहिपूर्वानुरागेवंकेत्तिनादि
तादिभिः॥ अभीष्टालिंगनादीनामाख्यानंद्रीभयादिभिः॥ मानेपिवारणानेषांविसंवादनमुच्यते॥ अयथा
वत्प्रदानेवाप्यलीकस्मरणादिभिः॥ प्रवासेकालहरणं व्यक्तमेवप्रतीयते॥ प्राप्यागमेधिदैतानिकीताः
कोतेषुपुंजने। मन्यादानेर्धूतलेषांकरूणाकोनमन्यते॥ स्वयरत्नानिहिविधिस्तानितत्रापकर्षति॥ प्रलंभे
यत्रपरिवाश्चनामात्रकाचिनि॥ विनासमंसेचतुराश्चतुरोर्थोत्रयंजते॥ विविधस्याविरूद्धस्तव्याप्तिद्रष्ट
न्नमेगासः। विनिपिट्टस्य पूर्वानुरागादिषुविषज्यते॥ पूर्वानुरागेविविधंवंचनंप्रीतिदानादिभिः॥ मवेविरू

दुतमारुः पुनरीर्ष्यापि तादृशैः। आविर्भूतं दीर्घकालत्वात्प्रवासेन तत्प्रीयते। विनिवृत्तं तु करुणोकरुणत्वेन
गीयते। रागो नु सद्य पश्चाद् अनुरूपो नुगतोपि वा पूर्वो रपूर्वैः पूर्वानुरागशब्देन शब्द्यते॥ रागते रंजनेर्वापि
रागः करुणाभावयोः॥ यजा न्यन्कारके भावेन भोगेन निपाद्यते॥ मान्यते प्रेयसा येन येप्सित्वेन मन्य
ते॥ मनुते वाभिमीते वा प्रेम मानः स कथ्यते। महाभाष्यकृतः कोप्यावनुमानमिति स्मृतेः॥ लघुत्वतोपि न पुंस्त्रि
यो मानशब्दः प्रयुज्यते॥ पत्नीं गताप्युवानं व्यवसितेन व संगतिका। स प्रवासः प्रवासेन प्रतीपार्थेन कथ्यते॥
चिंतोत्कं यद्द्विभिश्चेतोभ्रंशं वा स पतीतयः। प्रवास पतिवापुनः स प्रवासो निरूप्यते। प्रपूर्वको वसिर्त्तयः
कारितोतः प्रमाययेत्॥ तस्मीप्रवासपदेन मितिवृद्धमुशास्यताम्॥ अद्भुतोत्पादनापोक्ष्यः करुणस्य सं
यथा॥ दृष्ट्वा श्वोचत्रासो गोचरं कारमाक्रोशतीतिवत्॥ दृष्टो वस्थायते स्यान्नमितः तु रूपयोच्यते॥ अप्रंसंज
नेपि च ययथा पाठो मे सपिवाकुरु॥ मूर्छा विलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः॥ करोति चित्तं दुःखेन यो सो
करुण उच्यते॥ भुजिः॥ पालनं कौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु॥ भुनक्ति सुखो भुंक्तेन्नं भुंक्ते सुखमितीष्यते
॥ समीचीनार्थ संपूर्णात्मनोपयप्रपयेसति॥ भावे वा कारके वापि रूपं संभोग इष्यते॥ स पालनार्थः पू
र्वानुरागानंतर उच्यते॥ उत्पन्ना हि रतिस्तस्मिन्प्राज्ञानुकूल्ये न पाल्यते॥ समानानंतरं मानः कौटिल्यार्थ विगा ७१
हते॥ सनोपि कुटिले प्रेम किमुमान न च येसति॥ प्रवासानंतरे तस्याभ्यवहारार्थ तेष्यते॥ तत्र सुख्यापि तैरन्न
मिव निर्विशतेरतिः। करुणानंतरा तोनुनावार्थः स कथ्यते। विप्रं न व भिन्न रसिन् हि सुखमेवानुभूयते॥

71A

पदिवभोग इत्यस्य संप्रयोगार्थं व्याचिनः॥ समासमामेव तु राज्ञ तु रोर्थान्प्रचक्षते॥ समं ह्रिमोथसे
वोरोः संपूर्णाः सम्यग् दुद्धिमान्॥ अनंतरोपदिष्टेषु संभोगेषूपपद्यते। नवहिसंगमप्रायोग्युवा पुनः
साध्वसार्द्रमिः॥ संस्थिमानेवरत्यर्थमुपचाराश्च युंजते॥ मातस्मानंतरे तेषां व्यलीकस्मारणासि
भिः॥ दोषेशेषानुसंधानात्संवरः केनवार्यते॥ संपूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रेमसंगमे॥ उत्कं-
ठितानां नृपेवमुपभोगः प्रवर्तते॥ मत्यागतेपि यत्रैवारतिर्युक्ति। प्रयोजने। साकिमावर्ण्यते पूर्ना
तत्रैवमत्तजोवते॥ वुर्वानुरागपूर्वोरणं व्युत्पत्तिमिहदाहृतः। अनंतराणि सर्वेषां तत्त्समासेनिरूप्य
पः॥ वृत्तिस्तत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थापि वर्तता॥ प्रधानमनुपसृत्यननतदर्थो निवर्तते॥ प्रथमा
नंतरे वृत्तेरजहत्स्वार्थतेष्यते। नान्यतमजहत्स्वार्थता मानानंतरे विदुः॥ प्रवासानंतरेत्वोषद्जहत्स्वा
र्थतेष्यते॥ करुणार्थस्य संधोपि नास्त्येव तदनंतरे॥ अथ मोचेद्रकः कंदवत्पुर्वीसु वसंतकः॥ आरो
लनवतुर्ष्पेकशाल्मलीमदनोत्सवः॥ उदकक्ष्वेडिका शोकांतसिकाचूनभंजिका॥ पुष्पावचापि
का भूतलतिका भूतमातृका॥ करुणार्थस्य संधोपि नास्त्येव तदनंतरे। अथ मोचेद्रकः कंदवत्पुर्वी
सुवसंतकः॥ आंदोलनचतुर्ष्पेक शाल्मलीमदनोत्सवः॥ उदकक्ष्वेडिका शोकांतसिकाचूनभ
जिका॥ पुष्पावचापिका भूतलतिका भूतमातृका॥ कदंबयुद्धानि नवपत्रिकाबिसखादिका॥ शाक्रो
चकिमुदीपतराम्निरमूषखादिका॥ नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडमेसाक्षादर्शन॥ घूतानिमधु

दूतमारुः पुनरीर्ष्यापि नायिकाभिः। आविद्धे दीर्घकालत्वात्प्रवासेन तन्नीयते। निनिषिद्धे तु करुणो करुत्वेन
नीयते। रागोनुसरद्यश्चाद्यनुरूपो नुगतोपिवा पूर्वोरपूर्वकः पूर्वानुरागशब्देन शब्द्यते॥ रागजंतेरंजति वीप्सि
रागः करुणाभावयोः॥ घजाम्यन्कारके भावेन भावेन निपात्यते॥ मान्यते प्रेयसा येन यं प्रियं पत्येन मन्य
ते॥ मनुते वा मिमीते वा प्रेम मानः स कथ्यते। महाभाष्यकृतः कोप्यावनुमानमिति स्मृतेः॥ लुडतोपि न पुंल्लिं
गो मान शब्दः प्रदुष्यते॥ पत्रांगनापुवानन्यवसतेन वसेतिका। स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीयार्थेन कथ्यते॥
चिंतोत्कंठादिभिश्चैतोभ्रंशं वासयतीति यः। प्रवासयति वा पुनः स प्रवासोभिरूप्यते। स पूर्वको वसिते यः
कारितोतः प्रमापतो॥ नृसीप्रवासयेदेन मिति वृद्धमुशासनात॥ अश्रुतोत्पादना पोक्त इत्यः कुरुद्यटं
यथा॥ इष्टश्लोकाद्यासोतो चेरं कारमाक्रोशतीति वत्॥ इष्टो वस्यापनेयस्मा नमितः तुरूपयोच्यते॥ अभंज
ने पि च यथा पाठो मे सखि वा कुरु॥ मूर्च्छां विलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः॥ करोति चित्तं दुःखेन योसो
करुण उच्यते॥ भुजिः॥ पालनको टिल्याभ्यवहारानुभूतिषु॥ भुनक्ति पुत्रो भुंक्ते न्ने भुंक्ते सुखमिनीष्यते
॥ समीचीनार्थसंपूर्णान्नतो घञ्प्रत्ययेसति॥ भावे वा कारके वापि रूपं संभोग इष्यते॥ स पालनार्थः पू
र्वानुरागानंतर उच्यते॥ उत्पत्राहिरति रसास्मिश्चानुकूल्ये न पाल्यते॥ समानानंतरं प्रासः कौटिल्यार्थे विगा
हते। स्वनोपि कुटिले प्रेम किमु मानन्वयेसति॥ प्रवासानंतरे तस्याभ्यवहारार्थते स्यते॥ तत्र प्रियो यितोरन्न
मिव निर्विश्यते रतिः। करुणानंतरा तोनुनावार्थः स कथ्यते। विश्लेष नवमिश्रस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते॥ ७१

71A

यदि वा भोग इत्यस्य संप्रयोगार्थवाचिनः ॥ समासमा भेव तु रागश्च तु रोर्थान्यच हृते ॥ समं क्षिप्तोथ से
कोर्णाः संपूर्णाः सम्यगुद्धिमान् ॥ अनंतरोपादिष्टं तु संभोगेषूपपद्यते । न वेहि संगमप्रायो युवा पुनः
साध्वसार्द्रभिः ॥ संक्षिप्ता नेव रत्यर्थमुपचारानप्रयुंजते ॥ मानस्यानंतरे तेषां व्यलीकस्मारणासि
भिः ॥ शेषे शेषानुसंधानात्संवृतः केन वा यति ॥ संपूर्णः पूर्णकामानां नांकामि नांप्रोष्यसंगमे ॥ उत्कं
ठितानां मूपेष मुपभोगः प्रवर्तते ॥ मत्वागते पि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने । सा किमावर्ण्यते पूर्वा
तत्रैव मत्तानीवते ॥ पूर्वानुराग पूर्वाणां व्युत्पत्तिभिहृदाहृतः ॥ अनंतराणि सर्वेषां तत्समासेनिरूप्य
पः ॥ वृत्तिस्तत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थापि वर्तते ॥ प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थो निवर्तते ॥ प्रथमा
नंतरो वृत्तेरजहत्स्वार्थ इष्यते । नाम्नेतमजहत्स्वार्थां तां मानानंतरे विदुः ॥ प्रवासानंतरे त्वोषजहत्स्वा
र्थेति ब्रूमे ॥ करुणार्थस्य योगे थोपि नास्त्येव तदनंतरे ॥ अथ मोचे द्रुकः केदव नुर्योसुवसंतकः ॥ आंदो
लनचतुर्थेक शाल्मलीमदनोत्सवः ॥ उदकक्ष्वेडिका शोकांतेसिका चूनभंजिका ॥ पुष्पावचायि
का भूतलतिका भूतमातृका ॥ करुणार्थस्यगंधोपि नास्त्येव तदनंतरे । अथ मोचे द्रुकः केदव नुर्यो
सुवसंतकः ॥ आंदोलनचतुर्थेक शाल्मलीमदनोत्सवः ॥ उदकक्ष्वेडिका शोकांतेसिका चूनभ
जिका ॥ पुष्पावचायिका भूतलतिका भूतमातृका ॥ कदंबयुद्धाति नवपत्रिका विससादिका ॥ शक्रा
र्चा कौमुदी पत्तराम्निर भूषखादिका ॥ नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडा प्रेक्षादिदर्शनं ॥ धूतानि मधु

यानेव प्रकीर्णानीति जानते । नित्यो नैमित्तिकश्चान्यः सामान्यो विशेषवान । प्रच्छन्नोन्यः
प्रकाशोन्यः कृत्रिमाकृत्रिमावुभौ ॥ १ ॥ इत्याहर्षे वामानो परो यौवनजोपरः । विश्रंभजश्च प्रेमणो
दुद्देशेते मद्द्विधः ॥ चक्षुः प्रीतिर्मनःसंगः संकल्पोन्य निसंततिः ॥ प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विष
योतरी । लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्छनं मृतिः ॥ मरणं चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेम वृद्धयः ॥
नायकः प्रतिपूर्वो वनुपपूर्वो नुनायकः । नायिका प्रतिपूर्वो सा वुपपूर्वी तु नायिका ॥ नायिका नाय
काभासावुभयाभासरूपपि ॥ निर्यनुक्षुचनदाभासा इति द्वादश नायकाः । तिषु सर्वगुणोपेतः क
थाव्यापी च नायकः ॥ अस्यायवो सत्तदुद्वेषउद्धतः प्रतिनायकः ॥ ततः केचिद्गुणैर्हीनः पूर्णः स्वैव वे
पनायकः ॥ समानं नायिकान्सपकनीयाननुनायकः ॥ सत्कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका ॥
हेतुर्व्यापितादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ ततः केचिद्गुणैर्हीना पूर्णा पीवे पनायिका । समानं नायि
वा किंचित्किनीयशपनुनायिका ॥ तदाभासास्तु ये यस्मै दासत्वाद्गुणादिभिः ॥ नायकस्तत्र गुणात उ
त्तमो मध्यमोधमः ॥ प्रकृतः सात्विकः सस्या द्रूजससत्तामससत्तया ॥ साधारणो नन्यजापिः सवि ७२
शेषः परिग्रहात ॥ उद्धतो ललितः उदात्तो धैर्यवर्जितः ॥ शठो धृष्टोनुकूलश्च दक्षिणश्च प्रकी
र्तितः ॥ गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमा मध्यमाधमा ॥ मुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च ॥ धी
राधीरा च धैर्येण स्वान्यस्त्री या परिग्रहात । उदात्तोपयमनात्क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी ॥ मानर्द्धे

72A

तो हानाशंतांचलिताचसा ॥ सामान्या च पुनर्भूः स्वैरिणी चेति वर्णितः ॥ आजीवनस्तु गणिका रूपा
जीवा विलासिनी ॥ अवस्थातो पराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खंडितादयः ॥ निद्राकूणितनताम्रास्यो नरीनख
विभूषितः ॥ प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित् खंडिता तु सा ॥ चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्य
या ॥ पश्चात्तापमवाप्नोति कलहांतरिता तु सा ॥ दूती महरहः प्रेष्य कृत्वा संकेतकं क्वचित ॥ यस्या न मि
लितः प्रेयान् विप्रलब्धेति तां विदुः ॥ सा तु वासकसज्जा स्यात् सज्जिते वासवेश्मनि ॥ प्रियमासीर्णपर्यं
के भूषिता या प्रयच्छति ॥ स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वं न मुंचति ॥ प्रियश्चित्ररतक्रीडारसखा खा
दनलोलुपः ॥ पुष्पेषु पीडिता कांतं याति या साभिसारिका ॥ प्रियो देशांतरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका
॥ यस्याः समुचिते प्यन्हि प्रवासी नैति वल्लभः ॥ विरहोत्कंठिता सा तु ह्यष्टधा द्विति नायिकाः ॥ हीनया त्रीणि
ना षाणिणा पीठमर्दो विदूषितः ॥ विटश्चेटोपताका प्रसरस्तस्येषां पतिग्रहः ॥ महाकुलीनतौ दार्यमहाभा
ग्यकृतज्ञता ॥ रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसंपदः ॥ मानिता दारवाक्यत्वमरुचिर्ह्यनुरागिता ॥ द्वा
दशेति गुणा नायकेष्वाभिगामिकाः ॥ मद्वीकानालिकेराम्रपाकाद्याः पाकभेदयः ॥ नीलीकुसुं
भमंजिष्ठा रागाद्या रागभेदयः ॥ अंतर्व्याजबहिर्व्याजनिर्व्याजाव्याजभेदयः ॥ धर्मार्थकामो राज्ञो प्रेममस
पकेभदयः ॥ वाक्यवस्त्रप्रबंधेषु रसालंकाररीकरान् ॥ निवेशयंत्यनौचित्यपरिहारेण सूरयः ॥ चतुर्दशत्वं
कलेयपव्वं चतुरोदात्तनायकं ॥ चतुर्वर्गफलं कोन प्रबंधं वोद्धवीपति ॥ मुखं प्रतिमुखं गर्भं विमर्शश्चमनोषि

नि:॥स्मृता निर्वर्हणं चेति प्रबंधे पंचसंधयः। अविस्मृतमसंधित्सं मुसंधिश्च। ...सर्गोन्तर्वर्तिच काव्यं
लोकेभिनंदति। पुरोवयवनरा ...दिसमुद्राश्च मेव रोनैः। देशसेपत्सव धस्परसोत्कर्षाय कल्पते॥ अ
नुरागिं दिवौर्केन्त्त्वपाल्लमपवर्गोनः॥ कालैः काव्येषु संपत्त्रीरसपुष्टिं नियच्छति॥ राजकन्याकुमारस्त्री
सेनासेनागमेर्गिभिः॥ पात्राणां वर्णनात्काव्येरसस्त्वं नेधितिष्ठति। नुपानसलिलक्रीडामधुपानर
तोत्सवा॥ विप्रलंभविवाहाश्च वेत्या: काव्येरसावहाः॥ मंत्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभि॥ पुष्टि:
पुरुषकारस्परसे काव्येष्ववर्षति॥ नावर्णनं नगा। यदि देशेषि पवि दृष्टं मनं॥ पदिशैलर्तुराश्रादिवर्णनेनै
वतुष्यति॥ गुणान्तः प्रागुपन्यस्य नायकं तेनविद्विषां। निराकरण मित्येषमार्गः प्रकृतिसुंदरः॥ वेशस्तो
भूतादीनि दर्शयित्वापिपोर्षप॥ तज्जपाल्न यकोल्कर्षक पर्नंचाधिनोतिनः॥ अपेषालक्षणोदाहरणा
नि। मनोनुकूले ष्वर्थेषु सुखसंवेदमेरतिः॥ असंप्रयोगविषया सेव शृंगार निगद्यते॥ हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्य्यश्चं
द्रोदयारंभ इवांबुराशिः। उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि। अत्र विवोप्यत्वादिभि
मनोनुकूले पार्वतीमुखे विलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषकः सात्त्विकारनुत्पा दानुत्वेन
भवस्यावत्तिमात्र मनुमापयन्ति। तत्र मेरोवस्मानिको त्पत्तो जन्मयथा॥ अभूदृद्गः कंटकितप्रकोष्ठः स्विन्नां ७३
गुलिः संववृते कुमारी॥ तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन। अत्र स्वेदरोमोद्भेदयोः सा
त्त्विकयोरुत्पादाद्रससंपरातिरूपेणाभिव्यज्यमाने॥ जंभेवर्णसंचार्युत्पत्तो यथा॥ तयोरपांगप्रतिवारिता

73A

मकिंचिद्दवस्थापितसंवृतानि ह्रीयंत्रणानामितशिरे मनोज्ञा मनोज्ञलोलानि विलोचनानि। अत्र ह्रीसं
चारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति। तदेवानुभावोपनीतो यथा: ततः सुनंदावचनावसाने लज्जां
मृदूकृत्य नरेंद्रकन्या। दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव॥ अत्र दृष्टिलक्षणः शरी
रारंभोनुभावो भवन् रसाभिर्भावं लक्षयति॥ अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबंधः॥ सोनेक
स्य यथा। विवृण्वती शैलसुतापि भावमंगैः स्फुरद्बालकदंबकल्पैः॥ साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन
पर्यस्तविलोचनेन॥ अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः सामिलाषनदवलोकनविविक्तवसंतादिभिरु
द्दीप्यमाना हेमांगबहिःस्थूलस्तंभारंभसात्त्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते॥ एकस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिर्यथा
यांत्या मुहुर्वलितकंधरमाननं तदावृत्तवृंतशतपत्रनिभं वहंत्या दिग्धोमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं
निखात इव मे हृदये कटाक्षः॥ अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसंतावतारोत्सवविलोकनादर्श
नादिभिरुद्दीप्यमाना पुनःपुनरुत्पन्नेन वलितकंधरकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारंभेणानुभावेनानुबध्यते॥
अत्रैव माधवस्य मालतीविषयिण्या देहे त्यज्ञा रतिः स्मरेणोद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादि
भिः संचारिभावैर्वागारंभेण चानुभावेनानुबध्यते॥ रतिरूपो रौद्ररसनिष्पत्तिर्यथा॥ तं वीक्ष्य वेपथुमती सर
सांगयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहंती। मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिंधुः शैलाधिराजतनया न ययौ न
तस्थौ॥ अत्र जन्मांतरानुभवसंस्कारानुवृत्तिकृते पि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिः स्थिरं वि

पुत्रस्य तु श्रवणापि नयनामार्थनीपसंगमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेनोद्दीप्यमानास तु समुपजायमान ।
सात्विकस्वेदस्तंभवेपथूपलक्षितेन हर्षश्रमनिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिर्व्यभिचारिभिर्भावैः परिविस्ते
पलक्षणेन च शरीरानुभावेन समस्त्यते । सोयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगे रतिरूपेशार सोऽभिधीयते
रति । रूपेणोवरसपुष्टिर्यथा । पीनश्रोणिगभीरनाभिनिभृतं मध्ये स्तनेन पापाद्यपरिरंभमच्छिदुहि
नुः कांतेनर्के तनवः । स्लाघासावुपघातनिर्धनमनास्तत्कालमीलद्दृशे यस्मै सोच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः
शिवं ध्यायति । अत्र सर्वदेवश्रीवत्सलक्षणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतोदार्यस्थिरानुरागितारूपयो
वनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुपचारतिसदवयवविशेषकमनीयकविभावेन । नोद्दीपनवि
भावतिशयेनोद्दीप्यमाना अवस्थाः समस्तमप्यालिंगनलक्षणेन शरीरारंभानुभावेनानुमीयमानोलज्जमरण
शालक्षणं प्रेमपुष्टेस्थमीमवस्थामध्यास्ते ॥ अत्र चानुक्ता अपि सात्विका व्यभिचारिणोन्येपि चानुभावविशेषाः
प्रतीयंते । प्रियोपि च मम ग्रात्मगुणासंपदाश्रये श्रीवत्सलक्षणालिनया भूतानन्दाधिकायति । प्रवृद्धप्रेम
प्रियतमालिंगनलक्षणाशयनविभावेनोद्दीप्यमानानयनतनिमीलनानुमेयासमस्तसात्विकानुभावव्यभिचा
रिहेतुं प्रेमपुष्टेरुजरामवस्थामाश्रयति । सोयं विपर्यासोत्स्योदाश्रयप्रकृतेः संस्कारणादशादुद्दीपनातिशा
याच्च परां कोटिमारूढवर्ह्नरसः पुष्ट इत्युच्यते ॥ अत्रैव च लक्षणाः ॥ प्रियं प्रतिमनोहरामयेयं संस्थितिरित्ला
कारस्यपमात्मजेति चेद्दृामतारीनाभिवंसोदर्यति विस्मारियं प्रियतमेति कामसे पंजननीत्यादिष्व आलंबने

७६

74A

म्भः सुनुत्यः आप्रीतिः स्वावासानुपघातिनाशरीरमविशेषेन तस्मिन् मील्मजनितया च तदुपघातशोकयातुदी

यमानात् स्मरशोपयमानतया वेगस्मृतिधितर्कौन्मादमोहाधिनादिभिर्व्यभिचारिभावैः स तदनुमेये अश्रस्तंभवे

पथुप्रभृतिसात्त्विकैः शिवाश्रुपातल्हरणेन वक्षरंभानुभावेन संसृज्यमाना परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीपने ॥

रतो भयादि संकरो यथा । स्फोरश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासादयन् रक्षोरस्युपरिग्रणयान विषयाद्दा

दिं दन्तः प्रेयसीं । अत्र तकादि कलेदुतं करणा विस्फोभितं विस्मयात्क्रोधेन ज्वलितं मुहुर्विकसितं चेतः कथं वर्त

तां ॥ अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिः स्मरवस्यालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशो

कविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसांतरैः पृथक्पृथक् । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः संकीर्यमाणो

मनोवा । बुद्धिसरीरो भानुभावैर्भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः संपर्कं परं प्रकर्षमारोहन्ते तापतेनात्र चेत

सो वैकल्यादि परिभावनं मुन आरंभो वा कोऽत्र रसां वा गारंभः राहीरिव रक्षसोऽश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादि

वुद्धारंभः आलिंगनइत्यादि श्रृंगारारंभः भयादीनां च येषां नामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवानन

चरी मिति दैवात्समासादयमइति रक्षोरस्युपरिग्रणयान विषयाद्दिति ॥ आलिङ्गन्तः प्रेयसीमित्यालंबनविभा

वास्तत्स्वरूपपरिभावनानुद्दीपनविभावः विषमेदुतं विस्फोभितं ज्वलितं विकसितमचेन इत्यनुभावः अंतस्त

कारुण्यविस्मयक्रोधमुरवानुरूपाश्रुकंपापुलकाभवे वर्णविकर्माद्यः सात्त्विकाः मोहविषादामर्षौत्सुक्यानाधि

न्यादयो व्यभिचारिणः श्वानुसीयमा ॥ नानिष्पन्नेत बोभवेनिसोपं तुल्यकालबलोत्यानि कारणानां भया

द्विनिष्ठतीनोरतौ संसर्गेः सैकर रसमुच्यते। रतिन्हसे रागसमकर्षस्य न्हासो यथा।। कोयोयत्र भृकुटिरचना

निग्रहो यत्र मौन यत्रान्यो न्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।। तस्य प्रेमणस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जा

तंत्वंपादांते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः। अत्र योषितो घासोतरतिरस्कारानुरूपेच्छा न्यरागाद्रति

प्रकर्षस्य न्हासो वगम्यते।। रतिन्हसे रोषे न पात्रेषु रसाभासो यथा।। विक्किणाइ माहमासम्मि पामरो पार

डिं उवइल्लेण णिद्धूममुम्मुरे सामलीए थणए पडिच्छंते। तिर्यक्षु यथा। पाअडिअं सोहग्गं तंबाए उवह

गोट्ठमज्झम्मि। दुट्ठवसहस्स सिंगे अच्छिउडं कंडुअंती। नायकप्रतियोगिषु यथा।। पुलअं जणेंति दहकं

धरस्स राहवसरा सरीरम्मि। जणअसुआफंससमहग्घविब्भमकरा अलाहि विमुक्का। गौणेषु यथा।। उपहर

णाकंतिंसं कुसेसमेंच पसाहिआइअंगाइं। पाउसलच्छीपयओहरेहिं पडिवेल्लिअं विसो। न एते चत्वारोऽपि र

साभासा उच्यंते भावा रसा वेवलज्जारोषरूपरसान्तरयोः प्रशमो यथा। दृष्ट्वा लोचनन वन्मनाउन्मुकुलितं पार्श्वस्थि

ते वक्त्रं कथमागभूतबहिरास्मितं पुलकवास्पर्शे समातन्वति।। नीवीबंधवदागते शिथिलतामाभाषमाणे ततो माने

नापगतं निपवसुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि। अत्र वक्रलवर्ष्मांप्रिपतेमानुनयाभ्यां न्हीरोषयोरुपशमः। क्रिय

ते।। रत्नावेलरोषरूपरसस्योदयो यथा।। एषास्तुत्कमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृही ७५

ते वसने कोपाञ्चितभ्रूलतं।। मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपंचचतुरं जा

तागसि प्रेयसि। अत्र कस्याश्चिद्दलवता प्रेमरोन्मूलितस्यापि मानस्योद्योऽनुवर्तते। नभ्रूते भावाद्ययोरपि

75A

रसप्रकाराहासादिष्वपिप्रापशोदृश्यंते । ग्रंथगौरवभयान्नेहकथिताइति ॥ तत्रवेगक्रोडादिस्थेतोविका
सोहासउच्यते । तदुष्येणरसस्सभावोयथा ॥ कनककलशस्वच्छेराधापयोधरमंडलेनवजलधरश्या
मामात्मद्युतिंप्रतिबिंबिताम् । असितसिचयपीतभ्रांत्यामुहुर्मुहुर् उल्लहोपन्नपतिजनितवीडाहासःप्रिया
हसितोहरिः ॥ अत्रराधयाहरिस्वंगाद्वेषस्तुशोडतोहासस्सस्सनत्वमात्रंप्रतीयते ॥ शोकश्चित्तस्यवैधुर्यमभी
ष्टविरहादिभिः तदुदयेनरसस्यनिष्पत्तिर्यथा ॥ दृष्ट्वात्रापपातेसिसिद्धिस्तुसर्वोसुदृश्यते । वत्सरामग
तोसितिसंपातायाद्वनुमीयते ॥ अत्रदशरथस्यरामवियोगाद्दुत्पन्नस्तदुःखस्मरणादिभिरुद्दीपितःशि
त्यसंतायाविद्विद्योगारंभेराचानुषज्यमानःशोकरूपेणसोनिष्पद्यते प्रतिकूलेषुतैक्ष्ण्यस्यप्रबोधःक्रोध
उच्यते । तदुद्रेकेणरसस्यनिष्पत्तिर्यथा ॥ मय्येवस्मरणात्तारूणातिन्नतोरंतरहःसरणपमप्रतिपद्यमानेभ
द्रासुवोःकुटिलयोरतिलोहितोत्याभग्नंशरासनमिवातिरूपासुरस्य ॥ अत्रपद्यपिविभावानुभावव्यभिचारि
संयोगलक्षणायारसनिष्पत्तेरधिकमतिरूक्षातिलोहितात्स्पतिप्रकनिमित्तमतिशब्दोपादानेविद्यतेनयाप्यु
त्तमनापिकाग्रयःप्रियविषयेनरोषःप्रकर्षमासादयति । कार्यारंभेषुसंरंभःस्थेयानुत्साहउच्यते । तदुद्रेकेणर
सस्सुजन्मयथा ॥ मूर्छाजांववतोप्रभिवाष्पचरणाबाप्रश्चासेनापतेनाकंप्रंस्याश्रुमुखादप्युदुःप्रियसरवोष्णयोत्स
मादिश्यच ॥ आरेभंजयहेमद्रिशिखरादंभोनिधेर्लंघनेरंहस्वीरघुनाथपादरजसामुद्देसोःस्मरन्मारुतिः ॥ अत्र
त्राभियाद्वनप्रश्राप्यासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणोयदेवतास्मरणानापूर्वरंगपर्यवसानपितेनानुद्दीप

नविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नायमनुभवो निष्पत्तिः प्रकटीभवति। मयैव चितस्य वेल्लूयैरोद्रा
रिजनितं विदुः। तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा। नित्यान्मृत्युञ्जिवोजयमिरिरसल्क द्वापमिरिष्वन्मुरान्
शुष्यत्तालुभिराकुलेषवैरेनिर्वाणिभिरूर्त्वपिभिः। अथ वन्यैरिन्जाविनेशमहिषव्याघ्रभूमाविलाःसंघा
ते कृमिमांसघस्मरत्वात्वैलेपकाः पल्लवः। अत्र यद्यपि पल्लीनामालंबनत्वं तद्दिशोवणायाद्रूदीपनत्वं
मेत्र्जयादेरनुभावत्वं तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगोस्ति तथापि
त्रपजपेषदेवतानुध्यानयोर्लघनोपायपरत्वान्न भयरूपेण रसस्य निष्पत्तिः। अथ स्थानाहितस्थिरव्यता व
ल्पसत्वतया स्तंभमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगेन घटते। जुगुप्सा गर्हीणार्थानां दोषसंदर्शनादि
भिः। तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा॥ हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणं।
रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखेदखिन्नसीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥ अत्र यद्यपि द्विजशिशोर्जीवनाय मुनिर
पि शूद्रो वध्य इति निरागसस्तपस्वी हननपर्यन्तं जिघांसतो घृणा प्रवर्तते इति सीतापरित्यागविषय
त्वेनैवात्र जुगुप्सागमो ग्रहीतव्यः शंबूकविषये पुनरस्याजन्ममात्रमेवेति। विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशया
दिभिः॥ तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा॥ कृष्णेनाघ्रातेन रंतुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया सत्यं कृष्ण क एवमाह मुसली ७६
मिथ्यांब पश्याननं॥ व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात्स वः
केशवः॥ अत्र शिशोर्मुखे जगद्दर्शनमालंबनविभावः। तत्सामग्र्यशेषवार्तालोकनमुद्दीपनविभावः विस्मय

76A

वपुंजगामेत्यनेनानुपाता अपिसंचारिणोनुभावाश्च गृह्यंते॥ स्तंभश्चेष्टाप्रतीघातोभयरागामयादिभिः
तद्रूपेणारसस्यपुष्टिर्यथा॥ तंताणहत्थअच्छा अंगुलिअललोअणाखिंहंपउत्थयअवं। अलेक्कवपरवाणव
णिा अअंपअरच्चउलततणापिविअलिअं॥ अयंचपुष्टोपिसात्विकत्वात्स्वेदवाष्पानुपायीनेनानुमावादिभि
रनुवध्यते॥ हर्षभुतेभयादिभ्योरोमंचोरोमविक्रियातद्रूपेणारसस्यजन्मयथा॥ किंरिमहिअआगज्जिरंजल
आसणिमप्पमदपा उरेदेवस्वयंपरिरंवोएसो॥ परहोपउरणावकं। खिणिरोवंचेर्किंमुरावहसि। अस्यापि
सात्विकत्वादन्यानुवंधादयोनजायंते॥ मदभमदपीगदैर्वैस्वर्यंगद्गदं विदुः। तद्रूपेणारसस्यनिष्पत्तिर्यथा। पि
पिप्रियससस्वयंमुमुखासवंदेहिमेततनजरुदुहुतंभमभाजनेकांचनं। इति स्खलितजल्पितेमदवशात्कांगोद
ग्रः प्रगेहसितहेनवैसहचराभिरधीयत॥ अयमपिसात्विकत्वात्त्रिभ्यन्तोनान्यैरनुवध्यते॥ वपुर्जलोमहः स्वेदोरति
धर्मश्रमादिभिः॥ तद्रूपेणाग्रारसस्यजन्मयथा। हिमव्ययायाहिशद्वाधाराणमार्यांरहीनुनमुरवरूवीना(
स्वेदाद्गुमः किंपुरूषागनानोचत्रैपदंपत्रविशेषकेषु। अत्रापिपूर्ववद्न्यानुवेगोनभवतिरागरोषभयादिभ्यः कं
पोगात्रस्यवपथुः॥ तद्रूपेणारसस्यजन्मयथा॥ मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकांतस्वहस्तलिखितामममं
जरीति॥ अन्यापिकिंनसखिभाजनमीदृशीनांवैरीनचेद्भवतिवेपथुरंतरायः॥ अयमपिप्राग्वदेवनान्यैरनुगम्य
ते॥ विषादमदरोषाद्वैर्वर्ण्यमन्येविवर्णता। तद्रूपेणारसस्यनिष्पत्तिर्यथा सहिसाहसुतेणासमं अहंपिकिं
णिगा आपहत्थम्मि। अणुद्धिअ आदेसरहंजाणदृष्याणकाविसासुमुहा अयमपिनान्यैरनुवध्यते॥ अश्रुने।

त्रोदकं वारि दुःखशोकप्रहर्षजं। तद्रूपेणास्यानुवेधो यथा॥ उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया शिथिलानुवेधं। अभिज्ञलक्षितनतोन्नतभूमिभागः मार्गे पदानि खलु ते विषमी
भवंति। अत्र बाष्पशब्देन लोचनाश्रुप्रयत्नमुच्यते। न केवलं बाष्पस्यैवाश्रुः स्वावेशः॥ यथाभिलाषस्य गुरुत्वं
॥मुहुर्मुग्धः कंठे तरलयति बाष्पः स्तनतटे निमीलयन्तीव रुद्धादिद्विधा ... न तद्रूपेणास्य
स्यानिष्पत्तिर्यथा॥ तीव्राभिषंगप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तंभयतेन्द्रियाणां॥ अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृ
तोपकारेव रतिर्बभूव॥ अत्र मोहशब्देन मूर्छोच्यते। न वस्य मात्रालक्षणो मोहः॥ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविष
यं ज्ञानमुच्यते॥ तद्रूपेणास्यानुवेधो यथा॥ इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगंतुं व्यवसिता स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति
गुरुशिष्ये गुरुसमे। पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति मां॥ अ
त्र शापविषयत्वात्स्मृतिरिच्छया वा गार्भेयेणानुबध्यते॥ तिष्ठन्त्यादयः पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिरेव रूढ्याः
॥रत्यादयो हि स्मृतिमूलत्वात्तत्स्वरूपकत्वेनानुवर्तन्ते। ऊहो वितर्कः स्यात्संशयार्थप्रपामतिः तद्रूपेण
स्यानिष्पत्तिर्यथा। चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगा रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु॥ स्त्रीरत्न
सृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः॥ सोयमसतः सतो वा स्मृतिज्ञानं चिन्तनादि
द्वारेणानिश्चयं तेन ... उच्यते। उत्कंठ ... अभिलाषः स्यादिष्टप्राप्तये॥ तद्रूपेणास्य निष्पत्तिर्हा
सो यथा॥ यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कंठया बाष्पस्तंभितकंठवृत्तिवचनं चिंताजडं दर्शनं॥ वैक्ल

७७

ऽयममतावशी दशमिदं स्नेहादरसपोकसः पीत्रं नेत्रहिणः कथनु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥ अत्र विभा
वानुभावव्यभिचारिसंयोगाभावेऽपि गिरिवोत्कंठापितरस्तुवेगिरिताभिव्यक्ता उत्साहप्रतिपादनतत्परा विधेये
घाविस्मयादिनाभिभूयमानाहासरस्य व्यक्तौ॥ प्रकर्षश्चात्मा मम रोपोकसरति अनेन निर्वायितोप्रय
पलपूर्विकार्ये पुस्मृतिश्चेतीति कथ्यते॥ तद्रूपमारसस्य प्रकर्षोपयथा॥ चिंतितोऽदर्शनस्य समागमप्रमिकत्र
मगुण्यारंभरि णामुसंवलहातोतीसहरिहिस्मतात्राहमि। अत्र सल्लोपोऽदर्शनेनशून्यकात्वेनसाक्षात्
कारः सात्ताकारेण विनाचिंतयाभुमूलभूतागीतिः प्रकथ्यते॥ आत्मप्रकाशनपराचेष्टावपलतोच्यते॥ तद्रू
पतास्तस्यजन्मयथा॥ कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहितद्विरेफं॥ रजोभिरंतुःपरिवेषवंधिलीला
रविंदं भ्रमयांचकार॥ अत्र लीलारविंदं भ्रमणाचेष्टया कश्चिद्विंदुमतीतिबोध्यते॥ शंकोत्कार्यानुसंधानादर्थानि
दुरिंगामतिः॥ तद्रूपतास्तस्यानुवधोयथा॥ अशेसवंजत्रपरिग्रहक्षमा प्रदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः॥ स
तोहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः॥ अत्र पूर्वदोषारानिष्टोरणापामतिपुनरार्दुभावव
पुते॥ गर्वोस्मिषामवज्ञानमात्मसंभावनादिभिः॥ तद्रूपतारसस्यपुष्टिर्यथा॥ धृतायुधोयावदहंतावदन्यैः कि
मायुधैः॥ यद्वानासिद्धमस्त्रेणममतत्केनमेत्स्यति॥ अत्रकर्तीस्यात्मसंभावनयाऽश्वत्थाम्नावज्ञानेप्रकृतो॥
अहेतुरनिवत्वाचरस्तत्प्रतिपाद्यतामता॥ तद्रूपतारसस्य निष्पत्तिर्यथा॥ अनेन कस्यापिकुलेकुरेणास्मद्वेषुगा
त्रेषु सुखं ममैतत॥ कानिर्वानिंचेतसितस्य कर्पोयस्याप्रसंगात्स्तिनःप्रहृष्टः॥ अत्र दुष्यंतस्यशकुंतलादर्शना

78

दुत्पत्रस्तदंगस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कादिसंचारिभिः संसृज्यमानः स्पृहा निष्पद्यते ॥ अभी
ष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापपायम्रताधृतिः ॥ तद्रूपेणा रसप्रकर्षो यथा ॥ नीतौ दिक्रम वाटुशतं समतां प्रापे
य पुवीतन्वेसारं सागरिकां समागरमहो आस्येक हनुः प्रियादेवी प्रीतिमुपागता वभधिनो चलाभाजिना ॥
क्रोशजो किंनास्ति विपिस्मपमात्पहषभे यास्मिन्नुरो निस्पृहा ॥ अत्र वत्सराजस्य सर्वात्मकामनोरथे सहृष्योः
धृतेः प्रकर्षमावहति ॥ चेतौनिमालनं ग्रौडजन्मंगरागमत्तवाहिभिः तद्रूपेणा रसप्रकर्षो क्रोधशोकाभ्यां संक
रो यथा ॥ अस्य द्रौपदीकृतामिमस्य निधनात्सैन्यो नतो प्रक्रुधः पार्थस्याकृतयात्रवप्रतिकृतैरतः शुचाम्रहतः ॥
कोर्णाखप्रकरोतः पतंतिधनुषि ग्रौडजरादयपोहो वत्सेतिगिरः स्फुरति न पुनर्निर्वाति किं कद्वहिः ॥ अत्रार्जुने
स्यान्यायेनाभिमन्युवधाद्रुद्दीप्तौ क्रोधशोकावुद्भूतौ विप्रतीकारोत्पादनप्याविघ्येवग्रौडयासंकी
र्णस्याहि क्रोधशोकयोरनुभावभूनाद्वयोर्वचग्रौडजशब्द इति विशेषणान्निसंवध्येते ॥ अवहित्थेनु
लज्जादिहेषयिकासंगोपनं ॥ तद्रूपेणारसस्यानुवंधो यथा ॥ एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ॥ लीलाक
[illegible] गणयामास पार्वती ॥ अत्राप्रतामाश्रितिकेन यवि बुधास्तदंतरं ॥ चरतोरजयंत्स्यान्वरा
मरीचिभिः इत्यादेर्मुनिवाक्यादुद्भूतप्रहर्षविकारो गुरुसन्निधौ लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गो
पितो गोपितो ॥ सुखदुःखादिज गिनीतो मोहश्चित्तसमूढता ॥ तद्रूपेणा रसस्य निष्पत्तिर्यथा ॥ कांतेन तल्पमुपाग
ते विगलितानी वीस्वयं लेघनाद्दासश्च यामेसलागुणाधृतं किंचित्रं वा स्थितं ॥ एतावत्स्विदविसांप्रतम

७८

78A

हतस्यांगसंगेपुनः कोपिशोकाग्निसंभवोमदः ।। तद्रूपेणारसेनैवाधिकमपमितिस्वल्पापिममस्मृतिः ।। अत्रस्थायिनी
रतिर्योहनिष्पन्या प्रकृस्यते । समोहानेदसंभेदोमहिरारिरस्यनिष्पत्तिर्यथा ।। पूर्णोमाननननयनेस्तनलक्षयेस्वेदर्शे
[illegible] कारणास्मितं । आनतेननतुनमवरोभ्वरश्वस्तुवाचिरमुभगमुरतयथो ।। अत्रनयनपूर्णानाकारणास्मिता
[illegible] हानेदसंभेदाउभवंतोमदंनिष्पादयति ।। मनः प्रसादोहर्षः स्यादिष्टावाप्तिरत्रवादिभिः तद्रूपेणार
सस्यप्रकर्षोयथा । जातस्तेतपितुरपीद्रजितोनिहेतुर्वत्सवत्सकृतिमांमदिनाम्पमूनि ।। तस्याथपात्रमधिवति ।
वतिवीरधर्मदिव्यामतेदशरथस्यकुलप्रतिष्ठा ।। अत्रदशरथसुरदस्सुमंत्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशसतेस
मुनुर्मिद्रजितोहंतारपश्यतोमनोरथावक्ष्या हर्षोनिष्पत्रस्तस्यथायोपिवोधमेमात्राचोरेकोप्रकर्षाद्दितित्वप्राप्यपेनस्
च्यते ।। क्रोधः कृतानापमाधिसुसिरोभर्षमश्नुते । तद्रूपेणारसस्यप्रकर्षोयथा ।। लाक्षागृहानलविषान्नपूभाप्रवेशैः
प्राणेषुवित्तनिचयेषुचनः प्रहृत्य । आकृष्यपांडववधूपरिधानकेशान्स्वस्थाभवंतिमयिजीवतिधार्तराष्ट्राः ।। अत्र
भीमसेनस्यधार्तराष्ट्रेषुस्वस्थाइतिनान्यसहनालाक्षागृहानलविषप्रकारजन्माजमर्षेमनीपते ।। अत्रसूयास्य
गुणर्द्धीनामोद्धत्यारशाहिष्णुता । तद्रूपेणारसस्यजन्मयथा । वेधास्तेनविचारणीयचरीनाभित्तिययेनुदुर्वर्तिने सुरस्त्री
निवनेवनखेदयदासौलोकमहानोहिनो । यात्रित्रीणिकृतोमुखान्यपिपदान्यासन्नरक्षायोधनेपदंकोशलभि
द्वस्तुरदमनेनत्राप्यभिज्ञोजनः ।। अत्रशाखामृगस्येवतुधौवकीर्तनादौभिर्गुणनिष्पन्नघातेनपाखिनतयास्त्रमिथ्या ।
न्निहेतुसूयासंकीर्यते । रत्नाकरः समानेषुमाना । दानासमर्षरत्तां ।। तद्रूपेणारसस्यप्रकर्षोयथा ।। कुंभिनीकज्जलम

मोसरांते चित्रअनुरागो भुजाङ्गिनी एवं। पार्श्वगो गृहं ललनएणानिलस्यैव विरामभावि ऽत्र। अत्र कस्याश्चिदियमसि
सपत्नीप्रसादपिशुनगतरोनेन्मानममव्यमारणायाः समुत्पन्ने प्रियतमेन पादनिर्भर्त्सापनतयानिष्पन्नोत्ल
कतिलकानुमेयस्तत्पारपतन्नादिभिरुद्दीप्तो दुःखयतेयमत्रमनप्रतिभेदावनाभूतैर्भूःसंगता उन्मानेपवेप
थुस्विदगद्गदादिभिः संस्तम्भमानामप्रकाश्यते। विषादश्चात्र तसो ग्लानिदृष्टाया भावस्य शयेयः।। तद्रूपे रसरस
स्यप्रकर्षो यथा।। व्यर्थे यत्र कपोतद्रसरव्यपपिमे वीर्ये हरीणां च या प्रसन्नावचनोपि यत्र नगतिः पुत्रस्य वा
यो रथि। मार्गो यत्र न विस्ववक्षमीतन नपः कुर्वन्नलोपि सद्गमः सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे।
अत्र सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टाव दानसुग्रीवस्य व्यादेसपायस्याभावात् द्विषादः प्रपुष्यते सत्वत्याग
तुल्यः वामादेर्दैन्यमुच्यते।। तद्रूपे रसरसस्यानुर्वेधो यथा।। अस्मास्पायुविविचिंतं संयमध्वमनुर्त्रैः कुलेवाल्
मनस्त्वयस्याः कथमप्यवोधवक्रताभावप्रयाते चला।। सामान्यासतिपतिमूर्वकमियं दोषु दश नभाग्याधी
नमनः पंरनसनलुनद्धान्यैव घूर्णेधुभिः अत्र स्वैरप्रभवे या स्त्रयोमार्थिता देशे नुरीपयारे। पश्चिमयोश्चादै
न्योतरेणानुबध्यते।। खिदुरवान्द ऊपाहृत्यमुग्रतामपकारिषु। तद्रूपे रोमस्य प्रकर्षो यथा। प्राणापि सर्वेषां
लीलपरिहासरसाक्षिणा तेलोलेनशिरीषपुष्पहननेरपिनाम्लानिपत्। वपुषिवधापलत्रनवशन्द्रमुपक्षिय ७६
नः पतनुशिरास्यकाऽउपमदैऽऽइवेषभुजा। अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिणपद्योरघंटेविषयेप्रकृष्टमेववाक्यादिर्
भं दंडपारुष्यं च जाध्यते। त्रासश्चित्तचमत्कारः आकस्मिकभयादिभिः।। तद्रूपेण रसस्य संजन्म यथा।। परि

79A

स्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुरगंनाम्बुसविलोलहृदयः॥ उपापयुः केपितयाशिपल्लवाः स्वर्णोलद
ग्धिस्त्रीजनस्यापि विलोकनीयतां। अत्र लीलद्धिताव रावबूनंनेव स्त्रीणां स्वभावभीरुत्व विलासित्वाभा
मपि भवतीति त्रासादि भावविषय समर्थमिति र्ननु वे धोतवतीति। अनिबद्धाभ्यागमो। प्रेंद्दीशंकामाचस्तेबुधाः॥
तद्रूपे रसस्य प्रकर्षो यथा॥ सहसा मा साभिजानुपि आगमोनी अविरहक्लिष्टिआए। अत्रैतपहशेसपावि
जा अमुआसामु अत्रेअ॥ अत्र विरहिण्याः कातपातिस युमुद्वीस्पमाणावः कस्याश्चिद्दुयस्यायाः स्वेहाति
शयात्म मवस्पति मयान्यपरेयीतिप्रिया॥ मम हर्षीति शापत्वविषय सद्भिघुनपातन्मरणशंकाप्रकृष्यते।
। किं स्यादेर्मनस्तापः शरीरा तेकरोगदः तद्रूपे रसस्यजन्म यथा। स्थितमुरसिविशालं पद्मनीपत्रमेतत्
कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थाम वस्थां॥ अतिशापपरितापाल्लापिताभ्यां यथा स्याल्लनयुगपरिणाहं मंडलाभ्यां
त्रक्षीति॥ अत्र स्तनगभिकापाः स्तननिहितशरीराजिनीदलस्तापनेन वपुः सेतापो निश्चयते। वलस्याघवो लानि
राधिव्याधिप्रकर्षभूः॥ रूपेरासस्यानुवधोयथा॥ किशलयमिवमुग्धं वंधनाद्विप्रमूलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणोदीर्घशोकः। ग्लपयति परिपांडु क्षाममस्याः शरीरं शरदिजइवघर्मः केतकीगर्भपत्रं॥ अत्र प्रसंगशोकानुवंधिनि
लामि षेवर्णपिर्हीमनाभ्यामनुवध्येते॥ उत्के वांहर्षशोकोद्रेस्मादर्शित्तविसुकः॥ तद्रूपे रासस्याभिव्यातिर्यथा॥
कार्यशास्त्रलक्ष्मणाः कचकुलंभूपयिदशेषतमा दोषाणामुपशांतये प्रममले कोपपिशंतेमुखं॥ किंवस्य।
न्यपकल्मषाः कृतविशेषे योरिवेवसाम्यादृशीवतः स्वास्थ्यमुपेहिकः खलु मुवाधमोधरं धासात॥ अत्र विरहि।

80

त्रोपपादैः कृतं कटाक्षैः श्रमप्रकर्षादसमाप्तलापनूपुरध्वानैः उन्मादो निष्पद्यते॥ आद्यरात्रिशय्यायां तस्यावेगः संध

मो मतः। तद्रूपेणारसस्य संकोपपद्यथा॥ अल्पमल्पमतिमात्रं साहसे नासुनातिज्वालिनमपि विमिंचत्यलतायाया

मेने॥ चलितमिव किमुकुंज्जीविते जीविते शक्तरणमिह मम कैवाजवकांनिधेहि॥ अत्र रतिजन्मासंभ्रमाति

शयो ध्वनितिजन्मनैवम्। निःप्रकर्षेण संकीर्यतामनः शरीरयोः खेदः। क्रिया निष्पद्यतः श्रमः॥ तद्रूपेणारसस्य संकरो

यथा॥ सवलयति कर्णते संश्रयतां गमंगं जनयति मुरत्वेद्रोभ्यासिनः खेदविहला॥ कुकुलयति विरेत्रे सविधा

सुखे खेदत्वपि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन॥ अत्र मालत्या उ आख्यपत्र आश्रयो माधवा वल्लोकजनन

जावरतिः खेदगहरंगमाद्रनयनमुकुलने तुल्यधर्मितोक्रिया। संबंधोऽपि नौचित्यस्वख्यातिर्वेदस्तन्ना

रुद्रादिभिः॥ तद्रूपेणारसस्य शोपयथा॥ जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासतां॥ मन्ये तत्रैव धीमतां भूयो

भूयस्तत्पाके रा॥ अत्र मोक्षाख्यो त्सह मानस्यावकर्णविभिन्निर्वेदगमो गम्यते। क्रियास्यपारवंजातं चितोल्लेखाभ

यादिभिः। तद्रूपेणारसस्य निष्पन्नर्ययथा॥ शिथिलशिथिलं न्यस्य सरोधबद्धः शिरवे रितोनयनसलिलैः कु

र्वन्नोर्वीतलामपरमिव॥ अत्र रतिः विप्रलम्भः आलाप नतिनि तध्वनिंकिमपि ध्यापन्नार्यनयातिननिष्पन्ति॥ अत्र

विरहिणो रामस्य क्रियास्यपारवं निष्पद्यते। क्रिया विदेश आलम्बस्मरसंविभ्रमादिभिः॥ तद्रूपेणारसस्य नि ८०

ष्पत्तिर्यथा घरि रोषघरणमंपेक्षणासुदेत्विद्य पदितम्मसहोनपदिश्रस्य॥ अवसउत्तांगारश्रभाभिविहृदिश्र

सामुहर्वैति॥ अत्र रतिसुरतानुभावाजिगमिषोरपगच्छत आलंबनं निष्पद्यते॥ निद्रा आयारवे सुरब्धा मिंद्वि

80A

यारोगश्रमादिभिः॥ तद्रूपेणास्यस्यानुवेधोपथा॥ गाढ्रालसयुम्मिरतं सबलेन तु गाढ़रश्लेषो श्रा॥ सम्मस्य
विदुम्बिसस्तादिङ्गितावाश्रासिमूते॥ ९॥ अथ रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपाताल्लसकायु
र्णोन अस्वब्बलनादिभिरनुभवंतो॥ निद्रा रतिजनितसुप्तमिन्द्रियादिनिमीलनं॥ तद्रूपेणास्य प्रकर्षोपथा॥
त्रोसु अइदिसम एउविवके वेअशंपसिद्धिलिहिं अगहिं॥ गाघति असुरअरस्यास्यानुवेधसुरगीपरं सोरष्टा
॥ अथानिमेरपदनवअस्य थेः प्रतिपाद्यते॥ निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः॥ तद्रूपेणास्यस्यानुवेधोप
था॥ उत्सग्रोत्येषजि स्वास्तगामतमिमुखी रत्नदीपप्रभा गामात्मबापारीवेल्लि जितलमलवाजंभ गौः
स्वाध्वौः नागीगं मोतुमिघः शपनमुरूप्रणी चक्रवालोपधानं नित्रछेदातिमात्यानिरमवतुले दीर्घनेके
करावता॥ अत्र दृढेः सस्यग्रो मोपजित्समादिभिः प्रबोधो नाधापि निबाधत इतिप्रतीपतो उक्ता भवादिभिरे
नतेमीरत्या दृषेरसः॥ अथेनेष्येवं केषांचिद्दिशोषानभिदर्शहे॥ तत्रासंगारवीमकरू शास्ये तु मूलभयान
कोः विभत्सहास्यप्रेयांसः शांतोदांतोद्भुतारसः॥ रतिर्निसर्गसंसर्गोपमाध्यात्माभियोगजा॥ संप्रयोगा
भिमानो त्याविषयोत्यावकष्पनो प्रीतिस्त्येव भवत्ताव त्वस्यांतांप्रयोगिकी॥ आधमिकी तु तस्यानेनतुष्टा
हृतयो यथा॥ मतेतिप्रेमसंसर्गतुंपथा मे मशोमतं॥ सेनावंती मया लट्टकथमेत्रे यजन्मनि॥ अत्रेस्यापि
नो विभावानुभावव्यानिचारिसंयोगात् सम्भिव्यतिरतिरजिरेव शृंगाररूपेणानिष्पद्यते॥ अत्रावेत्यावास वर
नायाश्रालेवनविभावभूतायाः सकाशाद्गुत्पन्नो वत्सेषु रसरतिस्यापि भावस्तस्याः शुनजीवनादिभि

दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो मतिनाटिनावागारंभानुभावैरनुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखाभि
भिव्यभिचारिभिः संसज्यमानः करुणात्मना संभोगशृंगाराख्यं लभते॥ अजिह्मासारो वामुर्ध्वमनिक्तावि।
विषैमौवैः॥ अरुत्वा चार्घ्यमर्घ्यं मोभवे पेपार्थिवः कथा॥ अत्रैव सुधाविजयादिरालंबनविभावादुत्प
न्नः स्थायुत्साहभवस्यैर्यधैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्का
दिषु निष्कौ वीररससंज्ञया व्यवह्रियते॥ यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलांगयरुजाकरी। साधिशेते कथं
देवी हुताशनवर्तिनी॥ अत्र वालंबनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावः शिवानिवेशात
हुताशनं॥ ज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारंभानुमेयैर्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिर्व्यभि
चारिभिः संसज्यमानः करुणरसतां प्रतिपद्यते। निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः॥ सोऽयं दुःशासनः पापो
लब्धः किं जीवति क्षणं। अत्र दुःशासनालंबनविभावापकृष्यातो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नः क्रोधस्थायि
भावस्तत्स्वामैः स्मर्यमाणो समक्षकृतद्रौपदीनिग्रहकेशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः
समुत्पन्नेषु वागारंभानुमीयमानेषु भ्रूलतावेगवेपथुश्रमादिषु दुःखोत्सकेषु व्यभिचारिषु निषि
ध्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते॥ अंशुकान्यानि पुष्पे हारादिभूषणं फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नेदनशाखि
नां॥ अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासंपत्ते निजे रूपं। नेदनाशाखिनां पुनः प्रवालादिस्थाने शुक
हारमधुमंदिराणि तदेतदाश्चर्यमनश्चेनेभ्य आलंबनविभावेभ्यः कस्यचिद्देवभूपंगतस्य समुत्पन्नो विस्म

२१

81A

स्थायिभावस्तद्दीपावयवदर्शनादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमेयेषु हर्ष
शोकमोहमत्सरगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो भुतरसत्वमुच्यते ॥ उदंचद्वानः कुलिशं घोरास
न्निहितानलं ॥ स्मरंतो यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ अत्र महेंद्रकुलिशाद्दुष्टान्निहितान
लाद्वालंबनविभावात्समर्पसणादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावस्तं ॥ द्विदीर्णदानवमरणा
स्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैस्तदनुमितैश्चास्वेदस्तंभवेप
थुप्रमतिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपतां निष्पन्नः ॥ केनचिद्दाघ्यायमानो विभवान
न्दशरीरात्न्या स्थापिते ॥ पापं पापं तव वारिराशौ शोणितं पादितासे पुरैः कोणायोः महत्तरसंततिकवंधे संत्रभूष
णाः अत्रांत्रालंबनविभावभूते भयः कौणपभयः कस्यचिद्दृष्टिपुषि जायासंस्मिनः ॥ उत्पन्नो जुगुप्सास्थायि
भावः ॥ शिरश्छेदविगलद्रुधिरप्रवाहदिग्धप्लुतप्रनर्तितकवंधकौणपांत्रभूषणाशोणितपानादिभिरुद्दीप
नविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमेयेषु भयावेशशंकावहित्थादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो बी
भत्सरसत्वमिति गद्यते ॥ इदमम्लानमानाया लग्नं … रनेनेतव ॥ … पतामुतरोपलनयनरवपदं सखि ॥ अ
त्र कांचित्सखीं पूर्वं भर्तरि प्रगृहीतमाना तेनैव नवनखपदांकितस्तनीमालंबनविभावभूतामुपलभमा
नायाः कस्याश्चित्सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरु
द्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारंभानुमितेषु पांकावहित्थगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हास्यरसत्वमा

भिद्यी यतोऽपदिदृवरोचते मम खेन्नरेव कुरुते प्रिया ॥ २ ॥ निवोनि न जानाति पत्ति पेनतत्वरोति सा॥ अत्र वत्स
लप्रकृतेर्धीरतया लालननायकस्य प्रियाभुमा॥ वा कुसुमः स्त्री हस्या विभावो विषयसौकुमार्यालस
स्यादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानैर्मोहमतिवितर्कत्यादिभिर्व्यभिचारिभा
वैरनुभावैश्च प्रसंसादिभिः संसृज्यमानो निव्यक्तः प्रयाति नितिप्रीतीपतेति पितिप्रीत्योरपि जायमेवमू
लप्रकृतिरिष्यते॥ यदि स्यमाकूः॥ अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया॥ स हि स्नेह॥ तमकं स्तं
गुरुतमी स्निग्धो भवति॥ सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसं॥ उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मास्तृतेव भूः॥
अत्र कस्यचित्पुरुषशीतप्रकृतेर्दूरप्रशांतनायकस्य योपन्नमनोनुकूलद्रव्यादिसंपत्तेरालंबनविभाव
...समुत्पन्नो धनिस्यापि भावो वस्तुतत्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमा
नस्मृतिमत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैर्विगारं भादिभिरनुभावैरज्यमानो निव्यक्तः शांत इति गीयते॥ अन्ये पुनर
सपूर्णंप्रकृतिमामनंति॥ स तु धनेरेव विशेषो भवति॥ साधारणपाविधं तेक्षः कस्माभवेपियाचते॥ किं पु
नर्जगतोजेता प्रयोक्तः परमेष्ठिनः॥ अत्र रामस्यो दात्तप्रकृतेर्निर्मलैवत नत्वाभिनिवेशी नोमतिनीकस्य
विषये प्रवर्तितोरचपतोपरमति॥ सा च सीतेयं मम स्वीकारयोग्येत्येवं रूपेण प्रार्थनालक्षणतो प्रोत्साहना ८२
न्मानुदीप्यमाना कुमुपजायमानवितर्कवितर्कव्रीडौदादिस्यस्मृत्यादिभिः कालोविनेतालरानुमोपमानैश्च
विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यादिभिः संसृज्यमानो दानरसरूपेणाभिव्यज्यते॥ अपकर्तारिमस्मीति मानेमन।

82A

सि भूरूपो विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्तुं जातु वांछति। अत्र मपास्यापकारः कृत इति पतेच्चेतसि भयं न न्मा
भूतः न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्तुमुत्सहत इति सर्वदेवरूढो हेंकारः प्रतीयते॥ सा वं गर्विप्र
कृतिरूढो नोत्तमरसः। केचित्तु नरास्यामालंबनी तेषु वशीक्षुदृष्यातिषु। यत्रिमायातिमहतो माहा।
त्म्यमनुकंपया रत्येवमूर्जस्विन्युदाने पक्षिनिक्षिपंतः पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकर्षोदाहरणं॥ एतासु योपावरह
मित्याद्युद्धृतनिष्यनो वर्णयति। रतिविशेषेषु नैसर्गिको यथा॥ इयं मते इद्दृशमतो न धिक्षिपस्वतु ईमी
शानवमत्यमालिनी॥ अत्र पर्यंमरन समिग्राहात्यिनावूपार्तिपतिमासुमिच्छति। अत्र नन्तोनत्वाम
नष्टाजिसर्गतिरयं भवति। सांसर्गिको यथा॥ मित्या सखः किसलयपुटान्देवरास्य दूमालोपेतस्वीरस्तुतिसु
रभयोर्वाक्षिप्तो नम्रवृत्ता॥ अलिपतेरिणावतिमपानेतु धाराद्विवाता: पूर्वेसख्यं यदिह किसमवेरंगमेभित्त
वेति॥ अत्रैशेतासोरमादिभिर्विरहिणा उद्वेजनोपा अपि वा पचः प्रिपतमोगसंगसंसर्गसंभावनया समा
श्चिगंपत इति संसर्गोद्दीपरतिर्भवति॥ औपमानिकी यथा॥ अपिजनकसुतायास्तच्चतच्चानुरूपं स्फुरमि
हशिशुयुग्मे नैपुरोगोच्चयमस्ति॥ ननु पुनरिव तन्मेगोवरीभूतमस्तोरभिनवशतपत्रश्रीवमास्यं प्रियायाः
॥ सेयं सीताविषयिणीरतिस्तदुपपातरूपानिनरामं रमयति। आध्यात्मिकी यथा। कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि
न परिग्रहं मुनेस्तनयां॥ बलवत्तु दूयमानं प्रत्यायपतीव मे चेतः॥ अत्र सेयं दुर्वासस: शापादिस्मृतविवा
हिहानेदृष्टांत स्वदुष्यंतस्य शकुंतलायां रतिरध्यात्मभवति। आभियोगिकी यथा। अलसवलितमुग्ध

निध्यंदमंदैरधिकविकसद्दंतविस्मापक्षेमतारैः॥ दृश्यमशरसां मेपक्ष्मलाक्ष्याः कथं चेरपहृतमपवि
हृद्यात्पुनर्मीलितं च। सेयमनुरागात्तिशापद्मश्च कमालतीकदत्तानि योगेनाधवसरतिरेवोत्पद्यते॥ सांभ
ोगयथा। उत्तमपसकचग्रहमास्यं चुंबति प्रियतमेहठवृत्ता॥ कुंकुमेचमुंममेतिवमें दंतलिपितं जयति मानधना
पाः अत्रतर्जेनार्थमेता पर्यवसितापर्यनो मेदमंदंशयो गान्मानवत्याः संदेहयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते। आभिमा
निको यथा॥ इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चंदनरसः॥ अयं बाहुः
कंठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥ अत्र सविविशेषाभिमानत एवेत्ता
यारनया भवेति। वैषयिकी पुनः शब्दे यथा। विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोः कंदलीपरस्परपरिस्खलद्वलयनिः
स्वनोद्दंतुराः॥ हरंति कलहंसकप्रसभकंपितोरस्थलत्रुटद्गमकसंकुलाः कलमकंडनीगीतयः॥ स्पर्शे यथा॥
वधूजनैःगोपुरोमांचं पुर्वमनसि निर्वृतं। नितंबेनिमीलपत्रैश्च प्रियास्पर्शः प्रवर्तते॥ रूपे यथा। ताराधवंदलिभिरपि
वेद्यो नार्यो नजगम्मुर्विषयांतराणि। तथाहि शेषेंद्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा॥ रसे यथा॥ कस्य
नो कुसुमेसुगंधेपि यत्साकुलितं मनः॥ अयते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाध्वरः॥ गंधे यथा॥ धाराकदंबमालितेऽ
लिप्तमासूरसुरतपाटलसुगंधे॥ मदमारुतेपि अंगतोधूमारसिहोरणपज्जलइ॥ प्रीतिविशेषविषये नैसर्गिकी।
यथा। आलक्ष्यदंतमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन॥ अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्व
हंतो धन्यास्तदंगरजसा पुरुषीभवंति॥ अत्र परार जायनेन दारपुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण जायते इति जन्मा।

नस्वासना रूपोनिसर्गः संगच्छते। संसर्गिकी यथा॥ विश्रंभ एभगवती भवतीमसूत राजाप्रजापतिसमाजन
क पिनाति॥ तेषांवधूस्त्वमसितंदिनि पार्थिवानां येषां कुलेषु सविता व गुरुर्वयंच। अत्रविश्रंभ एद्विसंसर्गात्प्रो
ता यो वशिष्ठ मिश्राःस्त्रिहेति॥ औपमायिकी यथा॥ कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखंडकमंडनो बटुपरिषदं
पुण्यश्रीकःश्रियेव सभाजयन्। पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः समेरघुनंदनो झटिति कुरुते दृष्टःकोयं दृशोरमृ
तांजनं॥ अत्र रामोपमात्लवेजनकः प्रतीयते॥ आध्यात्मिकी यथा॥ परित्रातलंकप्यासप्तिःस्वदेवपरितल
रे॥ अविज्ञातेपि बंधौ हि बलात्प्रल्हादते मनः॥ अत्राविज्ञातोपिवासकःस्वसूनुमर्जुनंदृष्ट्वा प्रीयते॥ अत्र
भियोगिकी यथा॥ असावनवधुर्यमस्त्हरीश्वरोमेपौलस्त्यएषसमरेषुपुरःमहतीरत्यासतेनकपितोरघु
नंदनेनरामक्र्मलक्ष्मणमसुभीभरतोवरंद्वा॥ अत्रसीताघर्षणादिरभियोगाद्रामसमसुग्रीवविभीषणयोःप्री।
तिरूत्यघसंप्रयोगिकी स्यानेन्आभ्यासिकी यथा॥ इतिविसृतान्यकरणोपमात्मकःसविवावलंवितधुरंनरधि
पं। परिवृढुरागमनुबद्धसेवयामृगयाजहारचतुरेवकामिनी॥ अत्र शब्दादिभ्यो वहिर्भूतायाकर्माभ्यासलक्ष
णाप्रीतिःसाभ्यासिकी यथा मृगयादिकर्मस्विति लक्षणोपदेनो॥ आभिमानिकी यथा॥ इतंग्राम्यपरस्त्रियो
र्भमवतीवेवस्वतनात्मनोर्हमानांरहत्नापशीपितन्मिसस्तात्रमतापाग्निभिः॥ आहिंस्पेयदिशिविग्रहेत्र्यपतिमि
र्ध्यंममेननतोहीसास्वसुरदुग्रहीष्टिनिपर्षेनोराजितस्ययेनु॥ अत्राभिमतप्रतिहुंदित्वाभाल्लावासुपरी
तुशान्तुष्यति॥ वैषयिकी शुशस्त्रा यथा॥ लावण्यैः तरुणीविरामधुराःकिंचिद्दिनिद्रालसंश्रोत्रैः स्वप्नगामु॥

84

धवाराणवधूरंरंनथन्दामासिनः॥ योयेनेमकुवङ्कवीनमहूतः पोरागाणितिक्रमव्यालोलंगुलिलङ्कुतके
सुषिरश्रेणीधरविलवः॥ स्पर्शो यथा। अर्थानघ मणिमवः प्रोतेर्विवाह विलासिनीभ्यप्तमिव पंकजः
॥ दरोमुजालं वृषिवामशीकर हरंगमाल्लां नरोगेखराति लः॥ रूपंयथा॥ अपमभिनवमेघश्यामकोतुंयस्या
तुर्मदमुदितमयूरीवद्भावः श्रद्भुत न्यः॥ शकुनि प्राबलनीलनीलनोक हाम्निग्धवव्याविनरणि यह रख्णाय धीतः
प्रीतिमक्षोणः॥ रसोयथा॥ दुग्ध देउस्प मं उस्यमः रपिब्धवतस्पद॥ वाराहस्पचमो मस्वसोर्पगच्छतिफाल्गु
नः॥ गंधेयथा। कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघ्नाख्नितानां सरलद्रुमाणां॥ यत्रस्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गं
धः सुरभीकरोति॥ उपलक्षणं चैतत्॥ तेनोत्साहस्य युद्धदान दयावीराश्रयः क्रोधस्य भीममन्युत्रासाश्रयः हा
स्यस्य स्मितहसितविहसितानाश्रयः प्रसुमप्रलयमत्यादीनां स्वप्रमरणपाशमाश्रयो भेदजायंते॥ तत्र युद्ध ध्याजित्वा सा
सागरामुर्वीमितमनेन युद्धवीरः अनिशूचिविधेर्मरवे शिल्पनेन दानवीरः अयं स्वायार्थमर्पिमगदत्तमनेन दयावीर
श्रोत्साहस्य प्राप्तमिद्धमनोवर्तितेनयाथेकशोपेन दूसनिध्वंतिमिखीतिमर्दयंते। तेषु युद्धवीरोयथा॥ एतोयश्य
पुरस्त्रीमिहकिलक्रोडाकिरातोहरः कोदंडेन किरीटिनासमभमं वडेन नीताडितः॥ इत्याकर्ण्य कपालमुतौहि
मानिधावद्रेसुभडपातेर्मदेमंदमकारियेनन्निजयोदोर्दंडः योर्मदुनं॥ दानवीरो यथा। त्यक्ष्यामिरघुनंदनो मधि
वंजनस्यहर्णीयथा॥ महात्मनोत्सवे यस्य हतकाराधितं भुवा। हरापियथा॥ सतेम रीपेन शरीरवर्तिदेहेननि
वृत्तीपितुंपतस्य। दिनावासीनोत्सु कवालवत्साविमुच्यतां धेनुरूपं महर्षेः क्रोधस्यभामाश्रयोविशेषाश्चर्तु

८८